

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



**CHP'İN PARTİ PROGRAMLARINDA TEMEL HAK VE
HÜRRİYETLERİN ELE ALINMA BİÇİMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. İŞİL ARPACI**

**HAZIRLAYAN
ESRA CANTÜRK**

MALATYA-2022

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**CHP’NİN PARTİ PROGRAMLARINDA TEMEL HAK VE
HÜRRİYETLERİN ELE ALINMA BİÇİMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

ESRA CANTÜRK

DANIŞMAN

DOÇ. DR. IŞIL ARPACI

MALATYA-2022

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “CHP’nin Parti Programlarında Temel Hak ve Hürriyetlerin Ele Alınma Biçimi” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırır düşecek bir yardıma başvurulmaksızın tarafımca yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin tamamının hem metin içinde ve hem de kaynakçada, yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

ESRA CANTÜRK

.../.../2022

ÖNSÖZ

“CHP’nin Parti Programlarında Temel Hak ve Hürriyetlerin Ele Alınma Biçimi” isimli bu araştırmada, CHP’nin parti programlarında bulunan temel hak ve hürriyetlerin ele alınış biçiminin içinde bulunduğu konjonktürle olan ilişkisi ve bu konu ile ilgili vaatlerinin zamana uygunluğu tartışılmaktadır.

Araştırmanın birinci bölümünde, araştırmanın konusuna, amacına, kapsamına , yöntemine ve denencelerine yer verilmektedir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, temel hak ve hürriyetlerin gelişimine, sınıflandırılmasına, anayasalarda yer almasına, ulusal ve bölgesel düzeyde korunmasına ilişkin detaylı bir inceleme yapılmıştır.

Araştırmanın üçüncü bölümünde, CHP’nin kuruluşundan günümüze kadar olan tarihçesi kısaca incelenmiştir.

Araştırmanın dördüncü bölümünde CHP’nin parti programlarında yer alan temel hak ve hürriyetler, iç siyasal koşullar, anayasal değişiklikler ve uluslararası konjonktürler dikkate alınarak alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Araştırmanın son bölümü oluşturan “Sonuç ve Genel Değerlendirme” kısmında ise bulgular doğrultusunda elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Bu çalışmanın başlangıcından sonuna kadar olan her aşamasında engin bilgi ve birikimiyle bana yol gösterip destek olan kıymetli danışmanım Doç. Dr. Işıl ARPACI’ya sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım. Ayrıca bu tezi yazdığım süre boyunca bana her türlü desteği ve motivasyonu sunan aileme sonsuz teşekkür ederim.

Esra CANTÜRK

Malatya, 2022

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ CHP’NİN PARTİ PROGRAMLARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN ELE ALINMA BİÇİMİ

Esra CANTÜRK

Malatya, 2022

Danışman: Doç. Dr. Işıl ARPACI

Temel hak ve hürriyetler, insan hakları, kişi hakları ve özgürlükleri gibi kavramlar dünya tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Demokratik ve çağdaş bir toplumun en temel esası, insan haklarına saygı göstermesidir. Böylece temel hak ve hürriyetler, devletlerin sadece bir iç hukuk meselesi olması durumundan çıkarak uluslararası bir boyut kazanır. Bununla beraber temel hak ve hürriyetler ilk olarak devletlerin kendi sınırları içinde korunmalıdır. Zira devletlerin başlıca görevi, ülke içerisinde yaşayan insanların haklarını korumaktır. CHP’de temel hak ve hürriyetlerin gelişmesinin ve korunmasının önemini her zaman vurgulamıştır. Zira parti programlarında yer alan hak ve hürriyetlerinde partinin ideolojisinin üzerine kurduğu somut değere karşılık geldiğini belirtmiştir.

Çalışmada CHP’nin parti programlarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin konjonktürle olan ilişkisi incelenerek CHP’nin konu ile ilgili vaatlerinin zamana uygunluğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kavramlar: Temel hak ve hürriyetler, Anayasalar, CHP, Parti Programları.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
THE WAY IN WHICH FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS ARE
HANDLED IN CHP'S PARTY PROGRAMS
Esra CANTÜRK
İnönü University Institute of Social Sciences
Malatya, 2022
Advisor: Assoc. Prof. Dr. Işıl ARPACI

Concepts such as fundamental rights and freedoms, human rights, individual rights and freedoms are of great importance in world history. The most fundamental basis of a democratic and modern society is to respect human rights. Thus, fundamental rights and freedoms gain an international dimension, out of the fact that states are only a matter of domestic law. However, fundamental rights and freedoms must first be protected within the borders of the states. The main duty of the states is to protect the rights of the people living in the country. He has always emphasized the importance of the development and protection of fundamental rights and freedoms in the CHP. Because, he stated that the rights and freedoms included in the party programs correspond to the concrete value that the party's ideology has built on it.

In the study, the relationship between the fundamental rights and freedoms in the party programs of the CHP and the conjuncture was examined and the relevance of the promises of the CHP on the subject to the time was revealed.

Key Words: Fundamental rights and freedoms, Constitutions, CHP, Party Programs.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
1.BÖLÜM: ARAŞTIRMA HAKKINDA.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı.....	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	3
1.4. Araştırmanın Denencesi.....	3
2. BÖLÜM: TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER.....	4
2.1. Temel Hak ve Hürriyet Kavramının Tanımı.....	4
2.2. Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi.....	13
2.2.1. Eski (Antik) Çağ Dönemi.....	13
2.2.2. Orta Çağ Dönemi.....	16
2.2.3. Yeniçağ Dönemi.....	22
2.2.4. Yakın Çağ Dönemi.....	32
2.3. Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınıflandırılması.....	55
2.3.1. Jellinek'e Göre Temel Hak Ve Hürriyetlerin Sınıflandırılması.....	56
2.3.2. Tarihsel Olarak Ortaya Çıkış Sürecine Göre Temel Hak Ve Hürriyetlerin Sınıflandırılması.....	59
2.4. Türkiye'de Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi.....	66
2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Temel Hak ve Hürriyetler.....	67
2.4.2. Cumhuriyet Döneminde Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Korunması.....	90
3. BÖLÜM: CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP)'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	120
3.1. Tek Partili Dönem (1923-1946).....	122

3.2. Çok Partili Hayata Geçiş Dönemi (1946-1980).....	125
4. BÖLÜM: CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP)'NİN PARTİ PROGRAMLARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER.....	138
4.1. İnsan Hakları Teorisi ve CHP Parti Programları.....	138
4.2. Anayasal Değişiklikler Bakımından CHP Parti Programları.....	151
4.3. Uluslararası Konjonktür ve CHP'nin Parti Programları.....	154
4.4. CHP Parti Programlarının Kendi İçinde Değerlendirilmesi.....	171
SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME.....	216
KAYNAKÇA.....	219



KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
AK	: Avrupa Konseyi
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AİHK	: Avrupa İnsan Hakları Komisyonu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
ANAP	: Anavatan Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
CEDAW	: Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi

CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Partisi
FİYHB	: Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GHH	: Gülhane Hatt-ı Hümayunu
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MGK	: Milli Güvenlik Konseyi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası

SODEP	: Sosyal Demokrasi Partisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TDK	: Türk Dil Kurumu
yy.	: yüzyıl
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri



TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 4.1: CHP'nin Parti Programlarında Temel Hak ve Hürriyetler



1. BÖLÜM: ARAŞTIRMA HAKKINDA

Araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve denenceleri aşağıda alt başlıklar halinde gösterilmektedir.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Temel hak ve hürriyetler kavramı insanın varoluşuyla anlam kazanmıştır. Temel hak ve hürriyetlere dair ilk çağlardan günümüze kadar çeşitli düşünceler atılmış ve bu süreç gelişerek devam etmiştir. Anayasa, hakları korumak için devleti yükümlü kılar. Bir anlamda insanın sahip olduğu hakları güvence altına alır. Dolayısıyla Anayasa düşüncesi ortaya çıkmadan önce de var olan hak ve özgürlükler anayasacılık hareketiyle birlikte yazılı hale getirilmiştir. Temel hak ve hürriyetlere yönelik AIHS, İHEB, FİYHB birçok sözleşmede yapılarak önemi vurgulanmıştır. Türkiye'de Senedi İttifak döneminden önce şeri ve örfi kurallarla düzenlenen hak ve özgürlükler, Senedi İttifak'tan sonra düzenlenen birtakım anayasal belgelerle yazılı hale getirilmiştir. Tanzimat ve ıslahat fermanları ile Meşrutiyet dönemi buna örnek gösterilebilir.

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Osmanlı Devleti'nin sonunu getirmiş ve bunun üzerine yeni bir ulus devlet kurulmuştur. 1921 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasasıdır. Yaşanılan olağanüstü dönemleri yansıtan 1921 Anayasası temel hak ve hürriyetler ile ilgili hükümler içermemektedir. 1924 Anayasası'nda ise temel hak ve hürriyetlere "Türklerin Hukuki Ammesi" başlığı altında değinilmiştir. 1924 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemlerde çok partili hayata geçilmiş ve 1924 Anayasası 1960 darbesine kadar yürürlükte kalmıştır.

1961 Anayasası, temel hak ve hürriyetlere geniş biçimde yer veren ve bireyi devlete karşı koruyan bir anayasadır. Ancak bu durum uzun sürmeyip 1971 Muhtırası ile kesintiye uğramış ve 1961 Anayasası ekinliğini kaybetmiştir. 1980 darbesi sonucu 1982 Anayasası yürürlüğe girmiştir. 1982 Anayasası 1961 Anayasası'nın aksine devleti ön plana çıkarmıştır. Özellikle bu anayasada temel hak ve hürriyetlerin korunmasına ve belirli ölçülerde sınırlandırılmasına yer verilmiştir. Temel hak ve hürriyetlere yönelik gelişmeler durağan olmayıp sürekli devam etmektedir. Bu bağlamda temel hak ve hürriyetlerin sınıflandırılması, korunması, gelişimi ve sınırlandırılma ölçülerinin belli olması oldukça önemlidir.

Cumhuriyet tarihinin en eski partisi CHP'dir. CHP siyasi parti çalışmaları ve programları açısından önemlidir. 1950 yılına kadar tek parti olarak devam eden CHP, çok partili hayata geçişle birlikte, uzunca bir dönem iktidara gelememiş olsa bile TBMM içindeki muhalefet partisi konumunu hep korumuştur. Özellikle parti programlarında temel hak ve özgürlüklere önem veren CHP çağın gereklerine uygun şekilde insan haklarının da değiştirilebileceğini belirtmiştir. Programlarında insan hakları, demokrasi, kadın erkek eşitliği, eğitim, sağlık, kültürel faaliyetler gibi birçok konuya değinen CHP, kendisini insan haklarının öncüsü ve savunucusu olarak nitelendirmiştir. Buradan hareketle araştırmanın konusu; CHP'nin parti programlarında yer alan temel hak ve hürriyetlerin CHP'nin kuruluşundan günümüze kadar olan değişimi, uluslararası konjonktür ve anayasal değişimler doğrultusunda değerlendirilmesidir.

Türkiye'de CHP'nin parti programına yönelik araştırmalar çok sınırlıdır. Dolayısıyla bu araştırma konu açısından önemlidir. Ayrıca temel hakların siyasetle olan bağı düşünüldüğünde Parti'nin konu ile alakalı bakış açısı ve insan haklarının konjonktüre göre nasıl şekillendirileceğinin incelenmesi bu çalışmanın önemini göstermektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu araştırma; CHP'nin parti programlarında temel hak ve hürriyetlerin ele alınış biçiminin içinde bulunduğu konjonktürle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada temel hak ve hürriyetlerin sürekli gelişim gösterdiği, korunmasına yönelik Türk Tarihi'nin her döneminde uygulamaların olduğu, insan haklarına yönelik önemli düzenlemelerin yapıldığı, anayasa niteliği taşıyan belgeler ve anayasalarla temel hak ve hürriyetlere yer verildiği, CHP'nin programlarında kuruluştan günümüze kadar insan haklarına nasıl yer verdiği incelenmiştir. Ayrıca CHP'nin temel hak ve hürriyetler ile ilgili vaatlerinin zamana uygunluğu tartışılmış ve parti programları kendi içinde mukayese edilmiştir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Tez çalışmasında araştırma yöntemi olarak temel hak ve hürriyetler CHP'nin parti programları aracılığıyla incelendiği için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem ile elde edilen veriler analiz edilmiş ve çıkarımlarda bulunulmuştur. Kullanılan veri toplama yöntemi; literatür ve belge taraması ile araştırma konusu ile ilişkili akademik kaynakların incelenmesidir. Araştırmada parti programların tamamına ulaşılmıştır. Parti programlarına ilişkin yapılan literatür tarama sonucunda ulaşılan veriler tarihsel sıraya göre düzenlenmiştir. Ayrıca bu konuya dair resmi belgeler, akademik yayınlar, dergiler, kitaplar ve raporlarda incelenmiş, tarihsel ve betimsel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. .

1.4. Araştırmanın Denencesi

CHP'nin parti programlarındaki temel hak ve hürriyetlerin incelendiği bu araştırmanın denencesi aşağıda sunulmuştur:

D.1. CHP'nin parti programlarında temel hak ve hürriyetlerin ele alınış biçimi Türkiye'nin iç siyasal koşullarına göre belirlenmiştir.

2. BÖLÜM: TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Bu bölümde temel hak ve hürriyetlerin tanımı, gelişimi, sınıflandırılması, anayasal belgelerde ve anayasalarda nasıl yer aldığı incelenecektir.

2.1. Temel Hak ve Hürriyet Kavramının Tanımı

Temel hak ve hürriyetler kapsamında kamu hürriyetleri, insan hakları gibi birçok terim eş anlamlı olarak kullanılmasına rağmen bu kavramlar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. İnsan hakları kısaca insanın sadece insan olduğu için sahip olduğu, pozitif hukuk tarafından tanınma şartı olmayan en üstün ahlaki haklar olarak ifade edilmektedir (Caniklioğlu, 2020: 462-463). Bu haklar, doğuştan sahip olunan en geniş kapsamlı haklardır. Bir hak hukuk düzeni tarafından tanınsa da tanınmasa da insan hakkı olabilir. Ancak haklar hukuk düzeni tarafından tanınırsa kamu hürriyeti veya temel hak ve hürriyetler haline gelir. İnsan hakları bu iki kavramı kapsadığı için genel nitelikli, kamu hürriyetleri ile temel hak ve hürriyetler ise özel niteliklidir (Kalabalık, 2019: 29-31).

Temel hak ve hürriyetler anlam bakımından kamu hürriyetleri ile benzerlik gösterir. Kamu hürriyetleri yasayla tanınan ayrıca idareye karşı ileri sürülebilir değerleri ifade ederken temel hak ve hürriyetler anayasa ile tanınır yasamaya karşı ileri sürülebilir hukuki çıkarları ve değerleri ifade etmektedir. Aynı zamanda temel hak ve hürriyetler anayasa tarafından tanındığı için normlar hiyerarşisinde en üst seviyede bulunur ve bir anayasa normu gibi en yüksek düzeyde korunur (Gözler, 2017: 96-98). Temel hak ve hürriyetler kamu hürriyetleri ile anlamca yakın olmasına rağmen bu kavramlar arasında bazı farklılıklarda vardır (Gözler,2011: 487-488): 1) Kamu hürriyetleri kanuna, temel hak ve hürriyetler ise anayasaya dayanmaktadır. 2) Kamu hürriyetleri idari ve adli yargı tarafından korunurken temel hak ve hürriyetler ise anayasa yargısı ile korunmaktadır. Temel hak ve hürriyetler konusuna ilişkin aykırı bir kanun varsa anayasa yargısı tarafından bu kanun iptal edilir. 3) Kamu hürriyetleri birey ve devlet arasında, temel hak ve hürriyetler ise hem devlet ve birey arasında hem de birey ve diğer bireyler arasında sonuç doğurmaktadır. 4) Kamu hürriyetlerinden yalnız gerçek kişiler yararlanırken temel hak ve hürriyetlerden hem gerçek kişiler hem de tüzel kişiler yararlanabilir.

İnsan haklarının anayasalarca düzenlenmiş olan yani pozitif hukuka geçen kısmı belirten temel hak ve hürriyetler “olan” hakları, insan hakları ise “olması gereken” yani ideal olan hakları kapsamaktadır (Tanör,1994:15-16). Temel hak ve hürriyetler, insan onuruna dayalıdır ve amacı insan onurunu korumaktır. Ancak bu durum hakların anayasal olarak tanınıp korunması ile gerçekleşebilir (Gemalmaz, 1997: 348). Temel hak ve hürriyetlerin tanımına yönelik bazı görüşler de vardır. Shue (1980:19) temel hakları, tüm öteki haklardan yararlanabilmek için korunması gereken haklar olarak nitelendirmiştir. Shue’ya göre güvenlik, geçim ve özgürlük olmak üzere üç temel hak vardır. Bu haklar diğer insan haklarından yararlanmak için gereklidir. Bu üç haktan birinin ihlal edilmesi hiçbir haktan yararlanamama sonucunu doğurur (Donnelly, 1995: 47-48). Ancak Shue’nin temel haklar olarak belirttiği bu üç hakkın ihlalinde diğer haklardan yararlanamama sonucu çok doğru kabul edilemez. İnsanlar başka haklardan bu haklara ilişkin bir hakka sahip olmadan da yararlanabilir. J.Narveson, temel hakları, herkesin herkesle olan ilişkisinde saygı gösterilmesini isteyebileceği haklar olarak tanımlamıştır. Bu tanım iki durumu ortaya çıkarmaktadır: Birincisi bütün insan hakları temel insan haklarıdır. Bu durumda temel sıfatına gerek yoktur. İkincisi diğer insan haklarına herkesce saygı gösterilmesine gerek yoktur. Bu durum ise insan haklarının ihlaline açık kapı bırakır (Erdoğan, 2013: 165). Bedau temel hakları; hayat, güvenlik, mülkiyet, ifade ve basın özgürlüğü gibi kişisel haklar ve sivil özgürlüklerle sınırlamaktadır. Matthews ve Pratt da geçinme, işkence ve yargısız infaza karşı koruma haklarından oluşan listeyi temel haklar olarak önermiştir (Donnelly, 1995:49-51). Ajami (1978:28) temel haklar konusunda varlığını sürdürme, işkence ve ayrımcılığa karşı korunma, beslenme haklarından oluşan belirli bir çekirdek haklarına öncelik verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bazı haklara ayrıcalık tanınması kabul edilemez. Çünkü diğer insan hakları olmadan tek başına temel haklar, insan onurunu korumak için yeterli değildir. Ayrıca haklar arasında böyle bir ayırımın yapılması insan haklarının bölünmezlik ve bütünsellik özelliği ile bağdaşmaz. Zira haklar arasında hiyerarşi bulunmaz.

Hukuksal anlamda temel hak ve hürriyetler anayasayla tanınıp güvence sağlanan haklar olarak tanımlanır. Anayasa tarafından tanınıp korunduğu için bu haklar temel sıfatı ile nitelendirilir (Gözler,2017: 96). Temel haklar bireylere hukuk düzeni tarafından korunan bir takım haklar ve yetkiler sağlamaktadır. Ayrıca devletin bu

haklara saygı gösterme yükümlülüğü vardır. Temel hak ve hürriyetlerin evrensellik, dokunulmazlık, vazgeçilmezlik, devredilmezlik, bütünsellik gibi bazı önemli özellikleri bulunmaktadır (Boydağ, 2020: 33). Bu özellikler, temel hak ve hürriyetlerin din, ırk, renk, cinsiyet, dil gibi ayrımlar yapılmaksızın tüm insanlar için eşit şekilde uygulanmasını esas kılar.

Temel hak ve hürriyetler konusunu daha detaylı inceleyebilmek için hak ve hürriyet kavramlarının da tanımını yapmak gerekir. Hak; günlük hayatta, hukukta, felsefi ve ahlaki söylemde çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Genel olarak adalet, hakkaniyet, doğru, gerçek, pay, uygunluk gibi anlamlara gelir ve kişiye bazı yetkiler tanır (TDK,2019). Kavramsal olarak hak; insanların bir şeyi yapması ya da yapmaması, belli bir şekilde davranıp davranmaması erki veya hukuk düzeni ile tanınmış olan serbest hareket etme gücüdür (Kalabalık, 2013: 28).

Hak kavramı toplumsal hayata geçiş ile ortaya çıkmış ve zaman içerisinde büyük değişimlere uğramıştır. Hakların ortaya çıkışında devlet de etkili olmuştur. Devlet insanlara haklarının korunacağına yönelik teminat vermiştir. Böylece ilk zamanlarda soyut olarak değerlendirilen hak kavramı daha sonra somut bir hale gelmiştir (Kaboğlu, 2002: 13-14). Hak topluma ve zamana göre değişken bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla hak olarak görülen bir durum zamanla ortadan kalkabilir veya hak olmayan bir durum hak halini alabilir.

Hakkın tanımına yönelik birçok görüş ileri sürülmüştür. Gözler (2011: 476) hak kavramını insanların hukuk düzeni tarafından tanınan ve korunan menfaatleri şeklinde tanımlar. Aynı zamanda bireylerin hukuk çerçevesinde doğuştan veya sonradan elde ettikleri kazanımlarda birer haktır. Sastry (2011: 12) de hakkı, bireylerin birbiriyle uyumlu olan ilişkilerini devam ettirmek için sahip olmaları gereken doğru veya adil eylemler olarak tanımlar.

Bandman'a göre hak kavramı istek, izin, yetki, güç gibi anlamlar içermektedir ve ona göre bir hakkın önemli olan üç tane koşulu vardır: Birincisi, herhangi bir hak insana bağımsızlık yani otonom sağlamaktadır. Dolayısıyla bir hakka sahip olmak için kişinin kendi geleceğini tayin etmesi ve hatalarının sorumluluklarını üstlenebilmesi gerekmektedir. İkincisi, her bir hak diğer bir insanın yükümlülüklerine karşılıktır. Örneğin; her insanın sağlıktan yararlanma hakkı vardır, buna karşılık olarak devlette

insanlara bu sağlıklı yaşam koşullarını sağlamakla yükümlüdür. Üçüncü koşul ise haklar savunulabilir adalet ilkeleri ile tutarlı olmalıdır (Funda, 2012: 9).

Hakkın niteliği ve kabul edilmesinde başlıca üç görüş vardır. Bunlar; irade, menfaat ve karma kuramdır (Fendoğlu,1994:31). İrade kuramına göre; haklar hukuken tanınan ve korunan iradi bir güç, iradi bir yetki veya üstünlüktür. Buna göre bir hakka sahip olan kişi iradesini kullanıp hukuku harekete geçirebilir. Alman hukukçu Friedrich Carl Von Savigny, irade kuramının en önemli temsilcisidir. Savigny'nin savunduğu irade teorisine göre hak bir kişiye ait olan irade gücüdür. Bir diğer önemli temsilcisi de Windscheid'dir. Windscheid'e göre hak bir bireyin iradesinin başka bir bireyin iradesini etkilemesidir (Erdoğan, 2015: 17-18). İrade kuramı tercih yapamayan varlıklara haklar vermez. Bu yüzden tercih yapma yeteneğini temel değer olarak görür. İnsanlar tercih yaparak bireyselliğini ve kişiliğini ortaya koyar (Harel,2003:5). Hakkın özünü ve varlığını yalnız iradeye bağlayan bu kuram bazı gruplar tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Onlara göre irade kişilere hukuk tarafından değil kişinin yaratılışı ve tabiatı gereğince verilmiştir (Emini,2004:206).

Menfaat kuramı; maddi ve manevi olan tüm değerleri kapsamaktadır. İnsanların menfaatleri sınırsızdır. Bu menfaatlerin bir kısmı hukuk tarafından korunurken bir kısmı ise tam olarak korunmamıştır. Bu görüşü savunanlar, genellikle bir hakkın karşılığında bir ödevin olduğunu bir ödevin karşılığında da bir hakkın var olduğunu kabul ederler. Jhering'e göre hakkın amacı ve özü menfaattir (Erdoğan,2015:20-21). Ancak her maddi ve manevi menfaat hak değildir. Hak olarak kabul edilebilmesi için hukuken tanınması ve korunması gerekmektedir. Jhering, iradenin tek başına bir amaç olarak görülmesine karşı çıkmıştır. Ona göre hakkın en önemli amacı bireylerin menfaatlerini korumak, her türlü ihtiyaçlarını karşılamak ve kazanç sağlamaktır. Bazı yazarlar hakları ödevlerin yansıması olarak görmeye karşı çıkarken bazı yazarlar ise bu kuramın, haklarla çıkarların birlikte olmadığı durumları ihmal ettiğini savunmuştur.

Karma kuram; menfaat ve irade kuramının birleşmesiyle oluşmuştur. Alman hukukçu Jellinek bu kuramı desteklemiş ve menfaat kuramını eleştirmiştir. Ona göre sübjektif haklar olduğuna bakılmaksızın hukuk tarafından korunan çıkarlar bulunmaktadır (Emini,2004:207). Dolayısıyla Jellinek sübjektif hakları, irade ve

menfaat kavramlarını birbirini tamamlayan birer öge sayarak insana irade gücü tanımak yoluyla hukukça korunan menfaatler şeklinde tanımlamıştır.

Hak ile ilgili Rousseau, Hobbes ve Locke gibi önemli düşünürlerinde görüşleri vardır. Rousseau bir toplum sözleşmesi kuramcısıdır. Bu sözleşmeye göre, doğa durumunda bireyler eşit ve özgürdür. Doğa durumunun gerçek özgürlük alanı olduğunu savunur (Rousseau, 2012: 13-15). Dolayısıyla Rousseau, özgürlükten ve haklardan vazgeçmenin insanlıktan vazgeçmek anlamına geldiğini belirtmiş ve hakları güçten üstün tutarak insan haklarının bireysellik ve dokunulmazlık niteliğine vurgu yapmıştır. Hobbes' e göre hak, bir şeyi yapma veya yapmama özgürlüğüdür. Ona göre doğa durumunda tüm insanların her şey üzerinde hakkı vardır ve insanlar doğuştan eşittir (Hobbes, 1998: 104). Hobbes'a göre insanın iki yanlı doğası bulunur: Bunlardan birincisi, insanın varlığını sürdürmek için kendini gösteren yanıdır buna içgüdüsel doğa denmektedir. Bu yanı insanın yaşamını devam ettirmek, korumak ve geliştirmek için kendi gücünü istediği gibi uygulayıp uygun bulduğu her şeyi yapabilme hakkı verir. Buna göre insanın eylemde bulunduğu durum doğa durumunu oluşturmaktadır. İnsan doğasının ikinci yanını Hobbes ussal doğa olarak adlandırmıştır. İnsanın varlığını sürdürmesi için içgüdüsel doğasını aklının kontrolü altına alması gerekir ancak bu şekilde hangi haklara sahip olduğu belirlenebilir (Hobbes,1993:96-97). Doğal hak insanın kendi doğasını korumak amacıyla kendi gücünü istediği gibi kullanması ve bu amaca ulaşmak için aklıyla uygun gördüğü her istediğini yapma özgürlüğü şeklinde ifade edilebilir. Hobbes bu tanıma insan doğasında ulaşmıştır. Doğa durumunda her insan dünyada bulunan her şey üzerinde hak sahibidir. Ama hiç kimse doğanın verdiği yaşam süresini sonsuza kadar kullanma güvencesine sahip değildir (Bravo,2011:2). Dolayısıyla insanlar barış içinde yaşamak için aklın onlara gösterdiği şartlara uymalıdır ve bu şartlar doğa yasalarıdır. Barışı sağlamak ve kendini korumak için her şey üzerindeki hakkını bırakıp başkalarına karşı onlara tanıyacağı kadar özgürlükle yetinmek, nezaket, affetmek, minnetkarlık duymak, küçümsememek, hak ve adalete uygun davranmak (Hobbes,1998:113), bir başkasını doğal olarak kendine eşit görmek gibi doğa yasaları vardır. Hobbes'a göre bu yasalar değişmez ve ebedi niteliktedir.

Locke insan haklarının ve doğa yasasının ne olduğunu açıklamak için doğa durumu olarak adlandırılan düşünceyi göz önüne almıştır. Ona göre doğa durumu başlangıçta eşitlik ve özgürlük durumudur; çünkü insanların sahip olduğu özgürlük

durumu sınırlıdır. Ayrıca bu sınırı doğa yasası koymaktadır (Locke, 1993:262-263). Doğa durumunda bile insanların bağlı olduğu bir doğa yasası olduğunu savunmuştur. Locke, yasa ve hak arasında da bir ayrım yapmaktadır. Hak, bir şeyi kullanma özgürlüğüne sahip olduğumuzu belirtirken yasa bir şeyi ya emreder ya da yasaklar. Ona göre hak ve özgürlükler doğuştan gelir ve herkes eşittir (Köseoğlu,2012:49).

Başkalarının hakkına zarar vermemeyi söyleyen doğa yasası ancak akılla kavranabilir. Akıl insana doğa tarafından verilmiştir. Locke insanların eşit haklara ve özgürlüklere sahip olması durumunu akla dayandırmıştır (Locke,1997:86). İnsanın varlığını sürdürmesini isteyen Tanrı gerekecek araçları da insanlara vermiştir. Bunlara sahip olmak insanın doğal hakkıdır. İnsan, Tanrının kendine sunduğu araçları ve malları ancak onun gösterdiği sınırlar içinde kullanma hakkına sahiptir (Fabre,2018:124-133).

Hak kavramını kabul eden yazarlar olduğu gibi reddeden yazarlarda vardır. Örneğin; Jeremy Bentham'a göre haklar ve ödevler varsayımsal niteliktedir. Ona göre temel hak özgürlükler hukukça yaratılır. Duguit'e göre hak, insanların doğuştan sahip olduğu değil toplumdaki sorumluluklarını yerine getirmek için muhtaç olduğu imkan yetkisi ve faaliyet serbestliğidir (Duguit,1954:22). Dolayısıyla hak görevin yapılması için hukukun belirttiği bir yetkidir ve görevden sonra gelir.

Sonuç olarak bir hakkın varlığından bahsedebilmek için üç önemli unsurun bulunması gerekir (Kalabalık,2020:5): a) Yetki; bir hakkın temelinde herhangi bir şeyi yapabilme yetkisi vardır. Herkes bir şeyi yapıp yapmama konusunda serbesttir, hiç kimse zorlanamaz. b) Talep; her hak sahibine olumlu veya olumsuz bir talepte bulunma yetkisi tanımaktadır. Bir hak başka birine kaçınma yükümlülüğü yükleyebileceği gibi yerine getirme yükümlülüğü de yükleyebilir. c) Saygı gösterme zorunluluğu; bir hakkın konusundan yararlanma yetkisinin özel ya da genel olarak tanımlanmasını talep etmek o hakka saygı gösterilmesini meşrulaştırmak demektir. Hak sahibi hakkını ihlal eden veya tanımayan kişilere karşı hakkına saygı gösterilmesini hukuki yaptırım yoluyla sağlayabilir (Erdoğan,2013: 141-142).

Hürriyet (Özgürlük); Sözlük anlamı olarak hürriyet, herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya, koşula ve dış etkiye bağlı olmaksızın insanın kendi isteğine ve düşüncesine göre davranıp karar vermesi durumudur (TDK,2019). Hürriyet; herhangi bir şeyi yapıp yapmama ya da belli bir davranışta bulunup bulunmama erkidir (Erdoğan,1983:26-27). Daha kısa bir ifadeyle kişinin eylemlerinin kısıtlanmaması yani serbest hareket etme

gücü olarak tanımlanabilir. Ancak hukukta kişilerin özgürlüğü sınırsız değildir, hukuk çerçevesinde meşru yollarla sınırlandırılmaktadır (Kaboğlu, 2002:14-15). İnsanlar ne yapmak istediğine kendileri karar vermelidir. Bu durum insanlara özgürlük yani bağımsız olarak yaşayabileceği bir alan sağlar.

Hürriyet kavramında iki önemli unsur vardır: Birincisi, hürriyet bir insan fiilinden yani insan hareketinden oluşur. İkincisi, hürriyet kavramının serbest bir insan fiiline dayanıyor olmasıdır. Yani bir kişinin kimseye bağlı olmaksızın serbestçe istediğini yapabilmesidir (Gözler,2017:63-64). Ayrıca hürriyet ile ilgili negatif hürriyet anlayışı ve pozitif hürriyet anlayışı olmak üzere iki anlayış vardır (Kalabalık,2019:40). Negatif hürriyet anlayışı, otorite karşıtıdır yani bireyin hayatını kendi istekleri doğrultusunda kurma çabasını devlet dahil başkalarının engellememesi durumudur. Bu anlayışa göre, özgür olan insan hem müdahale edilmeyen hem de tercihte bulunabilen kişidir (Öztürk,2017:162-163). Negatif hürriyet anlayışını savunanların amacı devletin gücünü kısıtlayarak bu gücün bireysel özgürlükleri kötüye kullanmasını engellemektir. Onlara göre devlet, bireysel özgürlükleri korumalı, iç ve dış güvenliği sağlamalıdır (Silier,2003:3-4).

Pozitif hürriyet anlayışı ise hürriyetin esas anlamının bir şeyi yapabilme iktidarı olduğunu belirtir. Bireyin özgür olması için yalnız dış etkenlerden bağımsız olması yeterli değildir. Bunun yanısıra birey kendi istediğini yapabilme gücüne sahip olmalıdır (Bal,2014:66-67). Rasyonel ya da pozitif hürriyet anlayışı hürriyeti aklın yönetimi şeklinde ifade eder. Akıl insanların eylemlerini şekillendirir. Bu anlayışa göre, insanların özgür olması için sadece dış etkenlerin engellenmesinin yanında iç engellerinde olmaması gereklidir (Kalabalık,2019:40).

Pozitif ve negatif hürriyet anlayışları arasında bazı temel farklılıklar vardır. Pozitif hürriyet anlayışının temelinde bireylerin toplumsal bir varlık olduğu kabul edilir. Yani bireylerin ihtiyaçları, kimliği, değerleri bulunduğu toplumdan bağımsız düşünülemez. Negatif hürriyet anlayışı ise özgürlük ve demokrasinin arasında zorunlu bir bağın olmadığını savunur. (Öztürk, 2017: 162). Negatif özgürlük bireyin özgürlüğü ile ilgilidir ve otoriteye kesinlikle karşıdır. Pozitif özgürlük ise özel alanı kamusal alana bağlamak ile birlikte otorite yaratır.

Pozitif yani rasyonel hürriyet anlayışı bireyin kendi kendini disipline alması gerektiğini belirtir. Fakat bu anlayış özgürlüğü özerlik ile özdeşleştirerek hürriyet

durumuyla iyi bir hayatı, insanı ve özgür bireyi birbirine karıştırır. Oysaki hürriyet bireyin seçeneklerini genişletir yani kişiye daha fazla seçim yapabilme imkânı sağlar (Berlin, 1969: 137-145). Bir insan tamamen özgür olsa bile sahip olduğu hürriyeti kötü şekilde kullanabilir. Ancak bu durum onun kötü bir insan olduğunu gösterse de özgür olmadığını göstermez.

Hürriyetin de tanımına yönelik pek çok yazar görüşlerini açıklamıştır. Berlin (1969: 132), herhangi bir engelle karşılaşmadan serbest hareket edebilmeyi özgürlük olarak ifade eder ve müdahalenin olmadığı alanlar genişledikçe özgürlüğünde genişlediğini savunur. Montesquieu, hürriyeti kanunların müsaade ettiği her şeyi yapabilme yetkisi olarak tanımlamaktadır (Kapani,1976:3). Hobbes'de en önemli eserlerinden biri olan Leviathan'da özgürlüğü, engel hiçbir durumun olmaması şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca özgür kişiyi, istediği her şeyi yapması engellenmemiş kimse olarak tanımlamıştır (Dursun, 2009: 3). Locke'a göre özgürlük bireyin, başkalarının sınırlamasına ve zorlamasına maruz kalmamasıdır (Köseoğlu, 2012: 36). John Stuart Mill'e göre özgürlük; dayanışma, vicdan, zevk, tercih ve çalışma hürriyetinden oluşur. Ona göre bireyler dilediği gibi inancını, fikrini söyleyebilir. Ayrıca başka insanlara zarar vermemek kaydıyla kişi istediği yaşam tazını seçebilir. Mill'e göre liberal demokrasi, özgürlüğe en fazla yer veren yönetim biçimidir. Demokratik bir yönetimde bütün insanlar kendi çıkarlarını ve iyilerini arama özgürlüğüne sahiptir (Mill, 2003: 19).

Hürriyet doğuştan gelir. Tüm insanlar hür olarak doğar yani bireylerin hür olabilmesi için hürriyetin hukuk düzeni tarafından verilmesine, tanınmasına gerek yoktur. Ancak hürriyet bazı durumlarda hukuk düzeni tarafından sınırlandırılabilir. Eğer hukuk, bir hürriyeti sınırlandırmıyorsa o hürriyet tam anlamıyla vardır. Ancak hukuk, tamamen bir sınırlandırma yapmış ise hürriyetten söz edilemez. Hürriyet kavramı hukuk açısından ancak negatif bir şekilde tanımlanabilir. Hukuki anlamda hürriyet; hukuk düzenince yasaklanmamış her çeşit yapılan insan fiilidir (Gözler 2017: 66). Bu tanıma göre insan fiillerinin bir kısmı hukuk düzenince yasaklanmamıştır bu kısım hürriyetleri oluşturmuştur. İnsan fiillerinin bir kısmı ise hukuk düzenince yasaklanmıştır. Bu kısım ise hürriyet kavramının dışında kalır. Her hürriyet bir insan fiili iken her insan fiili bir hürriyet değildir yani insan fiillerinin bir kısmı serbest bir kısım ise serbest değildir. Serbest olan kısımda yukarıda belirtildiği gibi hürriyetleri oluşturmaktadır. Ayrıca

eşitlik de hürriyet kavramı için önemli bir unsurdur. Çünkü tüm insanlar özgürlüklerden eşit olarak yararlanmaktadır.

Mutlak anlamda özgürlük insanların istediği her şeyi serbest şekilde yapabilmesini ifade eder. Sartori'ye göre mutlak anlamda özgürlükten bahsedebilmek için beş şartın olması gereklidir: Mahremiyet, kapasite, fırsat, bağımsızlık ve iktidar. Mahremiyet bireyin herhangi bir baskı olmaksızın kendi istediğini seçmesi yani tercih özgürlüğüdür. Kapasite bireyin önündeki seçenekleri genişletmek; fırsat, seçilecekler arasında ki alternatifleri çoğaltmak demektir. Bağımsızlık, siyasal özgürlük yani seçme özgürlüğü; iktidar ise eşit seçme özgürlüğü için gereklidir (Dursun, 2009: 4). Özgürlük tüm bireylerin en doğal hakkıdır. Doğal hukukun savunucularından biri olan John Locke bir bireyin doğuştan üç temel hakka sahip olduğunu ve bu temel haktan hiçbir şekilde vazgeçilemeyeceğini savunmuştur. Bu haklar; yaşama hakkı, özgürlük hakkı ve mülkiyet hakkıdır (Locke, 1997: 86)

Hak ve hürriyet kavramları arasında bazı farklılıklar vardır; hürriyet aslında bir haktır; ancak bütün haklar hürriyet olarak kabul edilemez. Hürriyet yani özgürlük bütün insanlara tanınan bir insan hakkıdır. Hukuk düzeni tarafından yasaklanmamış, serbest ve yasaldir. Hürriyet yani özgürlük bütün hakların ortak kökeni iken hak ise özgürlükleri sağlamak için bireye hukuk düzeni tarafından tanınan meşru (yasal) yetkililerdir (Kaboğlu, 2002: 16). Bundan dolayı herhangi bir hak mahkeme önünde ileri sürülebilmektedir. Örneğin bireyin seyahat özgürlüğünü kullanması bireyin kendi iradesine bağlıdır. Hak kavramı ise ancak bu durumun uygulamaya konması halinde bir dış engelin oluşmasında meydana gelebilir. Dolayısıyla hürriyet soyut, hak ise hürriyet kavramının somutlaştırılmış biçimidir. Hürriyet belirtildiği gibi hukuk düzeninden önce gelir yani hukuk düzeninden kaynaklanmaz. Hak ise hukuk düzeni tarafından yaratılır, hukuktan önce hakkın varlığından bahsedilemez. Hürriyet kavramı tabii ve maddi bir kavram iken hak hukuki bir kavramdır. Hürriyet hak kavramına göre daha geniştir ve hak kavramını içerir. Hürriyet bireyin kendi fiili ile oluşur. Devlet ve diğer insanlar hürriyetini kullanan birey karşısında etkisiz durumdadır. Ancak hakkını kullanan birey karşısında diğer insanların ve devletin bu hakkın kullanımına engel olmama gibi sorumlulukları vardır. Hak ve hürriyet kavramı arasında bazı farklılıklar olmasına rağmen bu iki kavram birbiriyle sıkı ilişki içerisinde. Biri olmadan diğerinden de söz

etmek mümkün değildir. Bu yüzden iki kavram arasında farklılıklar olduğu gibi benzerlikler de vardır.

Hürriyet yukarıda da belirtildiği gibi doğuştan gelir ve hukuk düzeninden kaynaklanmaz. Fakat bu durum bazı hürriyetlerin hukuk düzenince tanınıp güvence altına alınamayacağı anlamına gelmemektedir. Bazı hürriyetlerin gerçekten olması için onların kullanılmasına yönelik devletin ve başka kişilerin müdahalede bulunmaması gerekir. Bu yüzden hürriyetin hukuk düzenince güvence altına alınması gerekir. Dolayısıyla güvence altına alınması diğer insanlara ve devlete müdahale etmeme sorumluluğu yüklemektedir. Böylece hürriyet hak haline gelebilir. Çünkü hürriyet sahibinin karşısında bir de yükümlü vardır. Bununla birlikte başkasına zarar veren hürriyetin ya da çatışan hürriyetlerin bazı durumlarda sınırlandırılması gerekebilir. Bu sınırlandırma hukuk düzeniyle ilgilidir. Kullanımı ve sınırları hukuk düzeni ile belirlenen hürriyet sınırlandırılmış olsa bile hak haline dönüşebilir. Çünkü söz konusu olan sınırlama hukuk düzeni tarafından belirlenmiştir (Kalabalık, 2019: 71-72).

2.2. Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi

İnsanlar siyasal iktidara karşı devredilmez ve dokunulmaz haklara sahiptir. Bu hakların siyasal iktidara karşı muhakkak korunması gerekliliğinin benimsenmesi ile insan hakları düşüncesi ortaya çıkmıştır. İnsan hakları eski çağ dönemi , orta çağ dönemi , yeni ve yakın çağlar dönemlerinde zamanla gelişmiştir.

2.2.1. Eski (Antik) Çağ Dönemi

İnsanlık tarihinin oluşumunda etkili olan ve bereketli hilal olarak adlandırılan bölgede Sümer medeniyeti başta olmak üzere Asurlular ve Babiller yaşamıştır. Mısır, Hint, Babil, Çin uygarlıklarında ilk çağlarda haklarla ilgili bazı gelişmeler yaşanmıştır. Sümer medeniyeti Mezopotamya topraklarına yerleşerek insanlık tarihinin gelişimine olumlu anlamda katkı sağlamış ve yerleşik hayata geçerek toplumun ilk kurumlarını oluşturup geliştirmişlerdir. Ayrıca ilk kez devlet düzenini ve hukuk kurallarını oluşturmuşlar ve kendinden sonra gelen uygarlıkları etkilemişlerdir

(Mumcu ve Küzeci, 2005: 22). Sümerler yazılı bir hukuk sistemi uygulayarak halka hitap etmişler ve eşitlik anlayışını savunmuşlardır. Babil kralı Sümerlerin yapmış olduğu kanunları geliştirerek kendi adını verdiği Hammurabi kanunlarında tanrının kendisini kutsadığını, iyiliği yayıp kötülüğü yok edeceğini ve ülkesinde adalet ve hakkaniyeti sağlayacağını ilan etmiştir (Özkan, 2015: 3). Bu kanunname ile mülkiyet hakkı, vücut bütünlüğü, seyahat hakkı gibi temel haklara ilişkin düzenlemeler yapılmış bazı özgürlük ve haklar tanınarak iktidar sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ülkesinde ki sınıf sistemine göre hukuk kuralları uygulamış böylece özgürlerin, yarı özgürlerin ve kölelerin sahip olduğu hakları korumaya, güvence altına almaya çalışmıştır. Ancak Babil devletinde sınıf farklılığı olduğu için tam anlamıyla eşitlik sağlanamamıştır.

Sümerler ile başlayan gelişmeler Asya'yı da etkilemiştir. Mısır uygarlığı modern bürokrasinin temellerini atmıştır. Adaletin yüceliği, yazılı hukuk geleneği, bireyler arasında eşitlik anlayışı, kadın ve erkeklerin denk sayılması eski Mısır uygarlığının insan haklarına yönelik olarak ortaya koydukları ve korudukları değerlerdir (Mumcu ve Küzeci, 2005: 22). Bu değerler eski Mısır da bireylerin haklara ve borçlara sahip olduğunu gösterir. Kadın erkek eşitliğini savunan Mısır uygarlığı zamanla bozulmuş aile hayatında erkeğin mutlak egemenliği varlığını sürdürmüştür. Yine de Eski Mısır uygarlığı hak ve özgürlükler konusunda diğer toplumlara örnek olmuştur. Hint uygarlığı da tarih boyunca farklı felsefi ve dini akımların etkisi altında kalmıştır. Hint uygarlığında insanlar doğduğu andan itibaren bir kasta üye olur. Ayrıca Kast sistemi üst ve alt gruba geçiş olmayacak şekilde sınırlandırılmıştır (Ünal, 1997: 24). Hindu inancı başka dinlere karşı hoşgörülü bir politika izlemiştir. Buna rağmen kast sistemi ile insan haklarının temelini oluşturan özgürlük ve eşitlik ilkelerinin uyuşması mümkün değildir.

Çin medeniyeti de insanlık tarihinin en eski uygarlıklarından biridir. Çin uygarlığı siyasi iktidarı sınırlandırarak insan haklarının gelişmesine katkı sağlamıştır. Çin'de imparatorlar, göklerden aldığı yetkiyle devleti yönetmekte görevli kabul edilmiştir. (Boydağ, 2020: 19). Dönemin ünlü filozoflarından olan Konfüçyüs, insanların iyi ve eşit olduğunu belirtmiştir. Lao-Tse'ye göre ise yasalar arttıkça itaatsizlik de artar, yasak ne kadar fazla ise halk o kadar çok yoksullaşır. Bu yüzden siyasi iktidar sınırlandırılmalıdır (Mumcu ve Küzeci, 2005: 23).

Antik Yunan incelendiğinde bireycilik anlayışı görülmemiştir. Bu yüzden bireyin devlete karşı ileri sürülebilecek hakları da yoktur (Ünal,1997:2.25). Kişi birey olarak görülmekten ziyade toplumun bir üyesi olarak görülmüştür. Yunan site devletinde yaşayan vatandaşlar seçme ve seçilme hakkı şeklinde bazı önemli siyasal haklara sahiptir. Fakat kanun hakimiyet ilkesi bulunduğu için insanlar her türlü ilişkide kanuna uygun davranmak zorundadır. Bu yüzden Yunan devletinin demokrasisinde siyasi hürriyet anlayışı hâkimdir. Antik (Eski) Yunan'da insanın hiçbir değeri yoktur; yani insanlar ya bir site mensubu ya da kendi başına yaşamını sürdüren bir varlıktır (Kalabalık,2019: 61). İnsan haklarına yönelik bir düşünce birliği de bulunmamaktadır. Antik Yunan'da sofistler başta olmak üzere Aristo, Platon gibi düşünürlerin insan haklarına yönelik görüşleri vardır. Bu dönemde insanı her şeyin ölçüsü olarak gören sofistler Atina'da soyluluktan demokrasiye geçiş sürecinde ortaya çıkmışlar, serbestlik ve özgürlük gibi düşünceler ile halkı aydınlatmaya çalışmışlardır. Onlar akla değer vererek toplum düzenini eleştirmişlerdir. Ayrıca devleti, insanların ürünü olarak kabul etmişlerdir. Sofistler insanların doğadan eşit olduklarını savunmuşlardır. Buna göre sadece Yunanlılar kendi aralarında değil Barbarlarla da eşittirler. Bu yüzden toplumda oluşan sınıf ayrıcalıkları insanların yaratmasıdır (Mumcu ve Küzeci, 2005: 25). Sofistler toplumda yapay olan neler varsa hepsini zararlı bularak karşı çıkmışlar ve bunların kaldırılmasını istemişlerdir. Kölelik de onlar için zararlıdır. Fakat sofistlerin savundukları bu düşüncelerin toplumda bir karşılığı yoktur. Bundan dolayı bu düşünceler fazla yankı bulamamıştır (Çalık, 2017: 44). Bu dönem tarım toplumlarının yaygınlaştığı dönemdir, üretim bireyin el emeğine ve organik tarıma dayandırılıyordu. Bu durum toplumları köle istihdamına zorluyordu. Antik Yunan'da kölelerin sayısı çok fazla artış göstermişti. Kölelerin siyasi hakları ve özgürlükleri yoktu. Bu dönemin büyük düşünürlerinden biri olan Platon da toplumu a) askerler, b) filozoflar, c) çiftçiler, tüccarlar, zanaatkarlar ve köleler olarak üç gruba ayırmıştır. Ayrıca üçüncü sınıfın hizmet eden sınıf olduğunu belirtmiştir (Weber, 1998: 64). Platon üçüncü sınıf ile beraber mülk ve çocuk sahibi olma hakları bakımından yöneticilere ve savaşıllara da kısıtlama yapılması gerektiğini savunmuştur. Platon'un kişi haklarını kısıtlayıcı müdahalesi sadece bunlar değildir. İnsanlara çocuk sahibi olma ve eş seçme konularında da müdahalede bulunulmasını istemiştir. Platon'a göre kadın erkek beraberliğini olurlarına bırakmak mümkün değildir. Buna ne din izin verir ne de devlet izin verir.

Evlenmelerin sayısında devlet adamları belirler. Ayrıca kadın ve erkeklerin kaç yaşında çocuk sahibi olacağına bile müdahale edilmiştir. Eğer insanlar belirtilen yaş aralığı dışında çocuk sahibi olursa din ve devlete karşı suç işlemiş sayılır (Platon, 1980: 149). Platon'un öğrencisi olan Aristo'da hak sahibi olmayı herkese layık görmemiş köleleri haklardan mahrum bırakmış ve insanların eşit olmadığını savunmuştur (Aristoteles, 1975: 14).

Eski çağlarda hürriyet düşüncesine ilk kez stoacılar rastlanmıştır. Stoacılar göre devlet herşeyden üstün kabul edilemez. Devletin üstünde kanun ve akıl vardır. Hem devlet hem de insanlar bu kanuna uygun davranmak zorundadır. Kanuna göre bütün insanlar eşittir ve birbirini sevmelidir (Kapani, 1976: 18). Stoa felsefe okulunun kurucusu Zenon insanların gruplara ayrılmasına karşı çıkmış ve insanlığın bir bütün olduğunu savunmuştur. İlk çağlarda Yunan uygarlığından sonra Roma uygarlığında da insan hakları konusunda bir sınıflama yapılmıştır. Kölelik Roma döneminde de yaygın olarak görülmüştür. Roma hukukunda hak sahibi olmak için hür olmak gerektiğini belirterek köleleri hak sahibi olarak görmemiştir. Çünkü onlar hukuken şahıs olarak kabul edilmemiştir (Çelebican, 2012:130). Sonuç olarak Eski çağlarda üretim ve verim düşüklüğü ucuz işgücünü ortaya çıkarmış bu da köleliği zaruri hale getirmiştir.

2.2.2. Orta Çağ Dönemi

Orta çağ döneminde iki önemli olay insan hakları bakımından etkili olmuştur. Birincisi hristiyanlığın ortaya çıkışı ikincisi ise feodalizmdir (Boydağ ,2020:19). Hristiyanlık ile siyasi otorite ve dini otorite birbirinden ayrılmış, insanların Tanrı önünde eşit ve kardeş olduğu savunulmuştur. Ayrıca Hristiyanlık ile köleliğe karşı çıkmıştır fakat tam anlamıyla kaldırılmamıştır. Daha sonraki zamanlarda devlete karşı insan haklarını savunmayı bırakmıştır. Çünkü kiliseyle siyasi güç birleşerek bireyin hakları önemsizleşmiştir (Coşkun, 2006:62). Batıda Hristiyanlık Arap Yarımadası'na da ise İslamiyet insanlık tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. İslamiyet'in yayılması ile Hristiyanlık batıda tek din olma özelliğini kaybetmiştir. İslamiyet'e göre her türlü Kudret Allah'a aittir ve insan haklarının kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir (Mumcu ve Küzeci, 2005:30). Allah'ın vermiş olduğu nimetlerden tüm insanlar yararlanabilir. İslamiyet'e göre insanların hakları hukuken güvence altına alınmalıdır. İslam'da hoşgörü vardır, din, dil, renk, ırk ayrımı yapılmaksızın insanlar yaşayabilir. Ayrıca İslam dini

insanlık ilişkilerinin adaletli ortamda korunabileceğini belirtmiştir. Kölelik 19. Yüzyılın sonlarına kadar İslam dünyasında da devam etmiştir. Müslümanlık kölelik hakkında pek çok insani hükümler getirmiş olsa da köleliği kaldırmakta etkili olamamıştır (Çalık, 2017:46). Kutsal kitaplarda insanın maddi ve manevi değerlerine yönelik her türlü müdahale yasaklanmıştır. Kutsal kitapların genelinde insan haklarına değinilmiştir. Bu şekilde insanı korumak amaçlanmıştır. İlahi öğretiler toplumsal sınıfları ortadan kaldırmaya çalışmış aynı zamanda temel hakların ihlal edilmesini önleyen yaptırımlar ortaya koymuştur. Temel hak ve hürriyet kavramına yönelik Hz. Muhammed (sav) döneminde ortaya çıkan iki belge önemlidir. Bunlardan ilki Medine Vesikası'dır. Medine'de yaşayan bireylerin ilişkilerini düzenlemeye yöneliktir. Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanlara inanç ve ibadet özgürlüğü tanıyarak sadece Müslümanlara değil Gayr-ı Müslimlere de kendi yasalarına göre yargılanma hakkı tanımıştır. Bu yüzden Medine Vesikası insan hakları hususunda dünyada bilinen ilk belgelerden kabul edilmiştir (Sambur,2019:181-185). İkinci belge ise Veda Hutbesi'dir. Veda Hutbesi tüm insanlara yöneliktir. Hutbede birlik, beraberlik, kardeşlik gibi duyguların önemi vurgulanmış, insan özgürlüğü belirtilmiştir. Irk, dil, cinsiyet, renk ayrımı yaparak bir insanı diğer insanlardan üstün ya da aşağı görmeye karşı çıkmıştır. Yaşama hakkı, mülkiyet hakkı gibi bazı haklara değinilmiştir. Erkeklerin kadınlar üzerindeki kadınların da erkekler üzerindeki hakları açıkça belirtilmiş ve yasa önünde kadın erkek eşitliği vurgulanmıştır. Bu belgeler ilk zamanlarda olmasına rağmen insan hakları açısından önemli rol oynamıştır. Zaman içerisinde insan hakları hukuki metinlerde yer alarak güvence altına alınmış ve geliştirilmeye çalışılmıştır.

Batı Orta çağda ekonomi ve sosyal yapı feodaliteye dayanıyordu. Feodalitenin amacı ihtiyaçların doğrudan sağlanmasıydı. Feodalite sistemine göre hak sahibi olabilmek için belli bir sınıfa bağlı olmak gerekmektedir. Feodalitenin olduğu dönemde kölelik yerine serflik denen bir statü ortaya çıkmıştır. (Gözler, 2017:129). Feodalite ile birlikte devlet parçalanmış ve devlet iktidarı toprak sahibi olan senyörlerin eline geçmiştir (Kapani, 1993:23). Dolayısıyla Ortaçağ'da feodalitenin ortaya çıkmasıyla devletin sınırsız ve mutlak iktidar düşüncesi kalkmıştır. Bu dönemde sayı olarak az da olsa feodal beylerine bazı kamu hakları tanınmıştır. Ortaçağ'da Thomas Aquinas ve Marsilius Patavinus insan hakları konusunda etkili olmuştur. Thomas, insanların ve hükümdarların ilahi kanuna tabii olduğunu savunmuştur. İnsanlar ilahi kanuna uymayan

hükümdara itaat etmekle yükümlü değildir. Dolayısıyla Thomas bireylere direnme hakkını tanımıştır. Ayrıca siyasi iktidarı kullanan yöneticinin de egemenlik alanının sınırlarını belirlemiştir (Özdağ, 1996:24-26). Thomas bütün iktidarın tanrıdan geldiğine inanmıştır. Marsilius yasama yetkisinin halkta olduğunu ve yürütme organını da yasama organının tayin ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca devletin kiliseye bağlı olmadığını savunmuştur (Gözler, 2017:131). Marsilius, Thomas'dan farklı olarak din ve vicdan özgürlüğünü açık bir şekilde savunmuştur. Ona göre kilise insanlara doğruyu gösterebilir ama bunu zor kullanarak yapamaz.

Auqinas'a göre, adaletli bir sosyal hukuk düzeninde insanlar merkezi bir role sahiptir. Fakat baskı ve zulüm halinde başkaldırı hakları gizli kalmak üzere, insanlar kanunlar yerine kral, imparator ya da prens tarafından ortaya konulan tanrının emirlerine uygun davranmak zorundadır. Bu çağda dünyevi olan kanunlar ile ilahi kanunlar arasında çelişkilerin yaşanması kral ve kilise arasında uyuşmazlıkların yaşanmasına sebep olmuştur (Ünal,1997:23). Bazı zamanlarda kilise kralın yanında yer almış ve bireylere kralın iradesini kabul ettirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte kilisenin halkı yanına çekerek baskıcı ve zalim yöneticilere karşı çıktığı zamanlarda olmuştur.

Eski çağda tek efendi devlet iken Orta Çağ'da devlet ve kilise olmak üzere iki efendi'den bahsedilmiştir (Gökburun, 2007: 26). Ortaçağ'da temel hak ve hürriyetler konusunda pek gelişim sağlanamamıştır. Devlet otoritesine karşı sadece feodal beylerin bazı hak ve hürriyetlerinden söz etmek mümkündür. Aynı zamanda bu dönemde insanlar manevi açıdan da özgür değildir. Hristiyanlık insanlara vicdan özgürlüğü tanımamış, kilisenin savunmalarını tanımayanlar aforoz edilmişler ve bu dönemde kurulan kilise mahkemesi tarafından yargılanmışlardır. Böylece kilise devletin yanında ikinci bir baskı aracı olarak görülmüştür (Gözler,2017:132). Bu dönemde insan haklarına yönelik yapılan en önemli antlaşma 1215 tarihli Magna Carta'dır.

2.2.2.1. Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlükler Sözleşmesi, İngiliz Büyük Şartı)

Hukuk üstünlüğü ilkesinin temellerini İngiltere Anglo-Sakson devrine ve Cermen asıllı kabilelerin Britanya'ya yerleştikleri döneme götürmek mümkündür. Bu topluluklar kendi örf ve adetlerini birlikte getirmişlerdir. Bunlar kralı mutlak bir iktidar sahibi olarak görmemiştir (Jennings, 1965: 13). Yani bu topluluklarda ki hâkimiyet

anlayışı kral ile halk arasında karşılıklı hak ve sorumluluk temeline dayanıyordu. Krallıkla ilgili memnuniyetsizlikler 1066 Norman istilasına kadar götürülebilir. Norman istilasından Henry II. Plantegenet' in tahta çıkmasına kadar geçen sürede İngiltere' de feodal düzenin iyice yerleştiği görülür. Bu süre zarfında kralın yetkilerini kısıtlayan bazı belgelere rastlanmaktadır. I. Henry tahta çıkışını meşru gösterebilmek için kiliseye ve baronlara teminat vermiştir. Aynı zamanda örf ve adet hukukunu teyit etmiştir (İlal, 1968: 211-212). II. Henry tahta çıktığında kazandığı topraklarla büyük bir krallık kurmuş ve kralın yetkilerini sınırlayan engelleri kaldırmaya çalışmıştır. II. Henry'nin ölümünden sonra Kral John (yurtsuz) ve I. Richard İngiltere' de mutlak ve yetkisi kısıtlanmayan bir iktidar kurmaya çalışmışlardır. Bu durum feodal baronların özlem duydukları feodal sosyal, siyasal, askeri ve ekonomik düzeni geri getirmek için birleşip ayaklanmasına neden olmuştur. İngiltere kralı John bir yandan papaya ve kiliseye karşı sergilediği tavırla kiliseyi kendine düşman ederken diğer yandan koyduğu yeni vergiler, zalim davranışlar sebebiyle baronların ve halkında kendisine düşman olmasına neden olmuştur (Dereköy, 2018: 158-159).

Kral John Fransız kralı Philippe August' e karşı savaşmak için baronlardan destek istemiş ancak çağrısını reddeden baronlar savaşı sürdürmek için Kral John' dan I. Henry döneminde kendilerine tanınan hak ve hürriyetleri tekrar istemiş eğer kabul etmezse ayaklanacaklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Kral John baronları oyalayarak rahiplerin seçiminde kiliseyi serbest bırakarak kiliseyi kazanmaya çalışmış ancak Baş Piskopos Stephen Lankton' un çevresinde baronlar ile beraber hareket eden kiliseyi kendine inandıramamıştır. Baronlar da isteğinin kabul edilmemesi üzerine birleşerek Kral John' u tanımadıklarını açıklamışlardır (İlal, 1968: 213). Baronlar Mayıs 1215' de Londra' ya gitmişler ve Londra' da yaşayan insanlar kendi istekleri ile baronlara katılmıştır. Kral John papa III. Innocent ile çatışırken aynı zamanda feodal beyler ve baronlarla anlaşmazlık yaşıyordu. İsyan eden baronlar ve feodal beyler haklarının bir belge ile güvence altına alınmasını istemişler ve bu durum gerçekleşene kadar mücadelelerini sürdüreceklerini açıklamışlardır (Ünal, 1997: 27). Sonuç olarak Kral John 15 Haziran 1215 tarihinde büyük özgürlükler sözleşmesi olan Magna Carta' yı imzalamıştır (Carpenter, 2014: 4). Bu belge ile kral, baronların ve feodal beylerin isteklerini ve kabul etmek zorunda kalmıştır.

Magna Carta 63 maddeden oluşmaktadır ve insan haklarının gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Bu sözleşmenin insan hakları ile ilgili bazı önemli maddeleri vardır (İstanbul Barosu 2017; Akşin,1994: 119-121; Uracin, 2017: 3-4):

1- 9.Madde: “Ne biz ne de devlet memurlarımız borçlu olan kişinin taşınabilir malları borcunu ödemeye yeterli olduğu sürece topraklarına ya da rantına el koymayacağız.”

Bu madde ile kral ve kral adına işlem yapan görevlilerin hiç kimsenin toprağına veya rantına dokunamayacağı düzenlenmiş ve mülkiyet hakkı tanınmıştır.

2- 12.Madde: “...krallığımızda genel oylama yapılmadan hiçbir yardım ya da vergi toplanamayacaktır.”

Bu hüküm ile kral tarafından insanlara olağanüstü durumlarda dahil olmak üzere keyfi olarak mali yükümlülüklerin yüklenemeyeceği belirtilmiştir.

3- 14.Madde: “...bir yardım ya da vergi kararlaştırılırken gerekli olan genel oylamayı alabilmek için kilise ileri gelenlerine, büyük baronlara ve kontlara tek tek en az 40 gün öncesinden toplantının gününü, amacını ve yerini belirten mektuplar yazılacaktır. Çözüm gelenlerin tavsiyelerine göre olacaktır.”

Bu hüküm ile kral yeni vergiler ortaya koymadan önce baronlardan ve ruhbanlardan oluşan bir komisyonun onayını almak zorundadır.

4- 16.Madde: “...hiç kimse şövalyelik ücretinin veya diğer toprak borcunun gerektiğinden daha fazla olacak bir hizmete zorlanmayacaktır.”

Bu madde ile Angarya yasağı düzenlenmiştir.

5- 20.Madde: “Hür bir insan işlediği küçük bir suç için ancak bu suça uygun bir para cezasına çarptırılabilir, işlediği ağır bir suçun cezası da suça uygun olacak ve kişinin yaşamasını engelleyecek kadar ağır olmayacaktır.”

Bu madde de cezaların işlenen suç ile orantılı olması gerektiği açıklanmıştır.

6- 39.Madde: “Kendi zümresinden olanlar veya ülkenin ilgili yasalarına uygun olarak verilen bir karar olmadıkça hiçbir özgür insan tutuklanamaz, hapse atılamaz, sürgüne yollanamaz, mal ve mülkü elinden alınamaz ya da herhangi bir şekilde kötü muameleye maruz bırakılamaz.”

Bu hüküm ile kişi özgürlüğünü korumak için hakim tarafından uygun görülen bir karar olmadıkça insanların tutuklanamayacağı, hapsedilemeyeceği, sürgüne

gönderilemeyeceği, malına ve mülküne el konulamayacağı ve hiçbir şekilde zarara uğratamayacakları hüküm altına alınmıştır.

7- 40.Madde: “Kimseye adaleti ya da hakkı satmayacağız, menetmeyeceğiz veya geciktirmeyeceğiz.”

Bu madde sözleşmenin en önemli ilkelerinden biridir. Çünkü bu madde ile hukukun üstünlüğü ilkesi yasal güvenceye bağlanmıştır.

8- 61.Madde: “...krallığımızın sınırların içerisinde bulunan kendi aralarından istedikleri 25 kişiyi seçecekler ve bu 25 kişi tüm güçleri ile bu fermanla kendilerine teyit ettiğimiz ve bağışladığımız barışı ve özgürlüğü uygulayacaklar, bunlara uyacaklar ve karşı tarafında uymasını sağlayacaklardır. ...bu hatayı biz veya yurt dışında isek baş yargıcımız düzenlemezse, 4 baron olayı geri kalan 21 baronun önüne getirecek ve bütün ülkeyi arkasına alarak topraklarımızın, kalelerimiz ve mülkümüzün elimizden alınması yoluyla olay kendi isteklerine uygun bir biçimde tekrar yoluna girene kadar kendilerine uygun bir biçimde baskı yapacaklar, haciz uygulayacaklar ve başka ne gerekiyorsa onu yapacaklardır.”

Bu madde ile kral ve kral adına işlem yapan görevlilerin yürüttükleri faaliyetler için denetim öngörülmüştür. Kral belli bir denetime tabii tutularak hukuka uygun davranmaması durumun da maddi yaptırımlar düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu madde hukuk devleti ilkesi ile yakından ilgilidir.

Magna Carta kralın yetkilerini kısıtlayıp kişi hak ve hürriyetlerin sınırlarını genişleten, koruyan ilk ve en önemli belge sayılmaktadır. Magna Carta'nın zamanın diğer fermanlarına göre şekil bakımından farklı hiçbir özelliği yoktur. Ancak taşıdığı fikirler açısından öteki fermanlardan farklı olarak iki önemli özelliğe sahiptir (İlal, 1968: 210-211): Birincisi orta çağ fermanlarındaki gibi sadece burjuvalar, din adamları, soylular gibi belli bir toplum sınıfının değil tüm özgür bireylerin hukuken hak ve hürriyetlerini kabul etmesidir. İkincisi ise fermanında bulunan hak ve özgürlükler ile kralın bağlı olduğunu doğrulamasıdır. Böylece Magna Carta İngiltere 'de hatta tüm dünyada hukuk devleti fikrinin oluşmasında etkili olmuştur. Magna Carta'nın yayınlandığı dönem göz önüne alındığında insan hak ve hürriyetlerini garanti etmek için yeterli bir belge olmadığı söylenebilir. Şartta kişiye keyfe göre yakalama ve cezaya ilişkin korunma gibi somut olan bazı haklar tanınsa da bunu uygulamak için gerekli olan mekanizmalar kurulamamıştır (Ünal, 1997: 27). Ayrıca kralın keyfi olarak yaptığı

işleri engellemek için önemli bir adım atılmasına karşın toplumdaki sosyal eşitsizlik ve kölelik hakkında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Fakat bu sözleşme bulunduğu döneme göre ileri bir belge sayılabilir (Çalık, 2016: 47). Magna Carta yeni hak ve hürriyetler getirmekten ziyade bir milletin hak ve hürriyetlerini, hukuka bağlı devlet düşüncesini doğrulayan sürekli gelişim sağlayan bir tarihi belge niteliğindedir ve hiçbir zaman önemini kaybetmeyerek canlılığını koruyabilmiştir.

2.2.3. Yeniçağ Dönemi

15. yüzyıldan itibaren yeniçağa geçildiği söylenebilir. Bu dönemde mutlak ve sınırsız egemen devlet anlayışı önemini yitirmiş, bireyler ve sınıflar arasındaki eşitsizlikler giderilmeye çalışılmış ve insan hakları da anayasalarda bulunan haklar olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Gökburun,2007:26). İlk çağlarda tabii hukuk anlayışı, ortaçağ da dine bürünmüş yani insan haklarının tanrının iradesinin ve ilahi kanunların etkisinden kaynaklandığı anlayışı benimsenmiştir. yeni çağda ise tabii hukuk anlayışı ilahi güçlerden ve dinden arındırılarak eski kimliğine bürünmüştür (Kalabalık,2019:64). Bu dönemde Rönesans ve reform hareketleri ortaya çıkmış ve rönesansın etkisiyle başlayan hümanizm akımı bireyi öne çıkarmıştır (Boydağ,2020:20). Devlet, bireye hizmet etmekle birlikte onun bireysel gelişimini ve sahip olduğu hakları hakları güvence altına almayı sağlamakla görevli bir kurum haline gelmiştir. Yani devlet artık hükmeden konumda değildir. Böylece ilk defa varsayım bile olsa bireyin varlığı kabul edilmiş ve devletin kendisine müdahalede bulunamayacağı bir hak ve hürriyet alanı tanınmıştır (Ünal,1997:28). Bireyin doğuştan din, dil, renk, ırk, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın bazı doğal haklara sahip olduğu ve devletinde görevinin bu hak ve hürriyetleri korumak olduğu şeklindeki tabii hukuk anlayışı çok kısa bir süre içerisinde kabul görerek anayasalarda yer almıştır. yeniçağın en önemli düşünürlerinden biri olan Machiavelli özgürlüğü her zaman savunmuştur ve İtalya'nın bölünmesini önlemek amacıyla mutlak devleti geçici bir çare olarak görmüş ancak esas olarak özgürlükçü bir halk hükümetini tercih etmiştir (Mumcu ve Küzeci,2005:32). Doğal hukuku insan haklarının ürünü olarak kabul eden ilk ve en önemli yeniçağ hukukçusu Hugo Grotuis, aklın bütün insanlarda aynı özellikleri taşıdığını ve hukukunda aklın ölçülerine uygun olması gerektiğini savunmuştur (Kalabalık,2019:65).

Hobbes’de yeniçağ döneminin en önemli kişilerindendir. Hobbes, doğal durumu savunmuş ve doğal ortam içinde yaşayan insanların her türlü özgürlüğe sahip olduğunu ileri sürmüştür. Ancak ona göre her insan bu özgürlüğü kendi çıkarı için kullanır. (Hobbes,1998:104-105). İnsanların doğal durumda güvensizlik yaşamaları çıkarları gereği bir hükümdarın belirlenip onunla sözleşme yapılmasını gerektirmiş ve bu sözleşme devleti kurmuştur. Devlet her şeyin üstünde bir güç olarak görünmüş ve monarşik gücü elinde bulunduran hükümdar insanları sözleşmeye uygun davranması için baskıcı bir tutum sergilemiştir. Hobbes bu katı mutlakiyetçi anlayış içerisinde özgürlük sorununu incelemiştir. Ona göre özgür kişi kendi gücü ve aklı ile istediğini yapmaktan alıkonulmayan kimsedir (Bravo,2011:72-74). Hobbes, özgürlüğü akla ve hukuka uygun olarak açıklamış ve kişi özgürlüğü ile devlet arasındaki ilişkileri de incelemiştir. Devlet modeli olarak mutlakiyet anlayışını benimsemiş olsa bile bireyi ve özgürlüğü tanıyan bir düşündürdür. 17.ve 18.yüzyıllarda başta John Locke olmak üzere, Pufendorf, Christian Wolff, J.J.Rousseau gibi düşünürler tabii hak doktrinini savunmuştur. Tabii hak doktrinini tabiat hali ve sosyal sözleşme üzerine kurulmuştur (Boydağ, 2020:20). Tabiat halinde siyasi bir toplum ya da devlet yoktu ve insanlar bağımsız bir şekilde yaşıyorlardı. İnsanlar sadece insan olmasından dolayı doğuştan bazı temel haklara sahiptir ve bu temel haklar herşeyden önce gelir. İnsanlar daha sonra kendi aralarında sözleşme yaparak tabiat halinden çıkmış ve siyasi bir toplum yani devleti kurmuşlardır. İnsanların tabiat halinden çıkıp devleti kurmak için yaptıkları sözleşmeye sosyal sözleşme denmektedir. Ancak insanlar tabiat halinde sahip oldukları hakların tamamını devlete devretmemişlerdir. Dolayısıyla devlet kendisi tarafından verilmeyen kendinden önce mevcut olan tabii haklara saygılı davranmak zorundadır. En önemli düşünürlerden biri olan Locke, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak ile sınırlı olacak bir devlet şeklini öngörmüştür (Ünal,1997:30). Mülkiyetin kuramcısı, liberalizmin fikir babası olarak bilinen ve insan haklarına modern bir şekil veren John Locke’a göre, devlet bireye sadece suç işlediği zaman müdahale edebilir onun dışında bireye karışamaz (Gözler,2017:134). Locke’a göre hayat, mülkiyet, hürriyet ve mutluluğu arama hakları iç içedir. Devlet, hakların dolayısıyla mülkiyet hakkının kaynağı değildir. Locke mülkiyet hakkının kaynağını doğal hukukta aramıştır (Boydağ,2020:21). İnsanlık tarihinde tabii hal ve sosyal sözleşme tamamen kabul

edilemez. Tabii hal dönemi kabul edilmiş olsa bile tabii halde yaşayanların sözleşme kavramını biliyor olması pek mantıklı değildir.

Locke başta olmak üzere 17.ve 18.yy düşünürleri tarafından savunulan sosyal sözleşmesi kabul edilmeyince insan haklarının temelini Fransız İhtilalinden sonra oluşan ferdiyetçi (bireyci) doktrin açıklamaya çalışmıştır (Kapani,1976:38). Ferdiyetçi doktrine göre, insan haklarının varlığının sürekliliği ve güvencesi için bir sosyal sözleşmeye gerek yoktur. Nitekim sosyal sözleşme bilimden uzaktır. Sorumluluk duygusuna ve iradeye sahip olan tek varlık insandır ve devlet insanların ortak menfaatlerini gerçekleştirmek amacıyla kurulmuştur. Her ferdin amacı kendini maddi ve manevi yönden geliştirmektir. Bu yüzden her bireye başka insanların haklarını ihlal etmemek koşuluyla kendi istediğini yapma hakkının tanınması gerekir. Eğer devlet insanlara tanınan haklara saygı göstermezse varlığının asıl nedenini kaybetmiş olur. Ayrıca Ferdiyetçi doktrinini biri ürünü olan ferdi (bireysel) haklar pek çok uluslararası sözleşmelerde ve anayasalarda kabul edilmiştir.

18.yy sanayileşmenin başladığı 19.yy ise sanayileşmenin hızla yayıldığı bir dönem olmuştur. İnsan hakları konusunun uygulanması bakımından bu iki yüzyıl arasında pek fark yoktur. 19.yy sanayinin hızla gelişip icatların yapıldığı bir dönem olmasına rağmen insan hakları konusunda pek ilerleme yaşanmamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda orta çağın önde gelen din adamları ve sınıfları itibardan düşmüş ve burjuvazi yükselen sınıf olmuştur (Çalık,2017:49-50).

İnsan haklarının uygulamaya geçişi ile ilgili ilk belgeler İngiltere başta olmak üzere Amerika'da ortaya çıkmıştır. Magna Carta'dan sonra Petition of Rights (1628), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689), Act of Settlement (1701), Amerikan bağımsızlık bildirgesi gibi pek çok belge oluşturulmuştur.

2.2.3.1. İngiliz Bildirileri

Magna Carta'dan sonra Petition of Rights (1628), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689), Act of Settlement (1701) gibi belgeler İngiltere'de ortaya çıkan en önemli belgeler arasından sayılabilir. Bunlar kısaca şu şekilde açıklanabilir:

a) Petition of Rights (Haklar Dilekçesi): İngiltere'de özgürlük belgelerinin ortaya çıkmasında mezhep çatışmaları etkili olmuştur. Rönesans ve reform hareketleri ile yaygınlaşan püritencilik özgürlüklerin gelişmesini sağlamıştır. Püriten inancı klise

etkisinin artması ile birlikte din adamlarının daha geniş bilgiler edinmesi anlamına gelmektedir. İngiltere’de ortaya çıkan kral parlamento çatışması kralın parlamentoya danışmadan İspanya’ya savaş ilan etmesiyle şiddetlenmiştir (Doğan,2019:94). Kralın koyduğu keyfi vergiler ile birlikte yönetim anlayışı iç savaşı kaçınılmaz yapmış ve 20.000 püriten Kuzey Amerika’ya göç etmek zorunda kalmıştır. 1625 yılında tahta geçen I.Charles krala verilen tüm yetkileri parlamentoya danışmadan sınırsız olarak kullanmak istemesi ve savaşı finanse etmek için vergileri arttırmak istemesi kral ile parlamento arasında gerileme sebep olmuştur. 1628 yılında İngiliz Parlamentosu Kral I.Charles’e sivil özgürlüklerle ilgili deklarasyonu yollamadan önce Kral’ın savaş politikalarını onaylamayan İngiliz Parlamentosu, Krala ödenek vermeyi kabul etmemiş ve bunun üzerine Kral Parlamentosu birkaç defa feshetmiştir. Ancak her seferinde yeni seçilen Parlamento, Krala karşı olan tavrını sürdürmeye devam edince Kral I.Charles, Parlamantonun taleplerini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır (Humanrights,2020). Haklar dilekçesinde (Kalabalık,2019:66);Suç ve ceza durumunda kanunilik ilkesinin uygulanacağı ve özel yaptırımlara yer verilmeyeceği, Parlamento tarafından usule uygun şekilde çıkarılan bir yasa veya parlamento onayı olmaksızın kralın hiç kimseden vergi, para, hediye, mal ve mülk alamayacağı; hiç kimsenin yaşadığı ülkenin yasalarına ve hakimleri tarafından verilen karara uygun olmadıkça can ve mal güvenliğinden, miras haklarından mahrum edilmeyeceği, tutuklanamayacağı, sürgün edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu belgede tanınan haklar Magna Carta’da tanınan haklar ile benzerlik göstermektedir. Ancak Petition of Rights ile tanınan haklar sadece belli bir sınıfa değil tüm İngiliz halkını kapsamaktadır.

b) Habeas Corpus Act (Kişi Güvenliği Yasası): Petition of Rights imzalandıktan sonra I.Charles tanıdığı haklar karşılığında istediği mali yardımları parlamentodan aldıktan sonra yetkilerini sınırsız bir şekilde kullanmaya başlamış ve bu durum yine kral ve parlamento arasında gerilime neden olmuştur. I. Charles daha sonra bir kez daha parlamentoyu feshetmiş ve parlamento üyelerinin bir kısmı da tutuklanmıştır. Bütün bu olaylar ülkede iç savaşı alevlendirmiş ve kral ile parlamento arasında 1648 yılına kadar iç savaş yaşanmıştır. Yapılan savaş Oliver Cromwell önderliğindeki parlamento yanlıları kazanmış ve parlament, kralı yargılayarak idam etmiştir. Cromwell ülkeyi diktatörlükle yönetmiştir. Cromwell öldükten sonra yerine II.Charles getirilmiştir ve parlamento yeni kralın yetkilerini kısıtlamak için Habeas

Corpus Act'i kabul ettirmiştir (Doğan,2019:98). 21 maddeden oluşan bu belge kişi özgürlüğü ve güvenliği için önemlidir. Bu belgenin sağladığı güvenceler özetle şu şekilde sıralanabilir (Keskin, 2002: 49-50):

1. Özgürlüğü kısıtlayıcı işlemlere yargıç denetimi getirilmiş ve hiç kimse yargı kararı olmadan keyfi olarak tutuklanamayacaktır. Ancak vatana ihanet ve cinayet suçu işlediği iddia edilen kişiler hızlı bir şekilde dava sürüncemede bırakılmadan yargılanmalıdır.

2. Özgürlüğü kısıtlanan kişi kısa süre içerisinde yargıç önüne çıkarılmalıdır.

3. Yargıç özgürlüğü kısıtlanan kişinin haksız yere tutulduğuna kanaat getirirse kişi özgürlüğüne tekrar kavuşabilecektir.

4. Kısıtlanan kişi kefalet yoluyla yargıçtan serbest bırakılmayı isteyebilecektir.

5. Kişinin kefaletle salıverilmesi işlemine yargıç red kararı verirse bu red kararına üst mahkemeye başvuru yapılabilecektir.

6. Özgürlüğü kısıtlanan kişi, bu işlemin yasalara aykırı olduğunu ileri sürebilir ve kendini dinletebilmek için yargıca başvurabilme hakkına sahiptir.

Yukarıda belirtilen ilkelere göre Habeas Corpus Act ile hakim kararı olmadan keyfi tutuklanmalar yasaklanmış, ağır suçlar dışında kefaletle serbest bırakılmalar, yargılama sürecinin tutuksuz sürmesi kabul edilmiştir. Böylece yargıçlarda parlamento kadar söz sahibi olmuşlardır. Habeas Corpus Act sadece İngiltere'yi değil tüm dünyayı etkilemiştir. Özgürlükler hukukuna güvenlik ilkeleri olarak girmiş, yakalama ve tutuklama gibi kişi özgürlüğünün kısıtlanmasına ilişkin düzenlemelere yer vermiştir. Avrupa'da insan haklarının pozitif hukuka geçişinde, İngiliz belgesi olan temsilsiz vergi olmaz ilkesini resmileştiren ve herhangi bir yargı kararı olmaksızın can ve mal güvenliğine dokunulmasını yasaklayan 1628 Petition of Rights ile keyfi olarak yapılan tutuklama ve cezaya karşı önemli hükümler içeren 1679 Habeas Corpus Act etkili olmuştur.

c) Bill Of Rights (Haklar Bildirgesi): Kral 2. Charles'in ölümü üzerine İngiltere kralı, 2. Jacques olmuştur. Bu kral parlamento yetkilerini kısıtlamak istemiş ve parlamento ile arasında tartışma yaşanmıştır. Kral bu kaos ortamından kaçarak Fransa'ya gitmiştir. Böylece 1689 yılında kanunların üstünlüğünü savunan özel yetki

organlarının kurulmasını ortadan kaldıran Bill Of Rights kabul edilmiştir. Bu belgenin asıl amacı parlamento ile kral arasında anlaşma sağlamaktır (Demirbaş,2011:153). Belgede insan hakları ile ilgili belirtilen hükümler genel olarak şunlardır (Aktan,2020):

1. Kanun koyma ve vergi yetkisi parlamentoya ait olacak, kralın yetkisi sadece ilgili olan yasayı yürürlüğe koymakla sınırlanacaktır.

2. Yasama dokunulmazlığı getirilmiş bir parlamenter söylediği söz ve düşünceden dolayı yargı organı tarafından sorgulanamayacak ve konuşmalarına sınırlanmayacaktır.

3. Vatandaşların krala dilekçe verme hakları bulunmaktadır.

4. Parlamantonun izni olmaksızın kralın adına asker toplamak yasaklanmıştır.

5. Özgürlüğü kısıtlanan bireyin serbest kalması için nakdi teminat miktarının çok fazla olmaması belirtilmiştir.

1689 Haklar Bildirisi ile parlamento üstünlüğü kabul edilmiştir. Kralın dini konulara müdahalede bulunması amacıyla yargı organı kurması ve yasa olmaksızın vergi alması yasaklanmıştır. Dilekçe hakkı da yurttaşlık hakkı olarak bildiride yer almıştır. Parlamento her türlü faaliyette krala karşı üstün kabul edilmiş ve parlamentoyu krala karşı korumak için yasama dokunulmazlığı ve sorumsuzluğu getirilmiştir. Böylece parlamento devletin en önemli organı hale gelmiştir. Ayrıca bu bildiri ile temel hak ve hürriyetler kralın keyfi uygulamalarına karşı korunmaya çalışılmıştır. Kişilerin hak arama özgürlüğü ile sahip olduğu haklara yönelik keyfi müdahalelerde bulunulmasına yönelik hükümlere yer verilmiştir.

İngiltere’de insan haklarının gelişimine yönelik ayrıca 1696 yılında Vatana İhanet Suçu Yargılaması Yasası düzenlenmiştir (Doğan,2019:102). Bu yasa ile vatana ihanet suçu işlediği iddia edilen kişilerinde eşit ve adil yargılanma hakkına sahip olduğu, avukat bulundurma hakları gibi hususlar hüküm altına alınmıştır. 1701 yılında da Act Of Settlement İngiliz Parlamento yasası kabul edilmiştir. Bu belge kralın yetkilerini kısıtlayan ve tahta geçme ile ilgili esasları açıklayan önemli bir belgedir. 1689 yılında imzalanan Haklar Bildirgesini pekiştirmiştir. Ayrıca insan hakları ile ilgili bazı hususlara da yer vermiştir. Bu belge ile yargı teminatı sağlanmıştır. Yani yargıçlar görevini kötüye kullanmadıkça görevden uzaklaştırılmamaktadır. Ancak parlamantonun her iki tarafının ortak teklifiyle yargıçların azilliği göz önünde bulundurularak yargı teminatı kısmen de olsa sınırlandırılmıştır (Okandan, 1965: 256). Bill of Rights ve 1701

Act of Settlement ile özgürlüklerin alanı genişletilmiş ve hükümdarın otoritesi kanunsal bir çerçeveye alınarak hükümdarın kişi hak ve özgürlüklerine saygılı olması sağlanmıştır. Ne var ki, İngiliz özgürlük bildirgeleri ve fermanlar, bütün insanlığı kavrayan soyut ve genel haklar listesi değildir. Bu bildirgeler, İngiliz aristokrasisinin ve onun etrafındaki burjuvaların, Kralın iktidarını sınırlandırmak amacıyla gerçekleştirdiği mücadelede, o günkü şartlarda iktidarın yaptığı haksızlıkların ve baskıların giderilmesini ve bunların tekrarının önlenmesini sağlamak amacıyla önlemler getirmiştir (Kaboğlu,2002:62).

İngiltere’de insan haklarına ilişkin günümüzdeki temel belgelerinden biri 1988 İngiliz İnsan Hakları Yasasıdır. Bu yasa ile Birleşik Krallık ülkesinde gerçekleşen insan haklarına yönelik ihlalleri, AİHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi)’ne götürmeden ulusal makamlarca çözmek amaçlanmıştır. Yasa, AİHS (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi)’de korunan hakları bünyesine almış ve sözleşme ile uyuşmayan eylemleri yasaklamıştır. İngiltere’de insan haklarının korunmasını içeren anayasal sistem 2007 yılında yapılan anayasa reformu ile yeni şeklini almıştır. Kraliyet Yüksek Mahkemesi kurulmuş ve 2009 yılından itibaren çalışmaya başlamıştır (Sav,2009:135-136). Dolayısıyla 2009’dan itibaren İngiltere’de bir anayasaya uygunluk denetimine ilişkin mekanizmaların getirildiği söylenebilir.

2.2.3.2. Amerikan Bildirileri

Tüm insanlığa hitap eden özgürlükler listesi 18.yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen Amerikan ve Fransız Devrimlerinin bildirileri ile ortaya çıkmıştır. Amerikan Hak Bildirgeleri doğal hukuk ve tabii haklardan esinlenmiş ve yazılış şekli bakımından Fransız geleneğine daha yakındır. Aydınlanma çağının önemli temsilcilerinden olan J.J.Rousseau’ya göre, insanlar yalnızca doğal ortamda hürdür ancak toplumsal hayata geçtikleri zaman toplu halde yaşayabilmek için bazı hak ve hürriyetlerden ödün vermişler ve bir sözleşme hazırlayarak devleti kurmuşlardır. Toplum sözleşmesi olarak adlandırılan bu yazısız sözleşme insan haklarının Batı dünyasında gelişmesinde etkili olmuştur. İlk etkisi 1776 Virginia Haklar Bildirisinde görülmüştür (Konan,2011:256). 12 Haziran 1776 tarihinde Virginia Haklar Bildirgesi imzalanmıştır. Virginia Haklar Bildirgesi ilk defa hak ve hürriyetleri tek tek sayarak onları üstün hukuk kuralları olarak açıklamıştır. Virginia Haklar Bildirgesinin hak ve

hürriyetler konusunda 16 önemli maddesi vardır (Demirbaş,2011:154-155, Aktan,2018:70-72):

1. Tüm insanlar eşit olarak doğar ayrıca özgür ve bağımsızdır. İnsanlar doğdukları andan itibaren edindikleri bazı haklar vardır. İnsanlar siyasi topluluk kurduklarında herhangi bir antlaşma, bu haklardan gelecek nesilleri mahrum edemez ve insanlara bu haklardan vazgeçmeleri için baskı yapılamaz. Yaşama, mülk edinme hakları ile mutluluk, güvenlik arama ve kazanma olanağı bunlar arasında sayılır (md.1).

2. Bütün güçler halkta toplanır. Halkın vekilleri yetkili kişilerdir ve bu kişiler halk adına çalışırlar. Halka karşı sorumlulukları vardır .

3. Halkın, ulusun veya kamuoyunun ortak yararı, güvenliği ve savunması için yönetim oluşmuştur. Birbirinden farklı olan yönetim biçimleri içinden en iyi olan yönetim biçimi, en çok mutluluğu ve güvenliği sağlayabilen ile iktidarın kötüye kullanılması tehdidine karşı en etkili önlemleri alabilen yönetimdir. Herhangi bir yönetim bu göreve uygunluk sağlayamazsa veya görevi kabul etmezse, toplumun büyük kesiminin, kamu yararına en uygun gördükleri şekilde bu yönetimde ıslahata gitmek, yönetimin yapısını değiştirmek veya yönetimi kaldırmak gibi haklar doğar ayrıca bu haklar iptal edilemez, vazgeçilmez ve devredilmez haklardır.

4. Herkese açık bir kamu görevinde bulunan, bir birey veya birey topluluğu, kamu yararına aykırı olamaz. Bunun yanısıra sahip olduğu ayrıcalıklar ile ayrı ve özel kazançlar sağlayamaz. Yargıçların, memurların ve milletvekillerinin makamları da babadan oğula geçmez.

5. Devletin yasama ve yürütme organları yargı organından bağımsız bir şekilde olmalıdır. Yasama ve yürütme güçlerinin üyeleri, halkın sıkıntılarını bilmeli ve onların sıkıntılarına ortak olabilmelidir. Ayrıca iktidarsızlık sıkıntısı çekmemek için belli aralıklarla, kendi özel hayatlarına ve seçim bölgelerine geri dönmelidirler; önceden kararlaştırılan düzenli ve sürekli seçimlerle kadrodaki açıklar doldurulmalı ve bu yapılan seçimlerde eski görevlilerin bir kısmı veya tamamı, kanun uygunluğuna göre tekrar seçilebilmelidir.

6. Meclislerde halkın temsilcisi olarak görevlendirilecek bireylerin seçimi serbest olacaktır. Topluma bağlı olan ve daima genel bir ilgi beslediğine yönelik yeterli delili elde eden herkes oy kullanma hakkına sahiptir. Ayrıca kamu yararı için, kendinin veya seçtiği temsilcilerin onayı olmaksızın, hiç kimse ne vergi ödemeye ne

de mülkü zorla elinden almaya zorlanamaz. Ayrıca hiçkimse, kamu yararını göz önünde bulundurarak kabul etmediği yasalara uymak zorunda değildir.

7. Halk temsilcilerinin onayı olmadıkça bir yetkinin, herhangi bir makam tarafından kullanılması, yasaların icrası veya sürüncemede bırakılmaları, halkın haklarına karşı gerçekleşen bir tecavüzdür ve kesinlikle yapılmamalıdır.

8. Bütün ciddi yolsuzluk ve cürüm hallerinde, herkes kendisi hakkında yapılan suçlamaların niteliğini ve gerekçesini sorma, suçlamayı yapan ve tanıklık yapacak kişilerle yüzleşme, kendi lehine olan delilleri gösterme haklarına sahiptir. Ayrıca kendi çevresinden seçilmiş kişiler tarafından oybirliğiyle karar verilmedikçe suçlu sayılamaz. Zira kişi, tarafsız bir jüri önünde, hızla yargılanma hakkına sahiptir. Hiç kimse kendi aleyhine delil göstermeye zorlanamaz ve kendisine eşit kişilerin veya ülke yasasının bir kararı olmaksızın kimsenin hürriyeti yok sayılamaz.

9. Özgürlük kısıtını kaldırmak için kişilerden aşırı, kefalet istenmeyecek, aynı zamanda yüksek para cezaları veya zulüm olarak kabul edilebilecek, olağanüstü cezalar verilmeyecektir.

10. Bir memura veya özel görevliye, işlenmiş olan bir suç hakkında kesin bir delil olmaksızın şüpheli yerleri araması için veya tarif edilmemiş, suçu açıkça belirtilmemiş, delilleri gösterilmemiş kişi ya da kişileri yakalaması için verilen tutuklama ve arama yazıları haksız ve despotik görülür ve böyle yazılar verilmemelidir.

11. Mülkiyet ile ilgili davalarda veya bireyler arasında olan şahsi davalarda, eski, jüriyle yargılama yöntemine dokunulmamalı çünkü öteki yargılama yöntemlerine göre bu yöntem daha iyidir.

12. Basın özgürlüğü, özgürlüğün en güçlü kalelerinden biridir. Ayrıca basın özgürlüğü, despotik yöntemlerin dışında bir sınırlandırmaya tabi tutulamaz.

13. Vatandaşların arasından seçilen ve silah eğitimi almış kişilerden kurulan düzenli bir milis gücü özgür bir ülkenin en doğal, en uygun ve en güvenilir güvenlik aracıdır. Barış zamanında daimi ordu bulundurmak, ülkenin iç özgürlüğüne yönelik bir tehlike olarak sayılır bu yüzden kaçınılmalıdır; ordu her zaman sivil güçlerin emrinde olmalı ve sivil güçler tarafınca yönetilmelidir.

14. Halk bölünmez, büyük bir yönetim kurma hakkına sahiptir. Virginia yönetiminden bağımsız, ayrı bir yönetim oluşturulamaz.

15. Sadece hakkaniyete, adalete, erdeme, tutumluluğa, alçakgönüllüğe, tutumluluğa bağlı kalarak ve temel ilkeleri anımsayarak, halk hür bir yönetime sahip olabilir.

16. Yaradan'a borçlu olunan dini görevleri baskı ve şiddetle değil, inanç ve iradeyle yerine getirmek gerekir. Bundan dolayı bütün insanların, inandığı dinin gereklerini, vicdanına göre yerine getirme hakkı bulunmaktadır. İnsanların Hıristiyan sevgisini, sabrını ve merhametini başkalarına karşı göstermesi tüm insanların görevi olarak kabul edilmektedir.

Virginia Haklar Bildirgesi eşit özgürlük ve vazgeçilmezlik olmak üzere iki ilkeye dayanmıştır. Bildirgede mülkiyet, hürriyet, yaşam hakkı vazgeçilmez haklar şeklinde nitelendirilmiştir. Aynı yıl içerisinde ekonomik koşullar ve yönetimde yeteri kadar söz sahibi olunmadığı için 13 Amerikan kolonisinin anavatan İngiltere'den kopmasına yönelik verilen bağımsızlık savaşı sonucunda Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi oluşmuştur (Erdoğan, 2013:183). 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi, temel hak ve özgürlükleri tanıyıp güvence altına almakla beraber ulusların kendi kaderini belirleme ve özgür yaşama haklarını ilan etmiştir. Bu belge insan hakları konusunda tutarlı bir siyasi felsefeye dayanan ilk belgedir (Erdoğan,2015:129). Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan bütün insanların doğuştan olduğunu ve tüm insanlara Yaradan tarafından devredilmez ve vazgeçilmez haklar verildiği bu hakların başında da yaşama, özgürlük, mutluluk gibi hakların olduğu belirtilmiş ayrıca yönetimlerinde bu hakları koruması amacıyla insanlar tarafından kurulduğu ifade edilmiştir (Okandan,1965:260). Bağımsızlık bildirgesi kişi hak ve hürriyetlerini ilkesini ilan etmiş ancak hak ve hürriyetleri tek tek sayarak üstün hukuk kuralları ile açıklamamıştır. Bildirilerde bahsedilen haklara rağmen ayrımcılık 19.yy boyunca devam etmiştir. Çünkü söz konusu hakların tüm insanları kapsamaması için gerekli olan maddi şartlar o dönemde bulunmuyordu. Sanayileşme için gerekli olan sermaye birikimi ucuz işgücüne sebep oluyordu. Ülkedeki insanları düşük ücretle çalıştırıyorlardı. Hatta boğaz tokluğuna çalıştıracak insanlara ihtiyaç duymuşlar bunu da zencilerden sağlamışlardır. Amerika'da bu kölecilik durumu pek çok yerde uygulanmıştır. Amerikan toplumlarındaki bu hak eşitsizliğinin giderilmesi yönelik en önemli adım 1865 yılında köleciliğin kaldırılmasıyla atılmıştır.

Yazılı ilk anayasa olma özelliğine sahip olan 1787 Amerikan Anayasası hak ve özgürlüklerle ilgili bir hüküm öngörmemiştir. Amerikan Anayasasının ilk metninde kişi güvenliği ve usulü garantilere yer verilmekle beraber dolaylı da olsa kanun önünde eşitlikten bahsedilmiştir. Bağımsızlık Bildirisinden sonra Amerika Birleşik Devletlerinde 1791 yılında Anayasaya yapılan bir düzenlemeyle Bill of Rights olarak bilinen hak ve özgürlükler anayasaya eklenmiştir (Özkan,2015:115). 1791 yılında anayasaya getirilen ilkeler şöyle özetlenebilir (Doğan,2019: 110-111): a) Kongre, söz, basın, din ve ibadet, toplanma ve dilekçe verme özgürlüğünü kısıtlayan veya yasaklayan yasalar çıkarılamaz. b) Halkın silah taşıma ve bulundurma hakkı ihlal edilemez. c) Kişilerin evleri, evrakları ve eşyaları haklı bir sebep olmaksızın aranamaz. d) Hiç kimsenin hayatı ve vücut bütünlüğü aynı suçtan dolayı iki kez tehlikeye atılamaz. e) Özel mülkiyete ait olan hiçbir şey hakkaniyete uygun bir tazminat ödenmeden kamuya tahsis edilemez.

Amerikan Anayasası 1865 yılında köleliğin yasaklanması ve 1870'de siyahilere oy hakkı verilmesiyle daha da genişletilmiştir (Erdoğan,2015:115). Amerikan Anayasası ile siyasi haklar güvence altına alınmış, herkesin adil yargılanma hakkı olduğu ve kanun önünde eşitlik belirtilmiştir. Amerikan Yüksek Mahkemesi de hak ve özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesinde etkin rol oynamıştır. Bireyin özgürlüğünü temel alan Amerikan belgeleri kendinden sonra ortaya çıkan belgeleri de etkilemiştir.

2.2.4. Yakın Çağ Dönemi

1789 Fransız İhtilali, yeni çağın sonu yakın çağın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde insan hakları düşüncesi somutlaşmıştır. Doğal hal ve toplum sözleşmesi teorisi hak ve hürriyetleri açıklamada yetersiz kalınca 17.yy sonu ve 19.yy başlarında bireyci teori ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu teoriye göre insan salt insan olması sebebiyle önemlidir ve tüm toplumsal kurumların amacı insanı mutlu etmektir (Fendoğlu,1994:96). Bu teori Fransız İhtilalinden sonra gelişmeye başlamıştır. Ayrıca Fransız İhtilali sonrasında insan haklarının gelişimine yönelik önemli sözleşmeler yapılmıştır. Bu dönem insan haklarının geliştiği ve uluslararası hukukta yer almaya başladığı bir dönem olmuştur. İnsan haklarının korunması, gelişmesi ve tanınması ulusal hukuk boyutunu aşarak evrensel bir boyut kazanmıştır.

Nitekim Yakın çağın başlangıcı kabul edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Avrupa Konseyi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmeleri gibi önemli sözleşmeler takip etmiştir.

2.2.4.1. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (FİYHB)

Fransa'da krallık 1789 Fransız devriminden önce baskıcı bir yönetim uyguluyordu. Bu dönemde J.J.Rousseau, Montesquie,Voltaire gibi aydınlık felsefeyi temsil eden kişilerin etkisi ile Fransa'da özgürlük düşüncesi doğmuştur. Fransız halkının Ulusal Meclis olarak toplanan temsilcileri, insan haklarının ihmal edilmesini, hor görülmesini ve bilinmezlikten gelinmesini kamunun başına gelen kötü olayların ve yönetimdeki bozulmaların en önemli sebepleri olarak kabul etmişler ve kişilerin devredilmez, tabii ve kutsal haklarını resmi bir bildiriyle açıklamaya karar vermişlerdir. Böylece 26 Ağustos 1789 tarihinde Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Ulusal meclis tarafından ilan edilmiştir (Armaoğlu, 2010: 77-80). Bu bildiri giriş ve 17 maddeden oluşmuştur. 1791 Anayasası'nın başına geçirilmiş, 1946 Anayasası ile tekrar canlılık kazanmış, 1958 Anayasası ile korunmuş ve 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine temel kaynak olmuştur (Civelek,1989:1-2). 26 Ağustos 1789 tarihinde Ulusal Kurucu Meclis tarafından kabul edilen ve sadece negatif haklara yer veren Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi kendi türünün ilk örneği değildir. 1776 Amerikan Devrimi sırasında insanların hak ve özgürlüklerini ilan eden bu türden bildiriler hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Amerikan bildirileri, somut içerikleriyle bazı hakları siyasi otoriteye karşı güvence altına almayı amaçlamıştır. 1789 Bildirisi ise kapsamı bakımından evrensel ifadesi bakımından soyut dayandığı inanç yönünden de iyimser bir yapıttır (Ağaoğulları vd, 2015:608). Bildiri ile bazı haklar güvence altına alınmıştır. Güvence altına alınan haklar ve getirilen yasaklamalar şu şekilde sıralanabilir (Nal,2010:20-21; Arslan,2013:24-25; Armaoğlu,2010:80-81; Luchaire, 1989:125-127, Ağaoğulları,2015:610-611):

1. İnsanlar haklar bakımından eşit ve hür doğmaktadır. Sosyal farklılıklar bile sadece ortak bir yarara dayanabilir Böylece doğuştan gelen hukuki eşitsizliğin kaldırıldığı belirtilmiştir.

2. Bütün siyasal toplumların amacı kişilerin sahip olduğu daimi ve doğal hakları korumaktır. Bu maddeye göre bütün siyasal toplulukların amacı insanın daimi

sahip olduğu olağan ve zamanaşımı ile kaybolmayan haklarının korunmasıdır. Burada birey topluma bağlı değildir. Aksine toplum bireyin özgürlüğüne ve mutluluğuna bağlıdır.

3. Her egemenliğin ilkesi, özünde Ulus'tadır. Hiçbir kişi ya da hiçbir kurum açık bir şekilde ulustan kaynaklanmayan bir otoriteyi kullanamaz.

4. Özgürlük, başka bireylere zarar vermeksizin istenilen herşeyi yapabilmektir. Böylece, her insanın doğal hakları kullanımının, toplumdaki diğer üyelerinin de aynı hakları kullanmasını sağlayan sınırlardan başka sınır bulunmaz. Bu sınırlar sadece yasa ile saptanabilir. Bu madde de yasaların hak ve özgürlüğün güvencesi olduğu açıklanmıştır.

5. Yasa, sadece toplum için zararlı olan eylemleri ve davranışları yasaklar. Yasaların yasaklamadığı hiçbir şeye engel olunamaz ve yasanın buyurmadığı bir şeyi yapmak için hiç kimse zorlanamaz. Eğer kanun koyucu bu hedeflere karşıt bir eylemde bulunursa baskıya karşı direnme hakkı ortaya çıkacaktır.

6. Yasa genel iradenin ifadesidir ve bütün yurttaşlar kişisel olarak veya temsilcileri aracılığıyla yasanın oluşumuna katkıda bulunabilir. Yasa cezalandırırken de korurken de herkes için aynı olmalıdır. Bütün yurttaşlar, yasa önünde eşit olduklarından, kamusal saygınlıklara, mevkilere ve görevlere, aralarında yetenek ile erdemlerinden başka hiçbir ayırım yapılmaksızın, yeterliliklerine göre eşit kabul edilirler.

7. Hiç kimse yasanın belirlediği haller ve öngördüğu haller dışında suçlanamaz, tutuklanamaz ya da gözetim altında tutulamaz. Keyfi emirler veren, düzenleyen, uygulayan veya uygulatan kişiler cezalandırılmalıdır. Ancak yasa gereğince çağırılan ya da yakalanan her yurttaş, hemen uymak zorundadır eğer direnirse suçlu durumuna düşer. Bu maddeye göre kişi güvenliği ve özgürlüğü korunmaya çalışılmıştır.

8. Yasa ancak kesin ve açık şekilde zorunlu olan cezalar koymalıdır; bir kişi, sadece suçun işlenmesinden önce kabul ve ilan edilmiş olan ve usulüne uygun gerçekteşen bir yasa gereğince cezalandırılabilir.

Bu madde ile suç ve cezalarda kanunilik ilkesi ile yasaların geriye doğru götürülemeyeceği ifade edilmiştir.

9. Her kişi suçlu olduğu aıklanıncaya kadar masum sayılır. Bu yüzden tutuklanmasının zorunlu olduğu durumlarda, yakalanması için gerekli olmayan her türlü sert bir davranış varsa tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmalıdır.

Bu madde de suçlu olduğu ispatlanıncaya kadar herkesin suçsuz olduğunu açıklayan suçsuzluk karinesi ifade edilmiştir.

10. Düşüncelerinin açıklanması yasayla kurulmuş kamusal düzene zarar vermediği sürece hiç kimse dinsel olanlarda dahil olmak üzere düşüncelerinden dolayı rahatsız edilmemelidir.

Bu madde de inanç özgürlüğü dile getirilmiştir. Ancak inançların dışarı yansıtılması toplum düzenini bozarsa buna müdahale edebileceklerdir.

11. Düşüncelerin ve görüşlerin özgür iletişimi insanın en değerli haklarındandır. Bu yüzden her yurttaş özgür bir şekilde konuşabilir, yazabilir ve dilerse bunları yayınlatabilir. Ancak bu özgürlüğü yasadaki belirtildiği gibi kötüye kullanırsa bundan sorumlu tutulur. Böylece düşünce ve ifade özgürlüğü güvence altına alınmıştır.

12. İnsan ve yurttaş haklarının korunması bir kamu gücünü zorunlu kılar ve bu g, emanet edilen kişilerin özel çıkarları için değil, herkesin ortak yararı için kurulmuştur.

13. Kamu gücünün donanımını ve yönetimin harcamalarını karşılamak için ortak bir katkının olması mecburidir. Bu katkı bütün yurttaşlar arasında güçleri oranında eşit şekilde paylaştırılmalıdır.

14. Yurttaşların, kişisel olarak veya temsilcileri aracılığıyla kamusal katıllarının gerekliliğini saptama, bu katkıyı özgür bir şekilde kabullenme ve bunun tahsis yönetimini, matrahını, miktarını ve süresini belirleme hakları vardır. 13. ve 14.maddelerde vergilerin kanuniliği ilkesi ile kamu ve vergi harcamalarında tüm vatandaşların özgür olarak rıza gösterecekleri ifade edilmiştir.

15. Toplum, tüm kamu görevlilerinden yaptėı işlerin hesabını sorma hakkına sahiptir.

16. Kuvvetler ayrılığının yapılmadığı ve hakların güvence altına alınmadėı bir toplum anayasaya sahip değildir.

17. Mülkiyet kutsal ve dokunulmaz bir haktır. Dolayısıyla hiç kimse, yasayla belirlenmiş bariz kamu gereksiniminin olması ve bu durumda da adil bir tazminatın önceden ödenmesi koşulu dışında, mülkiyetten mahrum edilemez.

1789 Bildirisi'nin bütün insanlar için geçerli olduğundan evrensel nitelikte bir metindir. Bildiride temel hakları içeren hükümlerin yanı sıra bazı siyasi prensipler ve anayasalarda yer almıştır. Bildirinin amacı ayrıcalıkları ortadan kaldırarak eşit ve demokratik bir düzen kurmaktır. 1789 Bildirisi insana ve insan onuruna saygıyı öğretmiş ve devletin en temel görevlerinden birinin de insana saygı göstermek olduğunu belirtmiştir. Bildiriye göre insanlar diğer insanlara, devlete ya da topluma bağlı olmaksızın özü gereği özgürlük, eşitlik gibi doğal haklara ve bu doğal hakları kullanmak için özel bir alana sahiptir (Doğan,2019:122). Bu yüzden bildiri, devleti bu haklarla sınırlama yoluna gitmiş fakat sadece prensipler ortaya konmuş ve bu prensiplerin uygulanması konusunda bir açıklamaya yer verilmemiştir. Bundan dolayı bildirgenin özellikleri arasında soyut olduğu ifade edilir. Bildiride bireye tanınan doğal hakların sosyal gruplara tanınmamış olması da bildirinin ferdiyetçi olduğunu gösterir.

1789 bildirgesinde özgürlük, mülkiyet, güvenlik gibi haklara her insanın sahip olduğu ve siyasi toplulukların amacının da bu hakları korumak olduğu belirtilmiştir. Devlete bireysel hakları koruma görevinin verilmesi onun koruyucu ve tarafsız yargıç sıfatıyla güçlenmesine sebep olmuştur. Bu yüzden 1789 Bildirgesinde doğal hakların somutluk kazanmasının sadece iktidar sayesinde mümkün olduğu anlayışı hâkimdir (Ağaoğulları,2010:225-226). İngiliz ve Amerikan Bildirilerinden farklı olarak 1789 Bildirisi, insanın sadece fert olarak yararlanabileceği haklar ile insanın vatandaş olarak organize bir toplumda sahip olabileceği hakları belirterek birbirini tamamlayan bu iki unsuru ele almıştır. İnsanın birey olarak sahip olduğu haklar fiziki, bedeni özgürlüğünü, vatandaş olarak sahip olduğu haklarda siyasi faaliyetlere katılma özgürlüğünü ifade eder (Civelek,1989:2-3).

Fransız bildirgesi bazı noktalarda Amerikan bildirgelerine göre daha geri planda kalmıştır. Örnek vermek gerekirse din özgürlüğü konusunda Fransız bildirgesi daha çekingen bir şekilde kaleme alınmıştır. Fransız bildiri anlayışında din özgürlüğünden çok dini inançlara hoşgörü vardır. Hoşgörü, hakkın bir özgürlük olarak kabul edilmesine göre daha dar kapsamlı ve sınırlayıcıdır. Çünkü özgürlük aynı

zamanda bir haktır ancak hoşgörü zamanla azalabilir veya tamamen ortadan kalkabilir. Bildiride toplantı ve gösteri yapma, serbest şekilde seyahat etme, dernek kurma, dilekçe ve şikâyet gibi haklar yer almamıştır. Bu haklar 1791 Fransız Anayasası ile bir temel hak olarak kabul edilmiştir. FİYHB, bütün dünyayı derinden etkilemiştir. 1789 bildirgesiyle ortaya konan insan hakları yazılı bir metin olarak somutlaştırılmış ve yazılı hale gelen bu hakların siyasi sisteminin temel dayanağı olarak açık bir şekilde kabulü ilk kez 1791 Fransız anayasasında görülmüştür. Bu anayasada 1789 Bildirisinde yer alan haklar devlet karşısında garanti altına alınmış haklar olarak nitelendirilmiştir. Aynı durum 1848 Fransa Anayasasında da görülmüştür (Doğan,2019:124).

1789 Bildirisi bazı haklara yer vermediği için yetersiz görülmüştür. Bireye sadece devletin müdahaleci tavrına karşı ileri sürülebilecek negatif haklar değil, devletten olumlu bir edim, yardım veya bir hizmet imkanı sağlayan pozitif statü hakların da tanınması gerektiği anlayışı benimsenmeye başlanmıştır. Sosyal ve iktisadi haklar da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Sosyal ve iktisadi haklardan ilk bahseden 1793 Fransız Anayasası (Birinci Cumhuriyet Anayasası), sosyal hak ve hukuk anlayışını geniş ölçüde yansıtan ise 1848 Fransız Anayasası (İkinci Cumhuriyet Anayasası) olmuştur (Mumcu ve Küzeci, 2005:78-79).

1875 Fransa Anayasası (Üçüncü Cumhuriyet Anayasası) bir haklar bildirisine yer vermemiş ve 1789 FİYHB'ne atıf yapmamıştır (Erdoğan,2015:129). Bununla beraber 1875 Anayasasında 1789 bildirisinin maddelerine bağlı kalarak basın, ifade ve toplantı özgürlüğü gelişmiştir. 1875 Anayasası'nın sadece hukuki liberalizm ve yeterli ekonomik imkanlara sahip kişi ve grupların yararlanabilecekleri hak ve özgürlükler sağladığı söylenmiştir. Ancak savaş sonrasında kamu özgürlükleri düzenlenirken özgürlüklerin, özgürlük düzenine zarar vermeden, rejimi tehlikeye sokacak boyutlarda olmamasını ve serveti ne olursa olsun tüm insanların yararlanmasını sağlamak göz önünde tutulmuştur (Doğan,2019:131). Sosyal haklara ayrıntılı olarak yer veren ilk anayasa 1917 Meksika Anayasasıdır. Ancak sosyal ve ekonomik hakları anayasa yapımında popüler bir duruma getiren esas gelişme ise 1919 Weimar Anayasası ile olmuştur (Boydağ,2020:22).

Fransa'nın Dördüncü Cumhuriyet Anayasası olan 1946 Anayasası da başlangıç bölümünde bazı sosyal hakları anayasanın dayandığı esaslar arasında yinelemiş, 1958 (Beşinci Cumhuriyet Anayasası) ise hem bu başlangıca atıfta

bulunarak hem de sosyal devlet ilkesine yer vererek aynı esası korumuştur (Erdoğan,2015:130). Dolayısıyla FİYHB'nin insan hakları konusunda birçok gelişmelere katkı sağladığı söylenebilir. Bütün insanlara hitap eden bildiri eşitliği ve bireyciliği savunmuş ve ilkeleri kendinden sonra gerçekleşen antlaşmaları ve anayasaları da etkilemiştir.

2.2.4.2. Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

I. Dünya savaşı insanlık tarihinin en unutulmaz olaylarından biridir. İnsanlar bu dönemde büyük acılar yaşamıştır. İnsanoğlunun bir daha böyle büyük acılar yaşamaması için 1920'de Uluslar Topluluğu kurulmuş ancak 1939'da başlayan II. Dünya savaşında insanların tekrar acı yaşamalarına engel olunamamıştır. Bu sebeple 1944 yılında ABD öncülüğünde Uluslararası ekonomik, toplumsal, insancıl sorunları çözmek ve insan haklarına saygı duyulmasını sağlamak için bir örgütün kurulması yani Birleşmiş Milletlerin kurulması ön görülmüştür (Çalık, 2015: 1093). Böylece II. Dünya savaşından hemen sonra kurulan Birleşmiş Milletler ile beraber insan hakları kavramı uluslararası hukukun ve sistemin bir parçası olarak yer almaya başlamıştır. 26 Haziran 1945 tarihinde San Francisco'da, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 52 ülke tarafından BM antlaşması imzalanmış, yeterli sayıda onay aldıktan sonra 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Kalabalık, 2019: 119; Morsink,1999: 1; Alfredsson and Eide , 1999: 4). Birleşmiş Milletler (BM) antlaşması bir diğer adıyla BM şartı insan haklarına doğrudan veya dolaylı olarak saygıyı ve bağlılığı belirten hükümlere yer vermiştir. BM şartı öncesinde Milletler Cemiyeti antlaşması yapılmış ancak bu antlaşmada hak ve özgürlüklere yönelik hükümlere yer verilmemiştir. Milletler cemiyeti antlaşması ile güvenliğin sağlanması antlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi ve azınlıkların korunması amaçlanmıştır. Antlaşmada siyasal, sosyal, kültürel, medeni gibi hiçbir haklardan bahsedilmemiştir. Dolayısıyla BM şartı öncesinde insan haklarına pek saygı duyulmamış, insan haklarına yönelik koruma mekanizmaları da çok sınırlı kalmıştır (Birinci, 2017: 52-53). Böyle bir dönemde BM antlaşmasının yapılması insan haklarının uluslararası düzeyde korunması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. BM şartı 19 bölüm ve 111 maddeden oluşmaktadır. BM şartına 70 maddeden oluşan Uluslararası Adalet Divanı Statüsü eklidir ve bu statü BM şartının en önemli ayrılmaz parçası olarak görülmüştür. BM üye devletlerin siyasi bağımsızlığının, milli egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunması ve uluslararası barış ve güvenliğin

devamının sağlanması amacıyla kurulmuş bir örgüttür. BM'yi kuran devletlerin en önemli amacı, BM şartının ilk maddesinde belirtilmiştir. Buna göre, barışa yönelik olan tehditleri ortadan kaldırmak veya saldırı ya da barışın bozulmasına sebep olacak başka eylemleri bastırmak üzere etkin ortak önlemler almak devletlerin en önemli amacıdır (Çalık,2015:1094). Ayrıca 1. maddede ırk, renk, din, cinsiyet yada dil ayrımı yapmaksızın tüm insanların özgürlüklerine ve insan haklarına duyulan saygının geliştirilip güçlendirilmesine yer verilmiştir (Ombdusman, 2020).

BM şartının başlangıç kısmında, tarifi olmayan acılar getiren savaş felaketinden gelecek nesilleri korumaya, insan kişiliğinin onuruna ve değerine, temel insan haklarına, erkekler ile kadınların ve küçük uluslarla büyük ulusların hak eşitliğine olan inancı tekrar teyit etmeye sosyal gelişme ve daha geniş bir özgürlük içinde yaşama koşulları sağlamaya yönelik pek çok amaç belirtilmiştir (TBMM, 2020; Aktan, 2018: 121). Bu giriş kısmında BM şartının amaçlarının belirtilmesi ile beraber insan haklarına verilen önem ve değerinde ifade edilmiştir. BM şartında insan haklarına vurgu yapılması ve insan haklarının ilk defa milletlerarası nitelikte bir belgede düzenlenmiş olması bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır. İnsan hakları BM'nin temel amaçları arasında olmasına rağmen milletlerarası barış ve güvenliği sağlamak daha öncelikli bir amaç olarak görülmüş ve bu öncelik BM şartının 39. maddesinde barışa karşı bir tehdit, barışın bozulması veya bir saldırı durumunda güvenlik konseyinin silahlı güç ve zorlayıcı önlemler alma yetkisinin söz konusu olduğunu belirterek emniyetin önceliği açıklanmıştır (TBMM,2020). Dolayısıyla BM antlaşmasında insan hakları ve temel özgürlükler konusuna çok az değinilmiş, bu durum bazı uluslararası toplumlar tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. İnsan hakları ve temel özgürlüklerin neler olduğuna dair açıklama yapmamış içeriklerine değinmemiştir. Açıkcası BM şartlarında insan hakları kataloğu bulunmamıştır. İnsan haklarının korunmasını sağlayabilmek için insan haklarına yönelik bir kataloğun oluşturulması zorunu hale gelmiş ve bu alanda çalışmalar yapması için BM Ekonomik ve Sosyal Konsey görevlendirilmiştir. Böylece BM genel kurulunca yapılan oylama ile 48 devlet temsilcisinden 8'i çekimser 40'ı olumlu olmak üzere 10 Aralık 1948 tarihinde İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB) kabul edilmiştir. İHEB 27 Mayıs 1949 tarihinde resmi gazetede yayınlanmıştır (Alfredsson and Eid, 1999: 164; Waltz, 2010: 442; Erdoğan, 2015: 131; Fendoğlu, 1994: 100).

İnsan hak ve özgürlüklerin korunması konusunda dünya üzerinde 193 üye ülke ile mücadele eden BM'nin, Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Genel Sekreterlik, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Vesayet Konseyi ve Uluslararası Adalet Divanı olmak üzere 6 önemli organı vardır. Bununla birlikte Sosyal ve Ekonomik Konsey tarafından oluşturulan komisyonlar ve komiteler BM ye bağlı tali (ikincil) organlar olarak kabul edilir (Çalık, 2015: 1096). BM organlarının neredeyse tamamı insan haklarının korunmasına yönelik çalışmalara dahil olmuştur. Ancak Genel kurul, insan hakları konusundaki en yetkili organdır. Genel kurul insan hakları ve temel hak ve hürriyetlerin gerçekleştirilmesinde çalışmalar yapmak ve tavsiyelerde bulunmakla yükümlüdür (Darraj, 2010: 25). BM organlarının bazıları sadece temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesini önlemek amacıyla çalışır. İnsan hak ve özgürlüklerine saygıyı esas alan BM örgütünün her organı bu saygıyı göstermeyi amaçlamakla birlikte bu organlar arasında genel kurul, insan hakları komisyonu ve ekonomik ve toplumsal konsey doğrudan insan hakları ile ilgilidir.

İHEB 30 maddeden oluşmaktadır. Bildirinin 1-22. maddeleri arasında 1789'dan itibaren insanın kişiliğine bağlı olan haklar ve siyasal özgürlükleri açıklanmıştır (Civelek, 1989: 6). Bildirinin ideolojik temeli 1. maddesinde kısaca belirtilmiştir: “Bütün insanlar hür, onur ve haklar açısından eşit doğarlar.” İlk maddesinde eşitlik ilkesine yer verilmiştir. Bildirinin ikinci maddesinde de uygulama alanı açıklanmıştır (TBMM,2020): “Bütün insanlar hiçbir ayırım yapılmaksızın bildiriye beyan edilen tüm hak ve özgürlüklerden yararlanabilir.” 22-27. maddelerinde ise ekonomik, sosyal ve kültürel haklar düzenlenmiştir. Ayrıca Bildirinin son iki maddesinde (md. 29-30) hakların kullanılması ve düzenlenmesi ile ilgili hükümler yer almıştır (Boydağ, 2020: 37). 29.madde de kişilerin topluma ilişkin ödevleri olduğu açıklanarak herkese tanınmış olan hak ve hürriyetlerin hangi sebeplerle ve ne ölçüde sınırlandırılacağı belirtilmiştir. Ayrıca bildiriye yer alan hak ve hürriyetlerin BM'nin prensiblerine aykırı olarak kullanılmayacağı açıklanmıştır. Bildirinin son maddesi olan 30.maddesinde ise Bildiriye yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbir hükmünün devlet, topluluk ya da şahıs tarafından yine bu hak ve hürriyetleri yok etmek amacıyla kullanılmayacağı belirtilmiştir. Böylece özgürlüğü yok etme özgürlüğü açıkça reddedilmiştir.

İHEB' de düzenlenen bu haklar genel olarak şu şekildedir (www.kdkcocuk.gov.tr, 2020; Aktan, 2018: 141-146):

Yaşamak, Özgürlük ve Kişi Güvenliği
Hakkı (md.3)

Kölelik ve Köle Ticareti Yasağı (md.4)

İşkence, Zalimane ve İnsanlık Dışı
Aşağılayıcı Muameleye ve Cezaya
Uğramama Hakkı (md.5)

Hukuki Kişiliğin Tanınması Hakkı (md.6)

Yasa Önünde Eşitlik ve Eşit Hukuki
Korunma Hakkı (md.7)

Mahkemelere Başvuruda Bulunma Hakkı
(md.8)

Keyfi Olarak Tutuklanmama,
Yakalanmama ve Sürgün Edilmeme Hakkı
(md.9)

Adil Yargılanma Hakkı (md.10)

Kanunsuz Suç ve Ceza Olmaz İlkesi ve
Suçu Sabit Oluncaya Kadar Suçsuz
Sayılma Hakkı (md.11)

Özel Hayatın Gizliliği (md.12)

Yerleşme ve Seyahat Hakkı (md.13)

Aile Hayatı Kurma Hakkı (md.16)

Mülkiyet Hakkı ve Mülkiyetin Zorla
Elinden Alınması Yasağı (md.17)

Din, Düşünce ve Vicdan Hürriyeti (md.18)

Düşünceyi Açıklama, Yayma ve İfade
Etme Hürriyeti (md.19)

Toplantı ve Dernek Kurma Hakkı (md.20)

Kamu İşlerinin Yönetimine Katılma Hakkı
(md.21)

Sosyal Güvenlik Hakkı (md.22)

Çalışma, Eşit İş Karşılığı Eşit Ücret, Adil
Ücret ve Sendika Hakları (md.23)

Dinlenme, Çalışma Sürelerinin
Kısıtlanması ve Ücretli Tatil Hakkı
(md.24)

Yaşamı Sürdürebilecek Asgari Koşullara
Sahip Olma Hakkı (md.25)

Eğitim ve Öğretim Hakkı (md.26)

Baskı Altında Tutulduğu Zaman Başka
Ülkelere Sığınma, İltica Hakkı (md.14)

Kültürel Faaliyetlerde Bulunma Hakkı,

Bilim, Sanat ve Edebiyat Eserlerinden
Doğan Maddi ve Manevi Çıkarların
Korunması Hakkı (md.27)

Vatandaşlık Hakkı (md.15)

Bildirgedeki Hak ve Özgürlüklerin
Gerçekleşmesini Sağlayan Toplumsal ve
Uluslararası Düzen Hakkı (md.28)

Bir koruma mekanizması bulunmayan ve üye olan devletlerden sadece bu hak ve özgürlüklerin bütün dünyada fiilen tanınmasını ve uygulanmasını isteyen İHEB, dört grup insan hakkını içermektedir. Diğer bir deyişle, tespit edilecek hakların hayata nasıl geçirileceğinden ziyade insan hakları konusunda temel prensipleri ele alan İHEB’te, ifade özgürlüğü, işkence yasağı, yaşama hakkı gibi klasik temel kişi hak ve özgürlüklerine; vatandaşlık hakkı, aile kurma, konut edinme, dernek kurma ve sığınma hakkı gibi insanların grup halinde kullanabileceği haklara; seçimlere katılma hakkı, vicdan özgürlüğü, düşünce ve düşünceyi yayma hakkı, örgütlenme katılma hakkı gibi siyasal haklara; sosyal güvenlik, çalışma ve kültürel yaşam hakkı, eğitim görme hakkı gibi sosyal devlet sisteminde ve sosyalist ideolojide önemli olan sosyal haklara yer verilmiştir (Çalık,2016:78).

BM insan haklarının evrensel bir kavram haline gelmesine katkı sağlamış ve bu kavramın geliştirilmesi yönünde etkin bir rol oynamıştır. BM bünyesinde yapılan sözleşmeler aracılığıyla insan haklarına saygı teşvik edilmiş, insan hakları kavramı geliştirilmiş ve insan haklarına yapılan ihlaller önlenmeye çalışılmıştır. Ancak insan haklarının korunması Birleşmiş Milletlerin asıl hedefi değildir. BM’nin asıl amacı dünyada barış ve güvenliği sağlamaktır. Bunu sağlayabilmek içinde insan haklarının önemli olduğunu savunmuştur.

BM’nin insan haklarına ve temel hak ve özgürlüklerine saygı göstermesi ve buna teşvik edilmesi yolundaki ilk adımlar İHEB’in kabulü ile olmuştur. İHEB ilan edildiği tarihten bu yana insan hakları düşüncesinin gelişiminde ve yaygınlaşmasında

temel belge olma niteliği kazanmıştır. Ancak İHEB insan haklarına saygı göstermeyen ve hakları iptal eden devletlere karşı yaptırım uygulama konusunda biraz eksik kalmıştır. Bu durum yaptırım uygulayabilecek bir uluslararası mekanizmanın olması gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

İHEB bağlayıcı bir belge olmamasına rağmen insan haklarına yönelik temel ilkeleri ortaya koymuş ve uluslararası toplumların onayını almıştır. Ancak İHEB'in hukuki açıdan bağlayıcı olup olmadığına yönelik herhangi bir görüş birliği yoktur. Genel olarak kabul edilen görüşe göre, İHEB ilkeleri bağlayıcı olmayıp tavsiye niteliğindedir (Alfredsson and Eide, 1999: 305). Dolayısıyla İHEB'in hukuksal açısından bağlayıcı bir gücü bulunmayıp daha çok ahlaki değerler üzerinde duran ilkeler ortaya koyduğu söylenebilir.

İHEB, devletlerin iç hukukuna insan haklarının aktarılması konusunda üstün bir rehber görevi yapmakla birlikte soyut ilkelerin somut kurallara dönüştürülmesinde de yol gösterici bir belge olmuştur. İnsan haklarına küresel bir boyut kazandırmış ve kendisinden sonra oluşturulan insan hakları belgelerini önemli bir şekilde etkilemiştir. Birleşmiş Milletler tarafından insan haklarının korunmasına yönelik çok sayıda insan hakları sözleşmeleri de yapılmıştır. Bu sözleşmeler kısaca şu şekilde sıralanabilir:

1. 1966 İnsan Hakları Sözleşmeleri (İkiz Sözleşmeler): İHEB'in kabulünden sonra devlete hukuki sorumluluklar yükleyecek ve temel hak ve özgürlükleri saygı gösterilmediğinde yaptırım uygulayacak bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmuştur. Böylece BM genel kurulu hukuken bağlayıcı olan sözleşme tasarısı hazırlamıştır (Boydağ, 2020: 37).

16 Aralık 1966 tarihinde 2200 A (XXI) sayılı karar ile kişisel ve siyasal haklara ilişkin uluslararası sözleşme ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin uluslararası sözleşme kabul edilmiştir. Bu sözleşmeye ikiz sözleşme adı verilmiştir (Morsink,1999:19). Yeterli sayıda devletin onaylanmasıyla yaklaşık 10 yıl kadar bir süre sonra 1976 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme de uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasında ve korunmasında insan haklarının önemi vurgulanmıştır. İkiz sözleşmeler de halkların kendi doğal kaynak ve zenginliklere sahip olma, bu hakları serbestçe kullanma, self-determinasyon (kendi kaderini belirleme) hakkı gibi İHEB' de bulunmayan haklara değinilmiştir (Çalık, 2016: 84).

2. Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi: İHEB' de bulunan haklar bu sözleşme de ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. İHEB' de bulunmayan her türlü savaş propagandalarını yasaklayan hükümler ile devletlere azınlıklar konusunda sorumluluk yükleyen hükümlere yer vermekle beraber self-determinasyon hakkı da sözleşmede ele alınmıştır (Kalabalık, 2019: 123). 53 maddeden oluşan sözleşmede, bireyin devlete karşı ileri sürebileceği klasik nitelikte olan medeni ve siyasi hakları güvence altına almış ve bireyler arasında ayrımcılığın yapılmaması, kadın ve erkek eşitliği vurgulanmıştır. Bununla beraber yaşama hakkı, işkence yasağı, kişi güvenliği, adil yargılanma hakkı, sığınma hakkı, düşünce ve ifade hürriyeti, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, çocuk hakları gibi pek çok haklar düzenlenmiştir. Ayrıca sözleşmenin uygulanmasının kontrol edilmesini sağlamak için insan hakları komisyonu oluşturulmuştur (Alfredsson and Eide, 1999:165). Bu komisyonun başlıca önemli dört görevi vardır (Ünal, 1997: 116-117; Boydağ, 2020: 38): İnsan hakları komisyonu öncelikle akit devletlerin sözleşmenin uygulanmasına ilişkin raporlarını inceler ve gerektiği zaman onlara bir takım somut tavsiyelerde bulunur. Ayrıca komisyon sözleşmenin uygulanması ve hükümlerin anlaşılması konusunda genel yorumlar yapmaktadır. Komisyon bir devletin sözleşmeyle üstlendiği sorumlulukları ihlal ettiği gerekçesi ile diğer devlet tarafından yapılan şikâyetleri de incelemektedir. Fakat bunun için devletin, komisyonun bu konudaki yetkisini öngören Ek Protokolü onaylamış olması gerekmektedir. Sözleşmeye göre akit devletler sözleşmede yer alan ilkeleri nasıl uygulamaya koydukları ve ne sonuç aldıklarına dair bilgileri komisyona periyodik raporlar halinde vermekle görevlidir. Bu raporlar komisyonda görüşülür ve devlet temsilcilerine soru sorularak tavsiyelerde bulunabilir.

BM'nin tüm organlarında diplomatik ve siyasi bir hava hâkim olduğu için insan hakları komisyonu da bu havadan etkilenmiş ve bu alanda eksik kalmıştır. Yapılan toplantılarda diplomat olan temsilciler ülkelerinde yapılan insan hakları ihlallerini inkar etmişlerdir. Oturumlarda temsilciler insan haklarına yönelik ihlalleri inceleyen komisyonları engellemeye çalışmışlardır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen BM insan hakları konusunda evrenseldir ve çalışmalarını sürdürmektedir.

3. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi: BM Genel Kurulunun 1966 tarihli kararıyla kabul edilerek imzalanmış ve 3 Ocak 1976 tarihinde yürürlüğe girmiştir . 12 Nisan 1996 tarihinde 133 devlet tarafından Sözleşme onaylanmıştır

(İHD,1976). Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yaşama geçirilmesi ancak devletin birtakım yasal, kurumsal ve ekonomik önlemler almasıyla mümkündür. Ayrıca bu sözleşmede öngörülen haklar yerine getirilmemesi halinde dava konusu yapılamaz sadece imkânların elverdiği ölçüde ve zamanda gerçekleşmektedir. Ayrıca uygulanması şart olmayan haklardır. Bu nedenle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesine göre daha zayıf kaldığı söylenebilir. Ancak daha sonra yapılan Ek Protokollerle denetim mekanizması güçlendirilmiştir. İlk zamanlarda sözleşmeye uyulup uyulmadığı devletlerin belli aralıklarla sadece rapor vermesi ile gerçekleşirken 1985 yılında 18 bağımsız üyeden oluşan bir komite kurulmuştur (Çalık,2016:96). Akit devletler beş yılda bir Komiteye sözleşmenin uygulanması için alınan önlemleri ve sonuçları periyodik raporlar halinde sunmalıdır. Ayrıca 5 Mayıs 2013 tarihinde kabul edilen Ek protokol ile rapor usulüne ek olarak bireysel başvuru mekanizması getirilmiş ve bu mekanizmaya göre sözleşmede öngörülen hakların ihlal edilmesi halinde bireylere devlete karşı bireysel başvuru hakkı tanınmıştır (OCHR, 2020). Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile ortak bir düzenleme olan self-determinasyon hakkının yanı sıra çalışma hakkı, cinsiyet eşitliği, sendikal haklar, eğitim hakkı, sosyal güvenlik hakkı, ailenin korunması, kültürel hayata katılma hakkı, sağlık hakkı gibi pek çok hak düzenlenmiştir.

4. Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine İlişkin Sözleşme: 21 Aralık 1965 tarihinde 174 ülke tarafından kabul edilmiş ve 4 Ocak 1969 tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme ile ırk ayrımcılığındaki mücadele yasal bir dayanağa sahip olmuştur (Alfredsson and Eide, 1999: 310). Sözleşmenin 1. maddesinde ırk ayrımcılığı; siyasi, sosyal, ekonomik toplumsal yada kültürel yaşamın herhangi bir alanında insan hakları ile temel hak ve özgürlüklerin tanınmasını, gelişmesini ve uygulanmasını zayıflatmak yada ortadan kaldırmak amacına yönelik ırk, soy, renk veya etnik yada ulusal kökene dayalı yapılan her türlü dışlama ayırım ve kısıtlama şeklinde tamamlanmaktadır (TBMM, 2020). Sözleşmenin 5. maddesinde, ırk, soy ve renk etnik kökene dayalı her türlü ayrımcılık yasaklanmıştır. Sözleşmede taraf devletlerin konuya ilişkin yükümlülükleri ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. (Ünal, 1997: 199-120; İHD, 1969): Bireyler, birey grupları ya da kurumlara karşı herhangi bir ayrımcılığa yol açacak her türlü işlemlerden ve eylemlerde kaçınmak ve diğer kuruluşlarında aynı şekilde davranmasını sağlamak; Kişi yada kuruluşlar tarafından yapılan ırk

ayrımcılığına yönelik girişimleri desteklemekten ve savunmaktan uzak durmak; Yerel ve milli politikaları gözden geçirerek ırk ayrımcılığına sebep olan yasa ve düzenlemeleri değiştirmek ve gerekirse yürürlükten kaldırmak; kişi grup yada örgütlerin yapmış olduğu ayrımcılığı durdurmak ve yasaklamak; ırklar arasındaki engelleri ortadan kaldırmak için birleştirici, bütünleştirici kuruluş yada hareketlere cesaretlendirmek ve bölücü girişimleri önlemek devletin en önemli yükümlülükleri arasında sayılmaktadır.

Sözleşmenin uygulanmasını izlemek ve denetlemek için 18 uzman tarafından ırk ayrımcılığının önlenmesi komisyonu kurulmuştur. Bu komite insan haklarının uluslararası düzeyde korunması ve yaygınlaştırılmasını sağlar. Ayrıca akit devletlerin sözleşmenin ülkelerinde uygulanmasına ilişkin hazırladıkları raporları inceler ve akit devletler aldıkları tedbirleri BM Genel Sekreterine sunarlar (Çalık, 2016: 99). Komitenin diğer denetim mekanizmaları devlet başvuruları ve genel başvurulardır. Komite kendisine yapılan devlet şikâyetlerini incelemek için oy birliğiyle seçilen 5 kişilik uzlaştırma komisyonu oluşturur ve bu komisyonda devletler arasındaki uyuşmazlığı çözmeye çalışır (Kalabalık, 2019: 128).

Bu sözleşme çok yaygın bir katılım sağlanmasına rağmen hedefine ulaşamamıştır. Komite sözleşmenin uygulanmasını gerektiği gibi izleyememiş ve devletlere tavsiye ve önerilerde bulunamamıştır.

5. BM İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi: BM Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1984 tarihinde kabul edilmiş ve 26 Haziran 1987’ de yürürlüğe girmiştir. Türkiye sözleşmeyi 25 Ocak 1988 tarihinde imzalamıştır. Sözleşmenin en önemli maddesi işkencenin tanımının yapıldığı 1. maddedir. Buna göre işkence, kişiye uygulanan fiziki yada manevi ağır acı yada ızdırap veren bir fiil olarak ifade edilmiştir (Er, 2005:170). Sözleşme işkenceyi kesin bir şekilde yasaklamıştır. 2. maddesinde akit devletlerin işkenceyi önlemek için etkili idari, yasal adli ya da diğer tüm gereken önlemleri almakla yükümlü olduğu belirtilmiştir. Savaş hali veya tehdidi, ülke içindeki siyasi iktidarsızlık ya da herhangi bir olağanüstü hal ile işkencenin uygulanması için sebep olarak gösterilemez. Aynı şekilde üst ve idari makamların emri de işkenceyi haklı bir gerekçe olarak gösteremez. Sözleşmenin 4. maddesinde taraf devletlerin işkence eylemlerine ceza kanunlarına göre suç sayarak işkence yapanların cezalandırılacağını açıklamıştır (TİHV,2020).

Sözleşme işkenceyi önlemek için devletler arasında iş birliğini öngörmüş ve işkenceye maruz kalabilecek kişilere iade etmemek gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bir ülkede işkence yapan kişi diğer bir ülkeye kaçtığı takdirde kaçtığı ülke tarafından yargılanacaktır. Sözleşmenin uygulanmasını denetlemek için 10 uzman üyeden oluşan işkencenin önlenmesi komisyonu kurulmuştur. Bu komiteye akit devletler 4 yılda bir periyodik rapor vermekle yükümlüdür (Ünal, 1997: 123).

6. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi: Savaşların oluşturduğu olumsuzlukların ortadan kaldırılması ile insanların daha mutlu ve huzurlu bir dünyada yaşamak istemesi sonucunda kurulan milletler cemiyeti ilk olarak 26 Eylül 1924 tarihinde çocuk hakları Cenevre Bildirisini kabul etmiş ancak 1939 yılında tekrar savaşın çıkmasıyla bu sözleşme bir süre ertelenmiştir. 1948 yılında kabul edilen İHEB' de çocuk haklarına yönelik hükümlere pek fazla yer vermediği için ayrı bir belge hazırlama çalışmaları yapılmıştır. 20 Kasım 1959 yılında 78 ülkenin katılımıyla BM genel kurulu tarafından çocuk hakları bildirgesi yayınlamıştır (İHD,1989). Ancak üye ülkeler bakımından bağlayıcı nitelikte olan yeni bir metin hazırlanması gerektiği ön görülmüştür. Böylece 20 Kasım 1989 tarihinde çocuk hakları sözleşmesi kabul edilmiş ve 1990 yılında yürürlüğe girmiştir. BM çocuk hakları sözleşmesinin denetim organı çocuk hakları komitesidir (UNİCEF, 2020). Sözleşmede çocuk tanımı, ayrımcılık yasağı, anne ve baba ile birlikte yasama hakkı, mahremiyet hakkı, çocuk istismarı ve ihmalinin önlenmesi, eğitim hakkı, vatandaşlık hakkı, ailesiz çocukları korunması, çocuğun ayrımcılıktan korunması ve yüksek yararının gözetilmesi, düşünce ve vicdan özgürlüğü, fiziksel ve ruhsal şiddete karşı koruma gibi pek çok hak düzenlenmiştir (Boydağ, 2020:42).

7. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (CEDAW) : 18 Aralık 1979 tarihinde BM Genel Kurul tarafından kabul edilmiş, 1981 yılında yürürlüğe girmiştir. CEDAW'ın temel amacı, cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesini ve kadınların kalkınmaya katkıda bulunmasını sağlamaktır (Arslan,2004:7-8). Sözleşmenin 1.maddesinde kadınlara karşı ayrımcılığın adil olmadığı ve insan onuruna yönelik bir suç oluşturduğu belirtilmiştir. Sözleşmede kadınların siyasi haklarına değinilmiş, 7. ve 8.maddelerinde devletin siyasi ve kamu hayatında kadına yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılması vurgulanmıştır (Kalabalık,2019:130). Ayrıca sözleşmede vatandaşlık hakkı, aile kurma hakkı, eğitim,

sağlık ve çalışma haklarında ayrımcılığın yapılmaması gerektiği belirtilmiş ve kanun önünde eşitlik savunulmuştur. CEDAW diğer insan hakları sözleşmelerinden farklı olarak devlet ve bireysel başvuru usullerine yer vermemiş sadece rapor usulünü kabul etmiştir. Sözleşmenin 17.maddesinde 23 uzmandan oluşan Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesinin oluşturulması öngörülmüştür (www.ailevecalisma.gov.tr,2020). 18.maddesine göre akit devletler bu Komiteye 4 yılda bir sözleşmenin uygulanmasına yönelik aldığı önlemleri ve sonuçları rapor şeklinde vermekle yükümlü sayılmıştır (Arslan,2004:19).

Bu sözleşmeler dışında Kölelik ile Köle Ticaretinin ve Köleliğe Benzer Uygulama ve Kurumların Ortadan Kaldırılmasına Yönelik Yapılan Ek Sözleşme, Zorla Çalıştırılmanın Ortadan Kaldırılmasına Dair Sözleşme, Eğitimde Her Türlü Ayrımcılığı Önlemeye Dair Sözleşme , Etnik ya da Ulusal, Dinsel, Dinsel ve Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına Yönelik Bildirge, Sömürge Ükelere ve Halklara Bağımsızlık Tanıma Bildirgesi, BM İnsan Çevresi Konferansı ve Stockholm Deklarasyonu, BM Hapsedilen veya Tutuklanan Kişilerin Korunmasına Dair Prensipler Bütünü, BM Silahlı Çatışma ve Olağanüstü Hallerinde Kadın ve Çocuklarının Korunmasına İlişkin Bildiri, İnsan Hakları Savunucularının Korunması Projesi, Örgütlenme Özgürlüğü ve Örgütlenme Haklarının Korunmasına Yönelik Sözleşme, Soykırımın Önlenmesine Yönelik Sözleşme, Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme, Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme gibi insan haklarına yönelik pek çok sözleşme yapılmıştır (Boydağ,2020:43-49).

2.2.4.3. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)

İkinci Dünya Savaşı sonucunda Avrupa Devletleri maddi ve manevi açıdan büyük kayıplar yaşamıştır. Savaş sonrasında yaşadıkları sosyal, ekonomik ve siyasi çöküntüyü atlatmak ve bir daha böyle büyük acılar yaşamamak için yeni bir Avrupa'nın kurulmasını öngörmüşlerdir. Böylece 1948 yılında İsviçre'nin Lahey kentinde Avrupa Kongresi yapılmıştır. Bu kongrede çoğulcu demokratik sistem, insan hakları ve hukuk devleti anlayışı benimsenmiştir. Winston Churchill 1946 yılında Zürih'te yaptığı bir konuşmada halka hitap etmiş ve Avrupa Konseyinin kurulmasını önermiştir. Bu konuşma Avrupa Konseyi'nin kurulmasında çok etkili olmuştur. Bunun üzerine 5 Mayıs 1949 tarihinde aralarında Danimarka, Belçika, İrlanda, Fransa, İtalya, Hollanda, Lüksemburg, İsveç ve İngiltere'nin de bulunduğu 10 ülke tarafından merkezi

Strasbourg olmak üzere Avrupa Konseyini kuran Avrupa Konseyi (AK) Statüsü Londra'da imzalanmıştır (Mowbray, 2007:2). Bu statü, 3 Ağustos 1949 tarihinde yürürlüğe girmiş, Türkiye ve Yunanistan da kurucu üye sıfatıyla katılmıştır (Erdoğan,2013:186). Daha sonra Polonya, Bulgaristan, Estonya gibi pek çok ülkenin katılımı ile statü üye sayısını yükseltmiştir.

AK'nin amaçları 1.madde şu şekilde belirtilmiştir (İNHAK,2020): a) Ortak ideallerin ve ilkelerin korunmasını ve gelişmesini sağlamak, b) Ortak mirası koruyarak ekonomik ve toplumsal ilerlemeleri kolaylaştırmak c) Üyeler arasında insan haklarının gelişimi için sıkı bir işbirliği yapmaktır. Dolayısıyla AK'nin en önemli amacının, insan haklarını korumak ve geliştirmek olduğu söylenebilir. AK'nin 3.maddesinde her üye devletin hukukun üstünlüğü ilkesini ve kendi yetki alanında bulunan herkesin insan hakları ile temel hak ve özgürlüklerden yararlanma ilkesini kabul ettiği açık bir şekilde belirtilmiştir. Statü 8.maddesinde de insan hakları ile temel hak ve özgürlük ilkelerine uymayanların, 3.maddeyi ihlal edenlerin konseyden çıkarılmasını öngörerek insan haklarına saygılı olmayı bir yaptırıma bağlamıştır (Kalabalık 2019:207-208).

AK'nin insan haklarına yönelik en önemli girişimi İnsan Hakları ve Temel Hürriyetlerin Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi daha kısa adıyla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) olmuştur. Bu sözleşme 4 Kasım 1950 tarihinde Roma'da imzalanmıştır (Mowbray, 2007:8). AİHS 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir. AİHS'den sonra AK'nin insan haklarına yönelik faaliyetleriyle ilişkili olarak 1958 yılında Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve 1959 yılında da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kurulmuştur (Gökburun,2007:34). AİHS insan haklarının uluslararası alanda korunmasına yönelik denetim mekanizmalarına yer veren ilk sözleşmedir. Bu sözleşmeyi imzalayan devletler bazı yükümlülükler altına girmişlerdir. Ayrıca kişilere bazı haklarda tanınmıştır. İnsanların hak ve özgürlüklerinin çiğnenmesinden ve ihlal edilmesinden dolayı devletin uluslararası bir mahkeme önüne çıkarılması, AİHS ile başlamıştır (Nal,2010:111). AİHS'nin önemi güvence altına almış olduğu temel hak ve özgürlüklerden veya AK'nin temelini oluşturmasından dolayı değildir, yargısal bir denetim mekanizması kurmasından ve kişilere sağlanan güvenceyi bir yaptırıma bağlamasından kaynaklıdır (Küçük vd. 2005:831). Böylece sözleşme insan haklarının korunmasının ulusal düzeyden uluslararası düzeye geçişini sağlamış ve kişileri özgürlüklerinin korunması açısından uluslararası hukuk da hak sahibi yapmıştır.

AİHS, bölgesel nitelikli bir kuruluş olan AK tarafından imzalanmış olmasına rağmen içerdiği hükümler evrenseldir. Sözleşme sivil ve siyasi haklara yer verirken sosyal ve ekonomik haklara yer vermemiştir (Erdoğan,2013:186). İHEB’i örnek olarak hazırlanan AİHS bu yönüyle İHEB’den daha dar kapsamlı olmasına rağmen içerdiği kararlar bakımından ileri düzeyde hukuki bir temel oluşturmaktadır.

İnsan hakları ile temel hak ve özgürlüklere saygı göstermek, hakların ihlal edilmesine engel olmak ve insanı yaşatmak AİHS’nin en önemli amaçlarıdır. Sözleşme bir önsöz, 3 bölüm 59 madde ve 14 Protokolden oluşmaktadır (ECHR, 2010). AİHS’nin Birinci Bölümünde (2-18.md) kişisel hak ve özgürlükler ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. İkinci bölümünde (19-51.md) AİHM’nin oluşmasına, çalışma ve yargılama usüllerine, üçüncü bölümünde (52-59.md) ise sözleşmenin uygulanmasına ilişkin hükümlere yer verilmiştir. AİHS’nin hak ve özgürlüklerle ilgili maddeleri genel olarak şu şekildedir (İHD,2011; Boydağ,2020:51, Bond,2018:8-10):

Yaşama Hakkı (md.2)	Kanunsuz Ceza Olmaz İlkesi (md.7)
İşkence, Aşağılayıcı ve İnsanlık Dışı Ceza ve Muamele Yasağı (md.3)	Özel Hayatın Gizliliği Hakkı (md.8)
Kölelik ve Zorla Çalıştırma Yasağı (md.4)	Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü (md.9),
Kişinin Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkı (md.5)	İfade Hürriyeti (md.10), Toplantı ve Dernek Kurma Hürriyeti (md.11)
Adil Olarak Yargılanma Hakkı (md.6)	Aile Kurma Hakkı (md.12)
Etkili Başvuru Hakkı (md.13)	Yabancıların Siyasi Faaliyetlerinin Kısıtlandırılması (md.16)
Ayrımcılık Yasağı (md.14)	Hakların Kötüye Kullanılmasının Yasaklanması (md.17)

Olağanüstü Hallerde Askıya Alma
Durumu (md.15)

Hak ve Hürriyetlerin Kısıtlanmasının
Sınırları (md.18)

Sözleşmenin kapsamı 1,4,6,7,12 ve 13 Ek Protokollerle genişletilmiştir. İlk olarak 1952 yılında yapılan Ek 1 Nolu Protokolle serbest seçim yapma hakkı, mülkiyet hakkı, eğitim ve öğretim hakkı sözleşmeye eklenmiştir. Türkiye 1 Nolu Protokolü ‘eğitim hakkı’ için geçerli olacak bir çekince koyarak 18 Mayıs 1954 tarihinde onaylanmıştır (Ünal,1997:145). 1 Nolu Protokolün 2.maddesi bu açıdan önemlidir. Protokolün 2.maddesi, hiç kimsenin eğitim hakkından yoksun bırakılamayacağı, eğitim ve öğretim alanında devletin yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın kendi dini ve felsefi inançlarına göre bu eğitim ve öğretimin yapılmasını sağlama haklarına saygı göstereceğini düzenlemiştir. Böylece Sözleşmede yer alan düşünce, din ve vicdan özgürlüğü (md.9) , 1 No’lu Protokolün 2.maddesi ile desteklenmiştir (Murdoch,2007:8-9).

1963 tarihli 4 Nolu Protokol ile serbest dolaşım özgürlüğü, borç için hapis yasağı, vatandaşların kendi ülkelerinden sınır dışı edilmesi yasağı Sözleşmeye eklenmiştir (Bond, 2018:9). Türkiye tarafından 23 Şubat 1954 tarihinde onaylanmıştır. Daha sonra 1983 tarihli 6 Nolu Protokol ile savaş ya da yakın savaş tehlikesinin olduğu zamanlarda işlenen fiiller dışında ölüm cezası kaldırılmıştır.13 Nolu Protokolde ise ölüm cezası tamamen yasaklanmıştır (Boydağ,2020:51). Bu Protokol ile Sözleşmenin 2.maddesinde bulunan yaşam hakkı genişletilmiştir.

1984 tarihli Ek 7 No’lu Protokol, haksız mahkumiyetten dolayı tazminat hakkına, eşler arasındaki eşitliğe, aynı suçtan dolayı ikinci kez cezalandırılmama ve yargılanmama hakkına, yabancıların sınır dışı edilmesine ve ceza davlarında temyiz hakkına ilişkin usul güvencelerine yer vermiştir. Ayrıca Ek 12 Nolu Protokol ile ayrımcılığın genel olarak yasaklanması eklenmiştir (Yargıtay, 2010). Bu Protokoller dışındaki Protokollere genel olarak bakılırsa; 2. Protokol ile AİHS maddelerinin yorumu konusunda AİHM’e istişari görüş bildirme yetkisi verilmiştir. 3, 5, 8, 9, 10, 11 ve 14. Protokoller, Sözleşmenin usul konuları ile ilgilidir ve Sözleşme’nin etkinliğini geliştirmeye yöneliktir. (www.anayasa.gov.tr, 2020).

Sözleşmenin garanti altına aldığı haklar yukarıda belirtildiği gibi sivil ve siyasal haklardır. Bu haklardan sadece vatandaşlar değil yabancılarda yararlanmaktadır. Bununla beraber sözleşmenin getirdiği denetim mekanizması insan hakları alanında önemli gelişmeler sağlamıştır. Bireyi uluslararası hukukta hak sahibi yaparak haklarını ihlal eden devlete karşı AİHM bireysel başvurabilme imkanı tanımıştır. AİHS' de ilk zamanlarda denetimi Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK) ve Avrupa İnsan Hakları Divanı (AİHD) sağlamıştır. Sözleşmenin öngördüğü hak ve özgürlüklerin ihlal edildiğine ilişkin şikâyetleri ilk inceleyen ve bu konu hakkındaki soruşturmaları yürüten organ AİHK olmuştur. AİHD ise uyuşmazlıkları inceler ve onları karara bağlamaktır (Şenol, 2012: 265). Daha sonra 1 Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe giren 11 nolu Ek protokol ile divan ve komisyon arasındaki ayrım kaldırılarak bu iki yapı birleştirilmiş ve AİHM adı verilen bireysel ve devlet şikâyetlerini kabul eden yargısal nitelikli tek bir denetim mekanizması oluşturulmuştur (Mowbray, 2007: 9-11). AİHM ile bireye haklarını ihlal eden devlete karşı bireysel başvuru hakkı tanınmış ve yargılama süreci hızlandırılmıştır. Mahkemenin verdiği kararlar bağlayıcı niteliktedir ve taraf devletler bu kesinleşmiş kararları yerine getirmek zorundadır. Taraf devletlerin bu kararları yerine getirip getirmediğini denetleme yetkisi ise bakanlar komitesine verilmiştir (Yargutay, 2010). Ancak AİHM' e başvurmadan önce iç hukuktaki tüm yasal başvuru yollarının tüketilmiş olması ve başvurunun kesin karardan itibaren 6 ay içerisinde yapılmış olması gerekmektedir.

Ayrıca Sözleşme ile güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin korunmasında sözleşmeye taraf olan her devlet diğer taraf devletlerin sözleşmeye saygılı olup olmadığını denetlemekle yükümlü sayılmıştır. Bu duruma ortaklaşa güvence ya da devlet başvurusu da denilmektedir (Kalabalık, 2019: 211). Sözleşmede güvence altına alınan hak ve özgürlüklere saygı gösterilmesi yükümlülüğü sadece taraf devletlere yüklenmemiş hak ve özgürlüklere saygıyı sağlamak için bir mahkemenin yani yargısal bir denetim organının kurulması öngörülmüştür. AİHS'in getirdiği uluslararası koruma mekanizmasıyla insan hakları konusu devletin iç işleri alanından çıkarılıp uluslararası alana taşınmıştır. Çünkü bu mekanizma insan haklarının ihlalleri sebebiyle uluslararası yargısal bir düzen kurmuştur.

Geleneksel uluslararası sözleşmelerde karşılıklılık (mütakabiliyet) esas olmasına karşın, AİHS' de karşılıklılık ilkesinin bir önemi yoktur. Çünkü AİHS genel

olarak objektif düzen düşüncesine dayalıdır (Kocabaş, 2009: 8). Sözleşmenin benimsemiş olduğu düzende, insan haklarının iç hukukta korunması asıldır. AİHS'in sağladığı uluslararası koruma ikincil (tali) niteliktedir. Sözleşmede öngörülen hak ve özgürlüklerden faydalanabilmek için ulusal iç hukuk yollarının tüketilmesi gerekmektedir. Yani sözleşme ulusal hukuku etkileyen ve ortak hukuk kuralları ortaya koyan bir belgedir (Gölcüklü ve Gözübüyük, 2005:16). AİHS temel hak ve özgürlüklerin önemli bir kısmını belirtmekle beraber bazı sınırlamalarda getirmiştir. Fakat hiçbir devlete olağanüstü hallerde bile yaşam hakkına saygı hükümlüğünden, suç ve cezaların kanuniliğinden vazgeçme fırsatı vermemiştir. Olağanüstü durumlarda olsa bile devletler hak ve özgürlüklere saygı göstermek zorundadır ve hiç kimseye işkence yapılamaz. Ayrıca sözleşme kanunla değiştirilemez sadece kendi koyduğu kurallara göre değiştirilebilir veya kaldırılabilir. Devletler de sözleşmeyi tek taraflı değiştiremezler. Çünkü sözleşme devletlerin çekince koyma hakkında sınırlandırılmıştır. Buna göre çekince açık bir şekilde belirtilerek yerine getirilebilir.

AİHS' de ekonomik ve sosyal haklardan bahsedilmemiştir. Bu hak ve özgürlüklere dair eksikleri gidermek için AK üyesi 13 devlet tarafından 18 Ekim 1961 tarihinde Avrupa Sosyal Şartı imzalanmış ve 1965 de yürürlüğe girmiştir (Hoof and Dick, 1998: 289). Türkiye tarafından 1989 yılında onaylanmıştır. Beş bölümden oluşan şartı II. bölümünde 31 madde halinde ekonomik ve sosyal haklar düzenlenmiştir. Bu haklardan hiçbir ayırım gözetilmeksizin üye devletlerin bütün vatandaşları yararlanabilecektir (Ünal, 1997: 151). Avrupa Sosyal Şartı ile düzenlenen hakların sayısı 1988,1991 ve 1995 tarihli protokollerle genişletilmiştir. 1996 yılında şart yeniden gözden geçirilen şart üye devletler tarafından imzalanarak 1999' da yürürlüğe girmiştir (Erdoğan, 2013: 187). Şart onaylayan devletleri hukuken bağlayıcı niteliktedir. Ancak şart bireylere ve devletlere başvuru hakkı tanımamıştır. Üye devletler şartta ön görülen hakların gerçekleştirilmesi konusunda aldıkları önlemleri 2 yılda bir AK genel sekreterliğine rapor usulü ile vermektedir. Avrupa Sosyal Şartı'nın amaçları şunlardır (Aydın,2014:23-26): a) hiçbir ırk, dil, din, cinsiyet, siyasi görüş ayrımı yapılmaksızın bütün bireylerin sosyal haklardan yararlanmasını sağlamak, b) uygun faaliyetlerle kentsel ve kırsal nüfusun yaşam düzeyini ve sosyal refahını yükseltmeye çalışmaktır.

Çalışma hakkı, elverişli çalışma şartlarına kavuşma hakkı, adil bir ücret hakkı güvenli ve sağlıklı çalışma hakkı, örgütlenme hakkı, toplu pazarlık hakkı, çocuk ve

gençlerin korunması, sosyal güvenlik hakkı, mesleki eğitim hakkı, çalışan göçmenlerin ve ailelerin korunması hakkı, çalışan kadınların korunması hakkı, sağlık hakkı, sosyal yardım hakkı, ailenin korunması gibi pek çok hak Avrupa sosyal şartında düzenlenmiştir (Resmi Gazete, 2020). Şartta öngörülen ekonomik ve sosyal haklar olağanüstü hallerde kısıtlanabilmektedir. Ancak bu kısıtlama demokratik toplumun gereklerine uygun olacak bir şekilde yapılmalıdır.

AK'den sonra 18 Nisan 1951 tarihinde Paris Antlaşması yapılmış ve Almanya, Belçika, Lüksemburg, Hollanda, Fransa ve İtalya bir araya gelerek Avrupa da barışı sağlamak için Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)' nu oluşturmuştur. Yine bu 6 ülke 25 Mart 1957 tarihinde Avrupa Ekonomik Topluluğunu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğunu (AAET) kuran iki antlaşmayı Roma'da imzalamıştır (Tangör, 2001: 233-234). Daha sonra bu üç topluluk 1986 tarihinde imzalanan Avrupa Tek Senet ile Avrupa toplulukları olarak anılmaya başlamıştır. 1991 tarihli Maastricht antlaşması ile Avrupa Birliği (AB) olarak adlandırılmıştır.

Tek senet, Maastricht, Amsterdam gibi kurucu antlaşmaların asıl amacı ekonomik faaliyetleri düzenlemek olsa bile sınırlı bir şekilde insan haklarına yer verilmiştir. Avrupa Tek Senedinin başlangıç bölümünde hürriyet, eşitlik ve sosyal adalet kavramlarının önemi vurgulanmıştır. 1993'te yürürlüğe giren AB Maastricht Antlaşmasında temel haklara saygı gösterilmesi gerekliliğinden bahsedilmiştir (Çavuşoğlu, 2005: 2). Ayrıca özel yaşamın korunması hakkı, işkence yasağı, yaşama hakkı, düşünce ve basın özgürlüğü, yargılanma hakkı gibi temel haklardan bahsedilmiştir. Maastricht antlaşmasından sonra 1993'te yürürlüğe giren Amsterdam antlaşması ile demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve temel hürriyetler ilkelerine verilen önem vurgulanmıştır. Ayrıca bu antlaşmanın 46. maddesinde Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) birlik kurumlarının yaptıkları eylem ve düzenlemelerde temel haklara uygunluğunu denetlemekle yetkili kılınmıştır (Kalabalık, 2019: 246-247). 2000 yılında AB temel haklar şartı ilan edilmiş ve tüm yurttaşları kapsayan hak ve hürriyetlere yer verilmiştir. Şartta insan onuru, eşitlik, hürriyet, dayanışma, temel haklara saygı yükümlülüğü vurgulanmıştır. Medeni, siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal hakların yanı sıra tıp, teknoloji ve biyoloji çerçevesinde ortaya çıkan haklara da yer vermiştir. Ayrıca AB Temel Haklar Şartı AB anayasasının bir bölümü olarak düzenlendiği için hukuksal nitelikli belgedir (Metin, 2002: 54). Bu

antlaşmaların yanı sıra Kopenhag İnsani Boyut Konferansı, Helsinki Nihai Senedi, Avrupa Güvenliği ve İş birliği Teşkilatı (AGİT) gibi antlaşmalarda insan hakları, eşitlik, demokrasi, mülkiyet hakkı, ayırım yapma yasağı, temel haklara saygı gibi hükümlere yer vermiştir (Tangör, 2001: 135). Belirtilen bu AB kurucu antlaşmaları kısmen de olsa insan haklarına yer vermesine rağmen AB'nin kendine özgü ve bağlayıcı nitelikte olan bir insan hakları belgesi yoktur. Ancak insan haklarına önem vererek bu hakları AB'nin temel özelliklerinden biri haline getirmiştir. Kısacası demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına karşı AB'nin temel öğeleridir. Ayrıca AIHS'i insan haklarını ilgilendiren konularda kendine referans almıştır.

İnsan hakları konusunda bunlar haricinde yapılan bazı sözleşmeler daha vardır. Bölgesel ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı, Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşmesi, Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi, Amerikalılar Arasındaki İşkencenin Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, Kadınlara Karşı Şiddetin Önlenmesi, Cezalandırılması ve Ortadan Kaldırılmasına Yönelik Amerikalılar Arası Sözleşme, Afrika İnsan Hakları Şartı gibi sözleşmeler sayılabilir (Doğan, 2006: 72-74). BM ve Avrupa devletlerinin öncülüğünde çok sayıda hukuki düzenleme yapılmış olmasına rağmen ülkelerde uygulanması konusunda günlük yaşamda bazı eksiklikler görülmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında insan haklarının ihlallerini azaltma yönünde çalışmalar yapılmış, insan haklarının ülke ayrımı yapılmaksızın bütün insanlar için eşit olarak sağlanması, devletlerin temel görevi kabul edilmiştir. Ancak çıkarlar söz konusu olduğunda bazı ihlallerin olduğu söylenebilir.

2.3. Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınıflandırılması

İnsan hakları kavramı soyut bir niteliktedir. İnsan hakları ile temel hak ve özgürlüklerin belirlenebilmesi için İHEB, AIHS gibi sözleşmeler yapılmıştır. Ancak doğal hukuk kaynaklı olan insan hakları sadece bu belirlenenlerden ibaret değildir. Bu sözleşmeler sayesinde anayasalarla düzenlenen temel haklar somut hale gelmiştir. Zira insan hakları devletten daha önce var olan haklardır ve bu haklara devlet güvencesi verildiğinde temel haklar olarak adlandırılırlar. Hak ve hürriyetler sürekli bir değişim halindedir. Doktrinde insan hakları ile temel hak ve hürriyetlerin kategoriler şeklinde

sınıflandırılması yapılmıştır. Buna göre bazı yazarlar özüne dokunmama açısından mutlak ve nispi hak ve hürriyetler şeklinde sınıflandırırken bazıları devletin yükümlülüklerine göre negatif, pozitif ve aktif haklar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra hukuksal niteliklere esas alınarak kişinin bedensel varlığına ilişkin olanlar, manevi varlığına ilişkin olanlar ve toplumsal yaşam ve etkinliklerine ilişkin olanlar şeklinde bir sınıflandırılma yapılmıştır. Ancak genel olarak kabul edilen sınıflandırmalardan en önemlileri George Jellinek'in sınıflandırması ve ortaya çıkış sürecine göre Karel Vasak tarafından yapılan sınıflandırmadır.

2.3.1. Jellinek'e Göre Temel Hak Ve Hürriyetlerin Sınıflandırılması

Jellinek (1913: 51-57), temel hak ve hürriyetleri negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları olmak üzere 3 gruba ayırmıştır.

2.3.1.1. Negatif Statü Hakları

Negatif statü haklar, devletin müdahalesine karşı teminat altına alınan ve siyasi iktidar karşısında korunan haklardır. Devlet tarafından bu haklara dokunulamaz çünkü negatif statü hakları devlete karışmama sorumluluğu yüklemektedir. Kişi hakları veya medeni haklar şeklinde karşımıza çıkan sivil haklar negatif statü şeklindeki haklar niteliğindedir (Erdoğan,2013:178). Kişinin insan olarak var olmasına ve özgür bir şekilde düşüncelerini ifade etmesine imkan veren haklar olmaları sebebiyle bu haklar medeni, özgür ve barışçı bir toplumun temelini oluşturmaktadırlar. Kişi güvenliği ve dokunulmazlığı, din ve vicdan özgürlüğü, mülkiyet hakkı, zorla çalıştırma yasağı, özel hayatın gizliliği, mülkiyet hakkı, dernek kurma hürriyeti, toplantı ve gösteri üstünlüğü, konut dokunulmazlığı, bir yere yerleşme ve seyahat özgürlüğü gibi temel hak ve hürriyetler negatif statü haklardır (Ergül,2019:210). Negatif statü hakları , devlete karşı bireyi korur. Bu yüzden “koruyucu haklar”, “kişisel haklar” ya da “hürriyet hakları” olarak da adlandırılmaktadır (Kalabalık,2019:53).

Negatif haklar bireye güvenilir bir alan oluşturarak devlete karşı koruma imkanı vermiştir. Burada devlet sosyal ve ekonomik hayata müdahale edememektedir. Anayasada kişinin hakları olarak kabul edilen negatif statü haklar, 18. yy sonlarına

doğru burjuva sınıfının demokratik devrimi sonucu kazanılmış ve böylece ilk yazılı anayasalarda bahsedilen birinci kuşak haklar arasında yer almıştır (Gemalmaz, 1997: 536). Türk anayasa sisteminde 1876 anayasasından itibaren, 1921 anayasası haricindeki tüm anayasalarda negatif statü hakları yer almıştır (Hasanova, 2019: 54).

2.3.1.2. Pozitif Statü Haklar

Pozitif statü hakları devletin olumlu edimlerde bulunmasına yönelik haklardır. Bu hakların pozitif olarak nitelendirilmesinin sebebi devlete yüklenen olumlu davranma yükümlülüğünden kaynaklanmaktadır (Doğan, 2019: 64). Sosyal kamu hizmetleri ve sosyal politikalar ile devlet, bireyleri serbest bırakmayarak onlarla aktif olarak ilgilenmektedir. Diğer bir deyişle bu haklar, devlete ve devlet kurumlarına belirli bir şekilde davranma hükümlülüğü getiren hak ve yetkileri belirtmektedir (Gökpınar, 2015: 45). Bireyler bu hakları ancak devlet müdahalesi ile kullanabilmektedir. Ayrıca bireylere devletten bir yardım bir hizmet isteme imkanı veren haklardır. Dolayısıyla bu haklara “isteme hakları” da denilmektedir (Erdoğan, 2013: 179).

Pozitif statü hakları 1982 anayasasının “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” başlıklı bölümünde düzenlenmiştir. Dolayısıyla “sosyal haklar”da denilebilir. Konut hakkı, ailenin korunması, eğitim ve öğrenim hakkı, çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, grev hakkı, sağlık hakkı, dinlenme hakkı gibi bazı haklar bu kategoride yer almaktadır (Ergül, 2019: 210). Pozitif statü haklarının sosyal eşitsizliği gidermek veya kaldırmak, toplumsal refahı arttırmak, sosyal adaleti sağlamak gibi önemli amaçları vardır (Gökpınar 2015: 46). Bu haklar işçi sınıfının demokratik mücadelesi sonucunda kazanılarak II. Dünya Savaşı’ndan sonra anayasalarda yer almıştır. İkinci kuşak haklar arasında bulunan bu haklar 1961 Anayasası ile hukuka girerek daha sonra hazırlanan 1982 Anayasası’nda da yer almıştır (Sarıdoğan,2015:10).

2.3.1.3. Aktif Statü Haklar

Aktif statü hakları, tüm vatandaşların siyasal iktidarın oluşumuna ve kullanımına katılma imkânı tanıyan haklardır. İnsanlar bu haklar aracılığıyla siyasi faaliyetlerde bulunabilir, ayrıca siyasi faaliyetlere katılma imkânı tanıdığı için bu haklara “katılma hakları” da denilmektedir (Ural, 2013: 20). Yurttaşlık hakları olarak da adlandırılan siyasi haklar ilk olarak insan kişiliğinin maddi ve manevi bütünlüğünü,

demokratik bir siyasal sisteme katılmasını ve güvenliğini güvence altına almayı amaçlayan haklardır. Siyasi parti kurma hakkı, seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı, kamu hizmetine girme hakkı, , siyasi faaliyet de bulunma gibi haklar aktif statü haklarına örnek gösterilebilir. Bu haklar devlete pozitif ve aktif olarak hareket etme edimi yüklemektedir. Örneğin, seçimlerin düzenli ve güvenli bir şekilde yapılması devlete pozitif bir yükümlülük getirirken bireylerin istedikleri partiden aday olması devlete negatif bir yükümlülük getirmektedir.

Aktif statü hakları başlangıçta bireylerin cinsiyetine, etnik kökenlerine yönelik sınırlamalarla, sınırlı oy çerçevesinde burjuva demokratik devrimini takip ederek 18. yy sonrasında anayasalarda yer almaya başlamıştır. 20. Yy da işçi sınıfının demokratik mücadelesine kazanmasıyla genel oy ilkesi kapsamında herkes eşit siyasi haklara sahip olmuştur (Hasanova, 2019: 57). Türkiye’ de ilk kez sınırlı oy ilkesi çerçevesinde 1876 anayasasında bu haklara yer verilmiştir. 1924 anayasasına yapılan 1934 anayasa değişikliği ile genel oy ilkesine geçilmiş ve böylece siyasi haklar, 1961 ve 1982 anayasasında daha kapsamlı olarak yer almıştır.

Jellinek’in insan hakları sınıflandırılması konunun anlaşılabilirliğine katkı sağlamıştır. Geçmiş zamanlarda özgürlük sadece birey merkezi olarak tanımlanmamıştır. Bu bağlamda Bonald toplumun kişilerde üstün olduğunu ve insanların ancak toplum içinde değer kazanacağını savunmuştur. E. Durkheim da toplumun kendisini oluşturan insanlardan ayrı, onların dışında kendine özgü bir gerçek olduğunu savunmuştur (Doğan, 2019: 14). Ancak biz temel hak ve özgürlüklerin merkezinde bireyi ön planda görmekteyiz. Klasik liberal anlayış da haklar eşit düzeyde görülmüş ve insan hakları denildiğinde genel olarak negatif statü hakları anlaşılmıştır. Bu duruma Kant ve Locke anlayışları örnek gösterilebilir. J.J. Rousseau ve Habermas ise insan haklarını daha çok katılım hakları perspektifinde ele almıştır. Buna göre birey siyasi faaliyetlere katılabilmektedir. Bireyden ziyade toplumu öne çıkaran düşünürlerin ve ideolojilerin insanı önemsemekte duyarlı olmadıkları söylenebilir. Zira faşist ve sosyalist siyasal anlayışlar bireyi toplum içinde yok saymışlardır.

Jellinek’in sınıflandırılmasında bireyi olduğu gibi sosyal geçekliği de dışlamayan bir yaklaşım hâkimdir.

2.3.2. Tarihsel Olarak Ortaya Çıkış Sürecine Göre Temel Hak Ve Hürriyetlerin Sınıflandırılması

Jellinek'in yapmış olduğu sınırlandırmanın yanı sıra 1979 yılında Fransız hukukçu Karel Vasak tarafından ortaya çıkış sürecine göre birinci, ikinci ve üçüncü kuşak olmak üzere haklar üç kategoriye ayrılmıştır. (Boydağ, 2020: 17). Vasak bu ayrımı yaparken 1789 Fransız ihtilalinin “eşitlik, özgürlük ve dayanışma” ilkelerinde esinlenmiştir. Daha sonraki zamanlarda bu kategoriye dördüncü kuşak haklarda eklenmiştir.

2.3.2.1. Birinci Kuşak Hakları

Bu haklar tarihte ilk kez ortaya çıkan haklardır. Kişi özgürlükleri ve siyasal haklar, bireysel hak ve özgürlükler veya klasik ya da geleneksel haklar olarak da adlandırılmaktadır (Nal, 2010: 32). Birinci kuşak hakları 17. ve 18. yy da ortaya çıkan ve bireyi devlete karşı koruyan haklardır. Bu hakların ortaya çıkışı aristokrasi ve burjuva sınıfı arasındaki mücadeleye dayanmaktadır. Bu iki sınıf arasındaki çatışma özellikle siyasi haklarda kendini göstermiştir (Gökpinar, 2015: 53). 18. yy Batı Avrupası'nda özellikle Fransa'da ticarete dayalı olarak ekonomik yönden güçlenen burjuva sınıfı bu gücünü siyasi alana da taşımak istemiş ancak ekonomik gücünü kaybeden ve aynı zamanda siyasal gücünü korumak isteyen aristokrasinin direnciyle karşı karşıya kalmıştır. Bu mücadelenin kazananı ise burjuva sınıfı olmuştur (Kaboğlu, 2002: 41). Burjuva sınıfı verdiği bu mücadele ile özgürlük, eşitlik ve mücadele kavramlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca çelişkiler üzerine kurulu olan feodal çağın kapanmasına ve burjuvazinin sınıfsal çıkarlarını temsil eden bir hak ve özgürlükler kategorisinin oluşumuna sebep olmuştur (Hoşten,2019:8).

17. ve 18. yy da ortaya çıkan tabii hukuk akımı ve bireycilik teorisi birinci kuşak hakların yani geleneksel özgürlüklerin formüle edilmesinin kurumsal verilerini sağlamış ve Feodalite ile burjuva arasındaki çatışma sonucu ortaya çıkan hak ve özgürlükler büyük fikir akımlarının da etkisiyle İngiliz, Amerikan ve Fransız haklar bildirilerinde yer almıştır. Böylece bu haklar hukuk düzeninin yapı taşları haline gelmiştir. Yani birinci kuşak hakların Amerikan ve Fransız devrimlerinde doğduğu söylenebilir. 19. yy da ortaya çıkan ilk büyük anayasacılık akımı ve bunun sonucunda

hazırlanan anayasalar burjuva sınıfının elde etmiş oldukları iktisadi, siyasal ve toplumsal kazanımları hukukileştirmiştir (Kaboğlu, 2002:42).

Birinci kuşak hakları burjuva sınıfının hak ve özgürlükleri şeklinde somutlaşmış olmasına rağmen zamanlar bu bağlamından ayrılmış ve evrensel bir hale gelmiştir. Bu haklar insana toplumun ve devletin müdahale edemeyeceği dokunamayacağı özel bir alan sağlar. İnsanlar bu özel alanda istedikleri eylemleri bağımsız bir şekilde gerçekleştirebilir. Bu yönüyle devleti sınırlandıran ve ona karışmama yükümlülüğü veren haklar olarak nitelendirilir (Yıldırım ve Aslan, 2009: 652). Devlete karışmama görevi yüklediği için ağırlıklı olarak negatif statü haklarına yer vermiştir. Birinci kuşak hakları genel itibariyle şu şekilde sıralanabilir (Yonca, 2010: 344; Ural, 2013: 21; Fırat, 2015: 105):

Yaşama Hakkı ve Kişi Dokunulmazlığı	Konut Dokunulmazlığı
Kişi Güvenliği ve Kişi Özgürlüğü	Çalışma Hürriyeti
Kölelik ve Zorla Çalıştırma Yasağı	Mülkiyet Hakkı
Eşitlik Hakkı	Dilekçe Hakkı
Toplantı ve Gösteriye Katılma Hakkı	Adil Yargılanma Hakkı
İfade Özgürlüğü	Özel Hayatın Gizliliği
Vatandaşlık Hakkı	Din, Düşünce ve Vicdan Özgürlüğü
Siyasi Faaliyetlere Katılma Hakkı	Evlenme ve Ailenin Korunması
İşkence ve Kötü Muamele Yasağı	Seyahat Özgürlüğü
Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı	Sığınma Hakkı

Bu haklar genel olarak İHEB'in 2-21. maddelerinde düzenlenen haklardır. Negatif statü haklara ağırlık vermekle beraber pozitif statü haklara da yer vermiştir. Devlet müdahalesinin sınırlandırılmasını sağlayan ve insanının maddi ve manevi varlığını istediği gibi gerçekleşmesini amaçlayan, genellikle kamu alanına ilişkin olan birinci kuşak haklar açısından bireyin en önemli isteği hür olmaktır ve bundan dolayı bu haklara özgürlük hakları da denilmektedir. Birinci kuşak haklar içinde yer alan siyasi haklar, devletin ve idarenin kuruluş ve işleyişine vatandaşların katılmasına imkân

tanıyan haklardır. Genel olarak katılma hakları, alınan kararlarda etkili olmaya ve kararların uygulanmasına katılma şeklinde somutlaşır (Donnelly, 1995: 65-66). Siyasi haklar, seçme ve seçilme hakkı, referandum, halk oylaması gibi vatandaşların temsil mekanizmalarına katılma hakları; toplantı ve gösteri yapma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü gibi bireysel ve kolektif olarak siyasi iktidarı etkilemeye çalışan hakları da içermektedir.

2.3.2.2. İkinci Kuşak Haklar

Fransız ihtilalinin sonunda burjuvazinin ekonomik ve siyasal yönden istekleri karşılanmış ve hayata geçirilmiştir. Ancak bu durum bir takım sosyal eşitsizliklere sebep olmuştur. 18. yy sonlarında İngiltere’ de başlayıp daha sonra Batı Avrupa’yı etkileyen sanayi devrimi sonucunda toplum yapısı değişmiş ve yeni haklar mücadelesi başlamıştır. Söz konusu olan bu haklar o dönemde ortaya çıkan ağır çalışma koşullarına tepki olarak doğan siyasi ve sosyal hareketlerle ilgilidir (Altıntaş,2019:21). Bu dönemde meta üretimi yaygınlaştırılmış ve aynı zamanda bu durum emeğin de metalaşmasına sebep olmuştur. Çalışan insanlar için sosyal bir riske sebep olan bu duruma karşı yeni bir takım hakların varlığına karşı ihtiyaç duyulmuştur. Burjuva sınıfı feodalizme son vererek toprağa bağlı köleliği sonlandırmış ancak bu seferde ücrete bağlı kölelik ortaya çıkmıştır (Önder, 2017: 3). Birinci kuşak haklar burjuvazi ile aristokrasi arasındaki çatışmaya dayanırken ikinci kuşak haklar bu dönemde ortaya çıkan işçi sınıf ve burjuvazi arasındaki sınıf çatışmasına dayanmaktadır (Yıldırım ve Aslan, 2019: 653). Birinci kuşak hakların konusunu oluşturan insan hakları anlayışı aslında herkesi değil sosyal ve ekonomik açıdan daha güçlü olanları koruyor ve bu haklardan küçük bir kesim yararlanabiliyordu (Kapani,1976:51). Bireyci teorinin devlete yüklediği karışmama şeklindeki pasif rol yoksulların büyük bir kısmını kendi kaderlerine terk etme sonucunu ortaya çıkarıyordu. Örneğin, tüm insanların yaşama hakkı vardı; ancak insanlar en basit hastalıklarla karşılaştığında bile çaresizlik yaşıyorlardı. Çünkü hastaneye gidebilecekleri ve ilaç alabilecekleri maddi güçleri yoktu aynı şekilde, konut dokunulmazlığı hakları vardı ama yaşayabilecekleri bir konutları yoktu (Bulut, 2009: 29). İşçi sınıfı da sanayi devrimi ile böyle bir toplumda ortaya çıkmıştır.

Amerikan ve Fransız bildirimlerinden bahsedilen hak ve özgürlüklerin bütün insanlar için “gerçek özgürlük” haline dönüşmesi ve sosyo-ekonomik yönden zayıf

olan kesimlerin desteklenmesi işçi sınıfının yapmış olduğu mücadelenin en önemli amacı olmuştur. Bütün bu gelişmeler ve düşünceler 19. yy dan itibaren insan haklarına önemli katkılar sağlamıştır. İnsan haklarının sadece bir özgürlük değil aynı zamanda devletten bir yardım, olumlu bir edim isteme yetkisi veren haklar olduğu düşüncesi de gelişmiştir. Böylece devlet artık temel hak ve özgürlükler için bir tehlike olarak görünmeyip hakların koruyucusu konumuna gelmiş ve devlete birtakım ödevler yüklenmiştir (Gökpınar,2015:56-57).

Bu yaşanan değişimler sosyal alanda önemli bir gelişime sebep olmuştur. Özellikle ikinci dünya savaşından sonra sosyal haklar alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde tekrar bir savaşın yaşanmaması için yoksulluğun ve işsizliğin en aza indirilmesi veya ortadan kaldırılması gerekmiş ve bunu gerçekleştirmek için de devletin fonksiyonlarında bir genişleme yapılması gerekmiştir. Böylece devlet sadece ekonomi ile ilgili değil sosyal alanda da düzenlemeler yapmalıdır düşüncesi ortaya çıkmıştır (Kaboğlu, 2002: 43-44). İkinci kuşak haklar, sanayi devrimin den sonra 19. yy da ortaya çıkan ve kişinin toplumsal alanda var olmasını sağlayan haklardır. Bu haklara ekonomik (iktisadi) ve sosyal (toplumsal) haklar olarak da adlandırılmaktadır (Boydağ, 2020: 17).

Bu kuşakta yer alan hakların anayasa metinlerine girerek pozitif hukuk tarafından tanınmasına birinci dünya savaşı sonrasında rastlanmaktadır. Ancak uygulanması büyük ölçüde ikinci dünya savaşından sonra gerçekleşmiştir. İlk örnekler olarak 1917 Meksika anayasası 1919 Alman Cumhuriyeti (Weimar Anayasası) 1920 Estonya ve 1921 Yugoslavya anayasaları gösterilebilir (Altıntaş, 2019: 21). Daha sonra bu haklar İHEB'in 22-27. maddelerinde yer almıştır. İkinci kuşak hak ve özgürlüklerin büyük bir kısmı devlete hizmet sunma görevi yüklemiştir. Kişilere devletten olumlu bir edimde bulunmasını talep etme yetkisi verdiği için bu haklara pozitif statü hakları da denilmektedir (Kalabalık, 2013: 67). Genel olarak ikinci kuşak haklar şu şekildedir (Özkan,2015:120; Hoşten,2019:34; Fırat,2015:105):

Çalışma Hakkı

Sendika Kurma Hakkı

Grev ve Toplu Sözleşme Hakkı

Dinlenme Hakkı

Sosyal Güvenlik Hakkı

Konut Hakkı

Bilim ve Sanatı Öğrenme Hakkı
Adil Ücret ve Asgari Ücret Hakkı

Sağlık Hakkı
Parasız Öğrenim ve Eğitim Görme
Hakkı

Ailenin, Çocukların ve Gençlerin
Korunması Hakkı

İş Yeri Yönetimine Katılma Hakkı

İktisadi haklardan toplumsal içeriğe sahip olan haklar ikinci kuşak haklar kategorisinde yer almaktadır. Ancak ekonomik hakların hepsi toplumsal haklar içinde değildir. Örneğin, mülkiyet hakkı, sözleşme özgürlüğü gibi ekonomik haklar birinci kuşaklar arasında yer alırken adil ücret, sosyal güvenlik ve asgari ücret gibi haklar ikinci kuşak haklar içinde yer alır.

2.3.2.3. Üçüncü Kuşak Haklar

İnsan haklarının en önemli amaçlarından biri olan insan onuru, yaşam biçimlerinin değişmesiyle beraber çeşitli tehditlere maruz kalmış ve bu durumda yeni bazı hakların ortaya çıkışını gündeme getirmiştir. 20.yy'ın ikinci yarısında, dünyada meydana gelen bilimsel ve teknik ilerlemeler çerçevesinde ortaya çıkan, toplumsal ve uluslararası çatışmalar, savaş ve barış ikilemi, uluslararası çıkar ve sömürü düzeni, silah üretim aygıtları gibi birtakım sorunlar Üçüncü kuşak hakların oluşmasında etkili olmuştur (Yeşilçayır,2020:76). Üçüncü kuşak hakları, “yeni insan hakları” (Gözler,2011:512), “kolektif (grup) hakları” ve “dayanışma hakları” (Hasanova,2019:62) olarak da adlandırılmaktadır.

Dayanışma hakları olarak da nitelendirilen üçüncü kuşak hakların oluşmasında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında birçok ülkenin sömürgeleikten kurtularak bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve bu bağımsızlığı elde edebilmek için verdikleri mücadele etkili olmuştur. II. dünya savaşının yaşandığı dönemde insan hakları neredeyse yok olmuş ve bu durum bireylerin barış içinde yaşama isteğini bir hak haline getirmiştir. Bunun yanı sıra sanayinin sebep olduğu çevre kirliliği ve nükleer tehlikenin aksine temiz ve güzel bir çevrede yaşama hakkını gündeme getirerek insanların bu konuda bilinçli olmasını sağlamıştır (Saridoğan, 2015: 12). Nitekim bu gibi sebepler birinci ve ikinci kuşak haklarda bulunmayan bazı önemli hakların çıkmasında etkili

olmuştur. Söz konusu bu haklar özellikle 1960'lardan sonra ortaya çıkmış ve ilk zamanlarda bazı uluslararası sözleşmelerde tanınmışlar sonra da iç hukuk belgelerinde düzenlenmişlerdir (Gökpınar, 2015: 64). 1986 BM Genel Kurulu bildirisinde gelişim veya kalkınma hakkı olarak yer almıştır (Donnelly, 1995: 153-154). Üçüncü kuşak hakların en ayırt edici özelliği hakların var olma hakkı olmasıdır (Nal, 2010: 36). Üçüncü kuşak haklar başlıca şu şekildedir (EDB, 2010; Doğan, 2019: 66; Yonca, 2010: 345):

Dayanışma Hakkı	Kültürel Kimlik Hakkı
İletişim Hakkı	Barış Hakkı
Bilgi Edinme Hakkı	Gelişme Hakkı
Beslenme Hakkı	İnsanlığın Ortak Mirasına Saygı Hakkı
Doğal Zenginliklere Ulaşma Hakkı	Halkın Kendi Kaderini Kendi Tayin Etmesi (Self-Determinasyon) Hakkı
İnsani Yardım Alma Hakkı	Silahsızlanmış Bir Dünyada Yaşama Hakkı
Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı	İnsanlığın Ortak Mirasına Katılma ve Bundan Yararlanma Hakkı

Üçüncü kuşak haklar belli bir topluluk halinde yaşam anlayışını yansıtır ve insan için gerekli olan dayanışma ortamını yaratır. Bu haklar hem bireylere hem de toplumun bütününe ait olan haklardır. Ayrıca çevre hakkı, barış hakkı gibi bazı hakların gerçekleşmesi için sadece devletin sorumluluğu yeterli değildir. Aynı zamanda birey ve gruplarında etkin bir şekilde çabası ve katılımı gereklidir.

Bazı yazarlara göre üçüncü kuşak hakların oluşum süreci tam olarak tamamlanmadığı için bu kuşakta yer alan hakların neler olduğu ve bu hakların insan hakları olarak nitelendirilip nitelendirilmeyeceği tartışmalı bir konu olmuştur. Ancak insan haklarına yönelik tartışmaların genellikle hakların gelişmesine ve toplumsal düzeyde farkındalık oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir.

2.3.2.4. Dördüncü Kuşak Haklar

Bu haklar özellikle 20. yy sonunda, 21. yy başında bilim ve teknolojinin oluşturduğu bazı olumsuz durumlar ve tehlikelerden dolayı ortaya çıkmış ve insan onurunun korunması amaçlanmıştır. Bu yüzden bu haklara insanlık onurunun korunması hakkı da denilmektedir (Nal, 2010: 37). Bu haklar yeni olsa bile diğer haklardan bağımsız değildir. Bu konuda düzenlenen AK belgeleri, insan kopyalamayı yasaklaya AK hukuki belgeleri ve insanların ayıklanmasını amaçlayan nesil ıslahı uygulamaları, insan bedeninin mali kazanç haline getirilmesini ve insanların klonlanmasını yasaklayan anayasa antlaşması dördüncü kuşak haklarının ilk örneklerini oluşturmaktadır (Özkan, 2017: 122). Ayrıca biyoloji, tıbbın uygulanması bakımından insan onurunun korunması sözleşmesi ve biyotıp sözleşmesi de bu haklara yer vermiştir. Portekiz Anayasası'nın 35. maddesinde yer alan bireyin kişiler veriler üzerindeki tasarruf hakkı dördüncü haklar arasında sayılabilecek en sağlam hukuki zemine sahip olan haklardan biridir (Kaboğlu, 2013: 42). Bu sözleşmelerden hareketle kişisel verilerin korunması, bilimin kötüye kullanılmaması, insanların klonlanmaması ve insanlık onurunun korunması dördüncü kuşak haklar arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra farklı olabilme hakkı; siber uzay hakkı; biyoetik haklar; gelecek nesillerin korunması hakkı; ırk, renk, cinsiyet ve inanç ayrımı yapılmaması hakkı; su ve ekosistem hakkı; bu haklar kategorisinde sayılabilir (Altıntaş, 2019: 23). Dördüncü kuşak haklar, insan hakları açısından oluşturulan son haklar değildir. Her çağın ve dönemin insan haklarına ve insanlık onuruna yönelttiği tehditlerin farklılaşması, insan onurunu korumak için yeni hakların oluşmasına neden olacaktır.

Bazı yazarlar insan haklarının sınıflandırılmasının bölünmezlik ilkesine aykırı olduğunu ve bu ilkeyi zedelediğini savunmuştur. Bu eleştiri tamamen doğru kabul edilmese de sınıflandırma yapılmasının bazı riskleri barındırdığı söylenebilir. Sınıflandırma insan haklarında doğan sorumluluğun kategorilere göre negatif ve pozitif olarak ayrıştırılması tehlikesini oluşturabilir. Bu durum insan hakları kategorisi ve insan hakları yükümlülükleri arasındaki bağ ile yakından ilgilidir. Esasen her insan hakkı, siyasal iktidar tarafından yapısına uygun şekilde tanınma (negatif yükümlülük) ve korunma (pozitif yükümlülük) yükümlülüklerini içinde barındırmaktadır. Yani her hak önce tanınmalı sonra yapısına uygun bir şekilde korunmalıdır. İnsan haklarının sınıflandırılmasına yönelik bir diğer eleştiri ise sınıflandırma yapmanın haklar arasında

öncelik ve sonralık ilişkisi yaratmasıdır. Karel Vasak insan haklarını kuşak terimini kullanarak sınıflandırmış ve bazı yazarlar bu terimin haklar arasında hiyerarşi yarattığını belirtmiştir. Bu yüzden “insan hakları kuşakları” yerine “insan haklarının boyutları” başlığını kullanmanın daha doğru olacağını söylemişlerdir (Özkan, 2015: 123). Ancak kuşak teriminin hiyerarşi yaratmadığını ve hakların ortaya çıkış süreçlerine göre daha anlaşılır olmasını sağladığını söyleyebiliriz. Yine de son yıllarda kuşak kavramı yerine bazen boyut kavramı da kullanılmaktadır.

İnsan hakları ile ilgili bir sınıflandırma yapmak zorunlu değildir ancak sınıflandırma yapmak bu hakları sistematize etmek için faydalı bir yöntemdir. Ayrıca Karel Vasak’ın yapmış olduğu sınıflandırma onun bireysel tercihidir ve bu yönüyle de sınıflandırması öznelliğe açıktır (Gemalmaz, 1997: 993). Vasak, sınıflandırmasını hakların ortaya çıkış sürecine göre yaptığı için daha sonra değişen koşullara göre bir hak, önceden oluşturulan bu kategorilerden herhangi birine giremeyebilir. Bu durum, yeni bir hak kuşağının oluşmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda Vasak’ın yapmış olduğu sınıflandırmada hakların düzenlendiği alanlar keskin sınırlarla ayrılmamış olup kuşaklar arasında geçişken özelliği vardır. Bu durumda hakların diğer bir kuşağa farklı yönleriyle girebilmesi sonucunu doğurmuştur. Örneğin, adil yargılanma hakkından doğan bağımsız bir yargıç önünde yargılanma hakkı birinci kuşak haklar kategorisinde yer alırken bu haktan doğan müdafiden yararlanma hakkı ise ikinci kuşak haklar kategorisinde yer almaktadır.

2.4. Türkiye’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi

Türk anayasalarında temel hak ve hürriyetler konusuna başlamadan önce devlet ve anayasa kavramlarını kısa bir şekilde tanımlamak gereklidir. Toplumda yönetenler ve yönetilenler arasında farklılaşmanın oluşması ile birlikte devlet olgusu ortaya çıkmıştır. Nüfusun hızla artması sonucu meydana gelen düzensizlik ve kargaşa durumu karşısında insanlar kendilerini güvence altına almak istemiş ve sahip oldukları hakları koruyabilmek için insanüstü bir güce yani devlete ihtiyaç duymuşlardır. En geniş anlamda devlet başkalarıyla siyasi dirlik oluşturabilecek bir şekilde insanların örgütlenmesidir. Bunun yanısıra devlet, bütün toplum için karar almaya yetkili kurumlar bütünüdür (Erdoğan, 2015:289).

Anayasa ise devletin temel kuruluş ve örgütlenmesi ile kişilerin hak ve hürriyetlerini düzenleyen temel kanundur. Anayasaların yapılış amacı devletin temel kuruluşu ile ilgili olan yazılı ve yazısız tüm kuralları dağınık durumdan kurtarıp tek bir metin halinde kaynaştırmak ve tutarlı bir bütün oluşturmaktır. İnsanlar anayasayı toplum ve kendileri arasında yapılan karşılıklı hak ve ödevleri belirleyen bir sözleşme olarak kabul ederler. Çünkü anayasanın kamu yetkililerini bağlayacağı ve bireylere güvence getireceği düşünülmektedir. Anayasa insan hakları ve devlet örgütlenmesinin dayandığı ilkeleri esas alır. Ayrıca yönetenlerin olası müdahalelerine karşı halkın hukukunu korumak anayasanın en temel amacıdır. Anayasal bir devlette; temel hak ve hürriyetler anayasal olarak korunup güvence altına alınır, devlet iktidarının kullanımı bazı kurallara bağlanır, devlet temel işlevleri belli organlar arasında paylaşılır ve bütün bunların nihai güvencesi olarak bağımsız mahkemeler oluşturulur. Devlet ve anayasa ile ilgili bu belirlemelerden sonra Türk Anayasalarında temel hak ve hürriyetler konusunun nasıl ele alındığı belirtilmelidir.

2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Temel Hak ve Hürriyetler

Bu bölümde Eski Türk Toplumlarının ve Osmanlı Devleti'nin temel hak ve hürriyetlere yaklaşımları incelenerek Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet dönemleri ele alınacaktır.

2.4.1.1. Eski Türklerde Temel Hak ve Hürriyetler

Türk tarihi incelendiğinde eski Türk devletlerinde insan hakları kesin bir şekilde ifade edilmemiş olsa bile bazı düzenlemeler yapılmıştır. Anadolu'ya yerleşmeden önce Orta Asya'da boyların oluşturduğu bir devlet düzeni altında yaşayan Türklerde egemen olan lider, öldüğünde ya da gücünü herhangi bir sebepten dolayı kaybettiğinde yerine başka bir lider getirilirdi. Bu değişimde önemli olan irsiyet değil yetenektir. Yani liderin soyundan gelmeden önce Türklerde yeteneklerin varlığı esas alınırdı. Bu durum Türklerde “soyluluğa dayanan” farklı bir zümrenin yaratılmasına da engel olmuştu (Akay, 2004:34). Türkler savaşçı bir özelliğe sahipti. Çeşitli yazılarda geçen “kul” kelimesi de o dönemde savaş esirlerini ifade etmek için kullanılmıştı. Zaten Türklerde, Uygurlar döneminde yerleşik hayat geçilinceye kadar sürekli bir kölelik durumu benimsenmemişti.

Bozkır kültürünün bir sonucu olarak Türklerde “bireysel özgürlük” benimsenmişti (Mumcu, 1992:148). Ayrıca siyasal gücün belirlenmesine bey ailelerine mensup kadınlarda katılabiliyordu. Bu durum eski türklerde nispi bir kişisel özgürlüğün ve eşitliğin olduğunu gösterir (Bakan vd.,2005:852). Bunun yanısıra çeşitli Türk lehçelerinde “özgürlük-hürriyet”, “irilik”, “erkinlik” gibi kavramlarında varlığı Türk toplumunda hoşgörüden öteye uzanan bir din özgürlüğü gibi nitelenebilecek davranışların olduğunu göstermektedir (Akay,2004:20-21).

Eski Türk devletlerinde hukuka ve devlete uymak en önemli devlet geleneği idi. Özellikle bu dönemde idareci ve hakan, kanunları ifade eden törelere uygun davranmak zorundaydı ve devlet yöneticilerin en önemli görevi toplumda adaleti ve mutluluğu sağlamaktı. Zaten devlet yönetiminin ilk şartı halka adaletli davranmak olmuştur. Orhun yazıtlarında da hükümdarların kutlu insanlar olduğundan bahsedilmekle birlikte halka eşit ve adil davrandıkları da ifade edilmiştir. Eski Türklerde toplumun hoşnut olmadığı suçlar çok ağır biçimde cezalandırılırdı ve bu konuda kanunlarda çok katıydı (Doğan, 2006: 77-78). Barış zamanı kılıç çekmek, soygunculuk ve hırsızlık, adam öldürmek, hayvan kaçırmak, ırza tecavüz, zinada bulunmak gibi fiiller yasaklanmıştı. Bu ağır suçları işleyenlerin tüm mal varlıklarına devlet el koyar, aile fertlerinin hürriyetleri kısıtlanır ve idam uygulanırdı (Kuyaksil, 2012:35). Ağır suçlar dışındaki suçlar ise 10 günü aşmamak üzere hapis ya da bir bedel ödetmek ile cezalandırılırdı (Koca, 2002:330). Eski Türk toplumlarında bu suçları işleyen hakanlar ve aile fertleri de aynı şekilde cezalandırılmıştı. Devlet görevlilerinde suç işlediği zaman diğer insanlar gibi aynı ceza ile cezalandırılması, farklı muamele görmemesi, yasa önünde eşitlik ilkesinin eski dönemlere dayandığını göstermektedir. Eski Türklerde egemenin kaynağı halktı ve kağan bireyler için çalışıyordu. Özellikle Göktürklerin insana verdiği önem Bilge Kağan yazıtlarında şu şekilde belirtilmiştir (Fendoğlu, 1994:88): “ Türk milleti için gece gündüz uyumadım... çıplak milleti giydirip fakir milleti zengin ettim. Başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım...”. Bunun yanısıra Göktürklerde insanların temel hakları, özellikle mülkiyet hakkı korunmuş ve bir sınıf ayrılığı yapılmamıştı. Aynı şekilde Uygur Türkleri'nin devlet ve siyasi yapısı hakkında bilgi veren Kutadgu Bilig' de de kanunlara uymak ve haklara saygı göstermek gerekliliği vurgulanmıştı. Buna göre yöneticiler kanunlara nasıl riayet ederse halk da kanunlara aynı şekilde riayet ederdi (Küçük vd., 2005:853). Ayrıca

bireylerin birbirleriyle, toplumla ve devletle olan ilişkilerini gösteren çok sayıda belge Uygurlardan günümüze kadar ulaşmıştır.

İslamiyetin kabulü ile birlikte insan haklarına ilişkin kavramlar hem törelere hem de islam dinin buyruklarına dayandırılmıştı. “Eşref-i Mahlukat” tabiri ile islamda insan yaratılanların en şerefli olarak nitelendirilmişti (Doğan, 2006:78). İlk zamanlarda islam hukukunda temel hak ve hürriyetler düşüncesi, modern siyasi düşüncenin geçirmiş olduğu safhaları pek yaşamamıştı. İslam hukukunun kabul etmiş olduğu, hak ve hürriyetler tabi bir haktır ve başlangıçtan beri vardır. Ancak bu haklar uygulamada iktidarlara göre bazı farklılıklara maruz kalmıştır. Buna rağmen genel hak ve hürriyetler Medine Anayasasında, Veda Hutbesinde ve Kur’an da açıkça belirtilmiştir. İslamın hürriyet anlayışında adalet en önemli değerdir. İnsan olma ve insanlık onuru ancak adaletin olduğu bir ortamda söz konusu olur. İslama göre insanlar hürdür ancak islamın hürriyet anlayışı insanın aklına gelen ve arzu ettiği herşeyi yapmasını sağlayan mutlak bir hürriyet değildir, çünkü islama göre hürriyet ne kendisine ne de başka bir kişiye zarar vermeyi uygun görmez. Örneğin, 1789 FİYHB’nin 4. Maddesine göre hürriyet başkalarına zarar vermeksizin herşeyi yapmaktır. Bu bildirideki hürriyeti anlayışı ile islam hukukundaki hürriyet anlayışı birbirinden farklıdır. Örneğin, bireyin uyuşturucu bir madde kullanması veya bedenine ve ruhuna eziyet etmesi ona zarar verdiği için islami hukuka göre hürriyetin korunmasından yararlanamamaktadır.

İslamda kişiye tanınan en önemli hak kişinin güvenlik hakkı olup, herkesin can ve mal dokunulmazlığı vardır. Bu hakların ihlali halinde ise hem dünyevi hem ahiretlik olmak üzere çok ağır cezalar verilerek haklar korunmaya çalışılmıştır. İslamda mülkiyet hakkı da esas olup, şâfiî ve hanifi hukukunda hiç kimseye malının edinme şekli ve sebebi sorulamaz ve soruşturulamaz çünkü bu hususta iyi niyet esastır. Ancak bir suç hakkında soruşturma yapılırsa o zaman mülkiyet araştırma söz konusu olabilir (Akay,2004:22)

Bireylerin eşitliği, şeref ve haysiyetin korunması, adil yargılanma, kardeş muamelesi görme hakkı gibi temel haklar ile ibadet hakkı, ganimet hakkı, yeraltı servetine katılma hakkı, suçluların cezalandırılmasını isteme hakkı gibi pek çok kamusal haklarda islam hukukunda bireylere tanınan haklar arasında sayılabilir. İslamda eşitlik ve adalet üzerine kurulu, cinsiyet, ırk,dil, renk farkı yapılmaksızın evrensel bir

kardeşlik öngörölmüştür. Nitekim Hz. Muhammed (S.A.V) Veda Hutbesinde, “hepiniz birbirinizin kardeşisiniz. Bir arap başkalarına tercih edilemeyeceği gibi başkaları da araplara karşı tercih edilemeyecek ve bir beyaz adam siyaha, siyah adamda bir beyaz adama tercih edilemeyecektir” (Bassiouni,1970:99) sözleri ile islamiyette ayrımcılığın olmadığı vurgulanmıştır.

İslam düşünürleri hukuk ve siyasal iktidara yönelik düşüncelerini dile getirmek için bazı eserler yazmışlardır. Zamanla yaygınlık kazanan bu eserler nasihatname ve siyasetname gibi adlarla anılmıştır. Bu tür eserler arasında olan Nizamülmülk’ün siyasetnamesi türk tarihi açısından önemlidir. Bu eserler vezirlerin, meliklerin, kadıların vb. idarecilerin ahlakını, siyaset ve davranışlarını düzeltmek için Sultan Melikşahın tavsiyesi üzerine kaleme alınmıştır (Kuyaksil, 2012:39-41). Eser sadece nasihat vermekle yetinmemiş aynı zamanda Selçuklu devletinin işleyişi ve düzeni hakkında da bilgi vermiştir. Nizamülmülk, hükümdarın istediği gibi davranıp hukukun üstünde olamayacağını ve hükümdarın islamın bildirmiş olduğu ilahi hükümlerin emri altında olduğunu vurgulamıştır (Gökburun, 2007:47). Siyasetname kişi ve hak özgürlüğünün sağlanmasını amaçlanmıştır. Zira Selçuklular hoşgörüsü ve adaleti ile hakimiyetinde bulunan tüm milletlere ve farklı dinlere mensup bireylere insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlamıştır (Fendoğlu,1994:89).

Türk kültürünün yetiştirmiş olduğu Hacı Bektaş-ı-Veli, Mevlana, Hoca Ahmet Yesevi, Şeyh Galip, Yunus Emre gibi önemli düşünürler de evrensel bir insan sevgisi anlayışını benimsemiş ve o dönemde insan hakları kavramı isim olarak pek bilinmese de bugünkü anlamda insan haklarının öncü savunucularından olmuşlardır. Genel olarak ırk, renk, dil, din ayrımı yapılmaksızın insanın salt insan olduğu için değerli bir varlık olduğunu savunmuşlardır.

2.4.1.2. Osmanlı Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler

Osmanlı devletinde toplum öncelikle “askeri” ve “reaya” olmak üzere iki sosyal tabakaya ayrılmaktaydı. Saray erkani, din adamları ve memurlar askeri tabaka içerisinde yer alırdı ve bu kesim vergiden muaf sayılırdı (Akay, 1998:23). Bu iki tabaka arasında din farkının önemi olmadığından geçişlerde mümkündü. Osmanlı devletinin temellerinde islam hukukuna uygunluk prensibi bulunmakla beraber tamamen islam hukukundan da ibaret değildi. Padişahların islam hukukuna aykırı olmamak ve kamu hukukunun alanı dışına çıkmamak şartıyla ferman, hat, irade, emir gibi belgelerle bir

nevi hukuk yaratma yetkileri vardı. İslam hukukunun etkisi ile 19. yy'ın ortalarına gelinceye kadar, Osmanlı devletinde padişahın mutlak iktidarı sınırlanmamıştı.

Osmanlı hukuk sisteminin temelini oluşturan islam hukukunda insanların eşit olduğu Kur'an da açıkça belirtilmiştir. Hz. Muhammed (S.A.V.) bir hadisinde; “dini hususlar müstesna arap ve arap olmayanlar arasında aşağılık ve üstünlük farkı yoktur” diyerek islamda tüm halkın eşit olduğunu vurgulamıştır. Ancak Osmanlı devletinde Müslümanlar ve ehli kitap olan gayrimüslimler vardı. Kural olarak bu iki sınıf birbirine eşit değildir. Örneğin, askerlik yapmak ve kamu hizmetlerine girmek için Müslüman olunmalıydı. Ayrıca bu iki sınıf insandan toplanan vergilerde farklıydı (Konan, 2011: 264). Gayrimüslimler günlük hayatlarında müslümanları rahatsız etmeden yaşamak zorundaydı ve gayrimüslimlerden oluşan gruba zimmi adı verilirdi. Osmanlı Devleti'nin getirmiş olduğu “millet sistemi” ile Ermeni, Rum, Yahudi gibi milletlere, Osmanlı Devleti topraklarında cemaat düzenlerine ve hukuk sistemlerine göre kendilerini yönetme hakkı tanınmıştı (Kuran, 1997:121) Bu milletlerde Osmanlı'ya karşı sorumlu olan sadece dini liderlerdi. Buldukları şehirlerde belli merkezlerde toplanan gayrimüslimler, toplumun geri kalanına karşı nispeten izole edilmiş bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Bu durum bir nevi Osmanlı imparatorluğunda çağlar boyunca huzursuzluk yaşanmadan geniş topraklarda yaşayabilmelerine katkı sağlamasının yanısıra, Avrupa da ulus-devletlerin kurulmasına, ulusçuluk akımların gelişmesine ve Osmanlı devletinin zayıflamasına karşılık Avrupa'nın kuvvetlenmesine sebep olmuştur.

Millet sistemi sayesinde gayrimüslimler özel hayatlarını kendi isteklerine ve dinlerine göre yaşamış, Osmanlı devletine ödediği vergiler ile de can ve mal güvenliğine sahip olmuşlardır. Osmanlı topraklarında Millet sistemi içinde yaşayan gayrimüslimlerde aynı Müslümanlar gibi hak ve özgürlüklerden yararlanmışlardır. Zimmilerin eğitim hakları, konut dokunulmazlığı, din ve ibadet özgürlüğü, can ve mal güvenliği zimmet sözleşmesi ile güvence altına alınmış ama sosyal hayatta yine bazı kısıtlamalara maruz kalmışlardır. Örneğin, Zimmiler genelde şehrin kenar semtlerinde kendileri için ayrılmış olan mahallerde, taşrada ise köylerinde yaşamıştır. Müslümanlar için kutsal sayılan bazı bölgelere yerleşmeleri kısıtlanmış, evlerinin, şapka ve kavuklarının hatta hamam havlularının bile renkleri Müslümanlar tamamen farklı bir biçimde düzenlenmiştir (Bozkurt, 1993: 50-51). Aslında Osmanlı devletinde zimmilere

sosyal hayatta kısıtlama getirilmesinin nedeni hangi millete mensup olduklarının kolayca belirlenmesini sağlamaktı. Askere alınmama ve devlet hizmetine girememe gibi konular eşitlik açısından tartışmalara sebep olsa da bu kısıtlamalar daha sonra ıslahat fermanı ile kaldırılmıştır. Ancak sonradan kendileri de askeri ve devlet hizmetine girme konusunda pek de istekli olmamışlardır.

Osmanlı devletinde temel hak ve özgürlükler genel olarak yaşama hakkı, eşitlik, mülkiyet, din ve ibadet özgürlüğü, konut ve kişi dokunulmazlığı çerçevesinde açıklanabilir İnsan haklarının özünü yaşama hakkı oluşturur. Bireyin sahip olduğu yaşama hakkı, kişinin hem beden bütünlüğünün hem de manevi bütünlüğünü korunmasını içermektedir. İslamda yaşama hakkı dokunulmaz olup, her bireyin güvenliği ve hayatı güvence altına alınmıştır. Kutsal olarak kabul edilen yaşama hakkının yasalar ile güvence altına alınması tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı ile tüm bireylerin can ve mal güvenliğine sahip olduğu vurgulanmış ancak asıl güvence 1858 tarihindeki ceza kanunu ile gerçekleşmiştir. Çünkü bu kanun ile idam cezasının verilebileceği haller teker teker sayılmış ve bu haller dışında bireylerin idam edilemeyeceği hüküm altına alınmıştır (Konan, 2011: 260). 1858 tarihli ceza kanununda kişi güvenliğini sağlayan maddelere yer verilmiş ancak bu maddelerde kişilerin hakları, devlet görevlilerine karşı korunmadığı için hakların devlete karşı güvence altına alınması 1875 tarihli düzenleme ile olmuştur. Yaşama hakkı insanların sadece hayatta kalmasını değil aynı zamanda istediği gibi yani özgürce yaşamasını devam ettirmesi anlamına da gelmektedir. Bu açıdan Osmanlı devletinin uygulamasında yaşama hakkı incelenirken tanzimat dönemine kadar olan dönemdeki siyaseten katl ve devşirme sistemlerine de değinmek gerekir. En ağır ceza olan siyaseten katl Osmanlıda tanzimat dönemine kadar sıklıkla uygulanmıştır (Mumcu,2007:20-21). Siyaseten katl, hükümdarın emri ile bir kişinin öldürülmesine neden olduğundan şerh hukuka uygun olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü islamiyette bir kişinin öldürülebilmesi için gerekli suçlar ve haller bellidir. İslam ceza hukukunda bazı suçlara belirli cezalar verilirken bazı suçların cezaları belirtilmemiş hatta ceza verilmesi gereken bazı durumlarda suç olarak görülmemiştir. Böyle olası durumlarda yargılamayı yapan kişiye bir takdir yetkisi verilmiş ve tazir adı verilen bu yetki sayesinde bazı fiiler suç sayılmış aynı zamanda cezası belirlenmemiş fiilere ceza verilmiştir. İslam hukukunda ölüm cezasının

sebepleri çok az olduğu için devlet yöneticileri tazir hakkını kullanarak idam hükmü verebilmişti.

Osmanlıda siyaseten katlin diğer bir yöntemi de kardeş katlidir. Örneğin, I. Beyazıt kardeşi Yakup'u, II. Mahmut kardeşi Mustafa'yı, Fatih Sultan Mehmet de Kardeşi Ahmet'i idam ettirmiş ve kardeş katlini meşrulaştırmıştır (İnalçık, 2005:35). Kardeş katli sadece Osmanlıda değil eski Türk devletlerinde de uygulanmıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte hiç kimsenin yargılanmadan suçlu bulunamayacağına, infaz edilemeyeceğine, siyaseten katil ve müsadere uygulamasına son verileceğine yönelik önemli adımlar atılmıştır.

14. yüzyılın sonunda devşirme sistemi ortaya çıkmıştır. Osmanlı devleti askeri ihtiyaçlar sebebiyle gayrimüslim ailelerin erkek çocukları arasından her yıl bazılarını devşirerek ailelerinden koparmıştır (Mumcu, 2007: 52-55). İnsan haklarına aykırı olan bu sistem aynı zamanda islam hukuku ile de çelişmektedir. Devletin yönetici sınıfına girmek için çocuğunu devşirmeye yazdıran bazı ailelerinde varlığından söz etmek mümkündür. Devşirmeyi her çocuk için kendi yeteneği doğrultusunda bir fırsat olarak görenlerde olmuştur (Konan, 2011:263). Fatih Sultan Mehmet döneminde devşirme-kul sistemine geçilmiş, padişah kulu ve kölesi sayılan, devşirme kulu istediği zaman öldürme hakkına sahip olup, mallarını müsadere edebiliyordu. Yani kendisine üstün yetkiler tanınan bu kulların hiçbir güvencesi yoktu. Bu durum islam hukukunda efendi ve köle arasındaki ilişkiye tamamen aykırı kabul edilir. İlk çağlardan beri hemen hemen her uygarlıkta kölelik vardı. İslamiyetin ortaya çıktığı dönemde de kölelik yasaklanmamıştı. Köleliğin islam hukuku açısından yasaklanmamış olması, “kölelik, eşitlik ilkesinin uygulanmasını ortadan kaldırmaz mı” sorusunda akla getirebilir. Her ne kadar islam köleliği yasaklamasa da kölelere iyi bir muamele yapılması, eziyet ve işkence edilmemesi gibi köleleri bir nevi daha özgür kılacak yönde bazı düzenlemelere yer vermiştir. Osmanlı devletinde de kölelik konusunda islam hukuku kuralları uygulanmış ve kölelerin haklarını korumak için Osmanlı devleti yetkililerince önlemler bile alınmıştır. 1851 tarihli Osmanlı ceza kanunu ile kölelere kötü davranılması yasaklanmış, yoksul kölelere nafaka bağlanılmasını gösteren mahkeme kayıtlarına bile rastlanmıştır (Konan, 2011: 265-266). İslamiyetin ve Osmanlı Devleti'nin kölelik ile ilgili yapmış olduğu bu olumlu düzenlemelere rağmen kölelerin hak ve fiil ehliyetine

sahip olmayışı, alınıp satılabilmeleri, miras ve mülkiyet haklarının bulunmaması gibi durumlar hür insanlar ile eşit olmadıkları gerçeğini yine de değiştirmiyordu.

İslama göre başkalarının malına el uzatmak haram sayılmış ve hırsızlık ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Osmanlı Devleti de bireylerin mülkiyet hakkının korunmasına önem vermiştir. Ancak mülkiyetin korunması konusunda müsadere sistemi sorunu ortaya çıkmıştır. Müsadere, genel olarak suçlunun mal varlığının bütünü ya da bir kısmı üzerindeki mülkiyet hakkına son verilmesi ve bu mülkiyeti kamusal bir oluşuma devredilmesi olarak tanımlanabilir. Osmanlı devleti öncesinde diğer eski türk devletlerinde de görülen müsadere sistemi Fatih Sultan Mehmet döneminde kul sisteminin oluşturulmasına kadar olan zaman içerisinde sadece isyancılar ve zimmetine para geçiren devlet görevlilerine ceza vermek amacı ile uygulanmış hatta bu ceza tepkilere sebep olmuştur. Bunun sebebi ise islam hukukunda mülkiyetin kutsal kabul edilmesidir. Bu sistemin ortaya çıkmasıyla müsadere sistemi sadece ceza olması ötesinde tüm yöneticilere uygulanan bir sisteme dönüşmüştür. Bir başka deyişle yönetici sınıfına dahil olanlar sadece suç işlediklerinde değil, kendi eceli ile öldüklerinde de mal varlıkları müsadereye tabi tutulmuştur (Akyılmaz, 2008:391). Reaya (halk) içinde müsadere uygulanmış ancak yönetici sınıf kadar sık karşılaşılmamıştır. Ayrıca bir ceza uygulanacağı zaman genellikle yapılan yargılama sonucunda, kadının verdiği karardan sonra mallara el konulabiliyordu (Mumcu,2007:131-132). Eceliyle ölüm halinde müsadere ise reaya açısından kural olarak geçerli değildi. Müsadere yönetici sınıf için bir ceza olarak uygulandığında genellikle yargı süreci yapılmaksızın kişi dokunulmazlığı ilkesine aykırı olarak padişah tarafından keyfi olarak gerçekleşirdi. Başlangıçta sadece devşirme kökenli yönetici sınıf için uygulanırken kanuni den itibaren ulema dışında kalan bütün devlet adamları içinde uygulanmıştır. II. Mahmut döneminde müsadere kaldırılmıştır. Ayrıca II. Mahmut zamanında 1838 yılında memurlar için ceza kanunnamesi çıkarılmış ve memurun keyfi olarak cezalandırılması kaldırılarak sadece usulüne uygun bir yargılamanın yapılması sonucunda müsadere mümkün olabileceği belirtilmiştir. Daha sonra 1839 yılında tanzimat fermanı imzalanmış ve bu ferman ile mahkeme kararı olmaksızın ve hiçbir ayırım yapılmaksızın kimsenin malının müsadere edilemeyeceği esası kabul edilmiştir (Mumcu, 2007:153-155). Her insanın istediği dine inanma ya da inanmama, inandığı dinde ibadet etme, din değiştirme, dini eğitim alma ve verme hakkı vardır. İslamiyette diğer dinlere gösterilen

hoşgörüyeye rağmen Müslümanlar için mutlak anlamda inanç özgürlüğü yoktu ve Osmanlı devletinde de Müslümanların din değiştirmeleri yasaktı. İslam hukukuna göre yabancılar dine girmeye ve ibadete zorlanamazdı. Osmanlı devleti benimsemiş olduğu millet sistemi içinde gayri müslimler ibadetlerini müslimanları rahatsız etmeyecekleri şekilde yapabilmiş ancak yeni kilise inşaat etmeleri yasaklanmıştı. Ayrıca kiliselerini tamir edebilmek içinde Osmanlı yönetiminin izin vermesi gerekliydi. Bu durum ibadet özgürlüğüne aykırı olarak gözüktü de hiçbir zaman gayrimüslimlerin ibadet yapmalarına engel olunmamıştır.

İslam hukuku özel hayata müdahale edilmesini ve bireylerin izni olmadan evlerine girilmesini de yasaklamıştır. Osmanlı devletinde islam hukuku gereği bireylerin meskenlerine zorla girilemeyeceğinden dolayı konut dokunulmazlığı hakkı korunmuştur. Bu konu ile ilgili ilk düzenleme tanzimat döneminde 1867 ecnebi talimatnamesidir (Konan, 2011: 271). Bunun yanı sıra konun esası ve 1858 tarihli ceza kanununda konut dokunulmazlığı ile ilgili hükümlere yer vermiştir.

İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de günümüzdeki uyrukluk sistemi olmadığı için Müslüman olan herkes milliyetine bakılmaksızın Osmanlı topraklarında serbest şekilde gezebilir ve istediği yere yerleşebilirdi. Ancak bu konuda tımar sisteminde bulunan köylünün durumu farklıdır. Dirlik adı ile anılan tımar devletin milli araziden belli bir yıllık gelirin tamamı yada belli bir kısmına bazı hizmetler karşılığında bir şahsa devretmesidir. Burada tımar sahibi olan sipahi, araziye reayaya işletmek için bırakır (Aydoğu,2016:15-16). Tımar sistemi gereğince sipahi ile anlaşan köylü o toprağı bırakıp gidemez hatta tımarlı sipahi toprağını bırakıp giden köylüyü zorla getirebilir. Bu durum kişinin oturacağı yere serbestçe belirleyeceği anlamına gelen oturma hakkına sahip olup olmadığı sorusunu akla getirebilir. Bu sorunun yanıtını bize çift bozan vergisinin tanımı verir. Toprağını bırakıp giden köylüden Çift Bozan Resmi adı altında alınan para aslında reayanın toprağını işlememesi durumunda verdiği zararın bir bedelidir (Konan,2011:271-272). Yani köylü tımarı alırken devlete o bölgede oturup, toprağı işleyeceğine dair söz vermektedir. Bu yüzden köylünün toprağı bırakıp gidememesi serbestçe dolaşma ve oturma hakkına aykırı değildir.

İslam hukukunda yasaklanan bir diğer önemli konuda işkence ve zulüm olmuştur. Hatta bu konu ile ilgili Kur'an da birçok ayet bulunmaktadır. İslam hukuku gereğince Osmanlı devletinde de işkence, zulüm ve angarya genel olarak yasaktır. Kişi

dokunulmazlığı ancak suç ve cezalarda kanunilik ilkesinin kabulü ile gerçekleşebilir. Bu ilke Osmanlı uygulamasına tanzimat döneminde gelmiştir. İşkence ve eziyet görmeme ve angarya yasağı gibi kişi dokunulmazlığına ait olan haklar, Osmanlı devletinde adaletnameler ile sağlanırdı. Adaletname, devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı sahip oldukları bu otoriteyi kötüye kullanmalarını olağan üstü önlemler ile yasaklayan beyanname şeklindeki padişah hükümleridir (İnalçık, 2009: 324). Adaletnameler ile hükümdarın bütün kanun ve kuralların üstünde olan otoritesi bir haksızlığı ortadan kaldırmak amacı için uygulanırdı.

2.4.1.3. Tanzimat Döneminde Temel Hak ve Hürriyetler Konusunda Yapılan Düzenlemeler

2.4.1.3.1. Sened-i İttifak (1808)

Osmanlı Devleti açısından 19. yüzyıl zorluklarla dolu bir yüzyıldır. Osmanlı İmparatorluğu art arda yaşadığı yenilgiler sonucunda devletin eski gücüne kavuşması için çareler aramaya başlamıştır. Böylece Osmanlı'da ıslahat yapma düşüncesi ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin ıslahatçı padişahlarından olan III. Selim'in tahttan indirilmesi Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) ordusunun dağıtılması 19. yy'ın başında gerçekleşen en önemli olaylardır (Tanör,2017:41). III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra onu destekleyenler Alemdar Mustafa Paşa liderliğinde bir araya gelerek tekrar başa getirmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine Alemdar Mustafa Paşa ve taraftarlarının desteğiyle II. Mahmut tahta çıktı (Doğan, 2006:82). II. Mahmut'un tahta çıktığı ilk dönemlerde Alemdar Mustafa Paşa ve taraftarları asil siyasi güç haline gelmiş ve bu durum II. Mahmut'u rahatsız etmiştir. Bu yüzden yeniçerilerin ayaklanıp Alemdar Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırmalarına engel olmamıştır.

Alemdar Mustafa Paşa, reformlara yeniden başlamak ve merkezi birlik ile otoriteyi kurmak için taşra da bulunan ve yarı bağımsız olan ayan ve hanedanları itaat altına almak durumundaydı. Bunun karşılığında da onlara bazı güvenceler vermek gerekiyordu (Sarıdoğan,2015:23). Bir nevi Senedi İttifak zorunluluk sonucu oluşturulmuş bir belgedir. II. Mahmut, III. Selim'in akıbetini yaşamamak için kendini sağlama almaya çalışmıştır. Bu nedenle istemediği halde ayanlarla anlaşma yapmıştır. Alemdar

Mustafa Paşa ayanlara toplantı için çağrıda bulunmuş ancak ayanların bir çoğu bağımsızlıklarının kısıtlanacağını düşünerek katılmamışlardır. Böylece toplantıya katılanların bir kısmı ile Senedi İttifak (7 Ekim 1808) adı verilen belge imzalanıp mühürlenmiştir. (Gözler,2022:12).

Sened-i İttifak bir giriş, yedi şart ve bir zeyl(ek)' den oluşmuştur (Mumcu ve Küzeci, 2005:112). Senedin başlangıç kısmında bozulan devlet düzeninin yeniden kurulması ve otoritenin sağlanması amacıyla toplantılar yapıldığı, böylece ittifakın akdolunduğu bildirilmektedir (Bakan vd., 2005:861). Sened-i İttifak padişah ayanlar arasından karışıklık yapılması gerekenleri belirten bir belge olması yanı sıra bazı maddeleri temel hak ve hürriyetler açısından önemlidir. Kısacası bunlar; Sadrazamın keyfi olarak yaptığı eylemlerin yasaklanması (Şart4), Yoksulların ve reayanın korunması, verginin ezici ve haksız olmaması (Şart7), Halka zulmün yasaklanması (Şart5 ve 7), Suç işlendiğinde soruşturma yapılmadan ceza verilmemesi ve cezaları suça göre sadrazamın vermesi (Şart8), ayaklanan kişilerin soruşturma yapılmaksızın idam edilememesi(Şart6) şeklinde sayılabilir (Gökburun,2007:56 ; Böcükçü,2019:34). Bu hükümlerin yanı sıra senedin asıl önemli olan özelliği ayana bir çeşit direnme hakkı tanınmasıdır (Hasanova,2019:89). Böylece ayanlar baştakilerin keyfi muamelelerine karşı koyabilecektir.

Sened-i İttifak da merkez ve taşrayı ilgilendiren kazanımların yanısıra kamuyu ve geneli de ilgilendiren kazanımlar mevcuttur. Genel kazanımlardan olan suçlarda ve cezalarda yasallık ilkesinin aranması, keyfiliğin yasaklanması, kişi dokunulmazlığı gibi kazanımlar oldukça önem arz etmektedir. Senedin bu şartları, hak arama hürriyeti, cezaların kanunsal ve bireysel olması, ispat hakkı, konut dokunulmazlığı, kişi hürriyeti ve güvenliği gibi modern anlamda anayasada yer almış birinci ve ikinci kuşak haklar ile paralellik göstermektedir. Örneğin, soruşturma yapılmadan ceza verilmemesi kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgilidir. Aynı şekilde vergilerin ezici ve haksız olmaması günümüzde ki sosyal ve ekonomik hakları anımsatmaktadır. Sened-i İttifak bir anayasa değil anayasal belge niteliğindedir. Padişahın yetkileri de ilk defa bu senet ile sınırlandırılmıştır (Gözler,2020:13). Senet hukuki biçim bakımından 'misak' niteliğindedir. (İnalçık,1964:606). Misak, devletin iktidarını sınırlayan iki taraflı bir sözleşme (akit, mukavele), bir belge demektir. Bu yüzden Senedi İttifak 1215 Magna

Carta'ya benzetilmektedir (Akşin,1994:121-122). Erik Jan Zürcher'de Sened-i İttifak'ı bir Osmanlı Magna Carta'sı olarak değerlendirmiş ve bunun sebebinin yurttaşların haklarının bir kanunname ile derlenişi değil gerçekten de hükümdar ve baronlar arasında yapılan bir sözleşme oluşundan kaynaklandığını belirtmiştir (Zürcher, 1993:50). Magna Carta'da İngiliz kralı baron ve asillerin haklarını tanıyorlardı, Senedi İttifak da padişah otoritesini tekrar kurmak için ayanlara bir takım haklar tanımak zorunda kalıyordu. Bu yüzden içerik bakımından bu iki belge benzerlik göstermiş olsa bile hazırlanış ortamları bakımından bir benzerlik bulunmamaktadır. Ayrıca Sened-i İttifak, hak ve hürriyetleri hiçe sayılan veya hakları güvence altına almak isteyen bir toplumun iktidara karşı koyması sonucu ortaya çıkmış bir belge değildir. Bu senedin imzalanmasında veya düzenlenmesinde kamuoyunun herhangi bir etkisi olmamıştır (Kalabalık,2019:69-70). Bu yüzden padişahın yetkilerini sınırlandırır gibi görünmekle beraber özü açısından devlet otoritesini sağlamlaştırma amacı güttüğü için Magna Carta'dan ayrılmaktadır.

Sened-i İttifak'a yönelik olumlu ve olumsuz yaklaşımlar mevcuttur. Devlet iktidarının sınırlandırılması olumlu bir gelişme sayılmaktadır. Özellikle Savcı (1974: 10), Senedi İttifak'ı iki açıdan olumlu bir gelişme olarak görmektedir. Birincisi padişahın iktidarını ayanlara dayandırmak zorunda kalmasıdır. Bu durum padişahın o güne kadar tanrıdan almış olduğu iktidar, sadece tanrısal olmaktan çıkıp bir nevi beşerileşmesini ifade etmektedir. İkincisi ise bu iktidarın ilk kez kullanılışı bakımından da bir sınırlanmaya bağlanmasıdır. Bu özelliklerinden dolayı Senedi İttifak hiç yoktan biçimsel anlamda demokrasiye doğru gelişmenin kapısını açmıştır. Bunun yanısıra bazı yazarlarda Senedi İttifak'ı demokrasi düzenine gidişin ilk çabası, hukuk devleti kurma yolunda atılmış bir adım olarak görmüştür (Tanör, 2017: 57).

Sened-i İttifak'a olumlu yaklaşımlara karşı görüşlerde vardır. Avcıoğlu (1976: 70-72), Sened-i İttifak'ı padişaha zorla kabul ettirilen ve "eşkiyalığın meşrulaştırılması" anlamına gelen bir utanç belgesi olarak görür. Bazı yazarlarda senedi modern devlet yapısı ve ideolojisiyle uyumsuz bir belge olarak saymışlar ve bu belgenin uygulanmasını engelleyip merkezîyetçi modernleşmeye adım atan II.Mahmut'un tutumunun olumlu olduğuna dair yorumlarda bulunmuşlardır (Hazır, 1984: 17-28).

Sened-i İttifak hükümleri tam anlamıyla uygulanamamıştır. Belgenin Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra etkisi ve önemi çok sınırlı kalmıştır. Sened-i İttifak esaslarının uygulanabilmesi ayanların ortak hareket etmesine bağlıydı. Ancak kurumlu ve örgütlü olmayan ayanlar birliğini koruyamadı ve Alemdar'ın ortadan kaldırılmasından sonra merkezi hükümet ayanın ileri gelenlerini etkisizleştirmeye başladı. Ayrıca Senedi İttifak'ta verilen sözlerin tutulup tutulmadığını denetleyecek bir özel örgüt, uygulama mekanizması öngörülmemiştir. Denetim sistemi ve organı kurmadığı gibi isyan hakkının meşruluk koşullarını da belirtmemiştir. Bu yüzden daha baştan "Ölü doğmuş bir belge" olarak görülmüştür (Tanör,2017:49). Nitekim II.Mahmut merkezi otoriteyi güçlendirmeye başlayınca Senedi İttifak hükümlerini de tanımamıştır. Sonuç olarak Sened-i İttifak çok kısa bir süre yürürlükte kalmış ve hiçbir zaman hayatiyet kazanamamıştır. Ancak Hukuk Devleti'ne giden yolda önemli bir adım olarak görülmüştür.

2.4.1.3.2. Tanzimat Fermanı (1839 Gülhane Hattı Hümayunu)

II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta Abdülmecit geçmiştir. Abdülmecit devletin kuruluşunu tekrar tanzim etmek için bir ferman ıstar etmiştir (Gözler,2020:13). Bu ferman 3 Kasım 1839'da padişahın ve tüm halkın huzurunda Gülhane'de Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur (Susoy,2021:41). Tanzimat Fermanı'na "Gülhan-ı Hatt-ı Hümayunu" ya da "Tanzimat-ı Hayriye" de denir (Saridoğan,2015:24). Fransız İhtilalinden Elli yıl sonra ilan edilen ve bazı yazarlar tarafından "Haklar Beyannamesi" olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı, sadece bireylere tanınan bir takım hak ve hürriyetleri değil ayrıca devlet hayatının farklı alanlarında yapılacak yenilikleri de kapsamaktadır (Kalabalık,2019:70).

Tanzimat Ferman'ı biçim bakımından Senet-i İttifak da olduğu gibi madde madde değildir. Fermanda hem birçok temel hak ve özgürlük tanınmış hem de devlet iktidarının sınırlandırılmasına ve kullanılmasına yönelik birçok ilke kabul edilmiştir (Gözler,2022:13-14). Konumuz açısından Fermanda bahsedilen temel hak ve hürriyetler kısacası şu şekildedir (Hasanova,2019:90; Kapani,1976: 88-90): Yaşama Hakkı (Emniyet-i Can), Can güvenliği, mal güvenliği (Mahfuziyet-i Mal), ırz ve namus güvenliği (Mahfuziyet-i Irz ve Namus), yargısız suç ve ceza olamayacağı ilkesi, kişi güvenliği, müsadere yasağı, adil ve eşit vergi ilkesi (mali güce göre vergilendirilme ilkesi), siyaseten katlin kaldırılması, askere almada eşitlik ve adalet ilkesi, cezaların

şahsiliği ilkesi, yargılanma hakkı ve en önemlisi din ayrımı gözetmeksizin bu hakların herkes için geçerli olduğu belirtilerek “eşitlik” ilkesi getirilmiştir (Altıntaş,2019:50). Böylece Tanzimat Fermanıyla genel olarak birinci kuşak hak ve hürriyetler ile insan onuru gibi önemli ilkeler güvence altına alınmıştır. Bu güvence yasa egemenliği olarak gerçekleşmiştir (Susoy, 2021:50).

Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı da geçmişten gelen dine dayalı millet sistemi yaklaşımı etkisini kaybetmiş ve “Osmanlı Vatandaşlığı” önem kazanmıştır (Aral,2017: 71-72). Tanzimat fermanında bu hak ve hürriyetlerden bahsedilmiş olmasına rağmen bireylerin eşit ve hür dünyaya geldiği konusuna dair bir ifadeye yer verilmemiştir (Kara,2001:41), Bunun yanı sıra basın hürriyeti, düşünce hürriyeti, dernek kurma ve toplanma hakkı, ticaret ve sanayi hürriyetleri, çalışma ve sözleşme hürriyeti gibi birçok hak ve hürriyetlere de yer verilmemiştir. Bunun sebebi olarak; Osmanlının maddi ve sosyo-ekonomik olarak çağdaşlarına göre geride kalması, Osmanlı tebaasının kültürel ortamdaki konumu, liberalizmin Osmanlının köklerine kadar inmemesi ve burjuvanın nüfuz gücünü henüz kullanmaması gösterilebilir (Susoy,2021:53). Tanzimat Fermanında hak ve hürriyetler sadece sayı olarak değil içerik olarak da eksik kalmıştır. Dolayısıyla bu eksiklikleri gidermek ve düzenli olmayan hak ve hürriyetleri düzenlemek için ilerleyen süreçte başka fermanlara ve anayasalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu yüzden Tanzimat Fermanı’nda çıkarılacak ilk kanunun Ceza Kanunnamesi olacağından da bahsetmek mümkündür. Nitekim 1840 yılında çıkarılan Osmanlı Ceza Kanunnamesi ile “dağdaki bir çoban ile bir vezirin eşit olduğu” hükmü aslında fermanla getirilmek istenen ceza açısından eşitliğin bir nevi özetidir (Akar,2004:46-47).

Bu belge referor niteliğinde olduğu için Osmanlı Devleti’nin batılılaşma yönünde attığı büyük bir adımdır. Padişah Tanzimat Fermanı ile çıkarılması gereken yasaları hazırlamak için Meclis-i Ahkam-ı Adliye adlı bir kurumu görevlendirmiştir. Dolayısıyla yasama organı faaliyetlerini gerçekleştirecek bir organın temeli böylece atılmıştır (Hoşten,2019:37). Öte yandan Tanzimat Fermanı, Osmanlı halkı için tanımış olduğu hak ve hürriyetler konusunda bir sınırlandırma yapmamıştır. Böylece hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması Meclis-i Ahkam-ı Adliye ile padişaha bırakılmıştır. Tanzimat Fermanının somut bir yaptırımının ve uygulanmasını denetleyecek bir mekanizmasının bulunmaması sebebiyle padişah hak ve hürriyetleri istediği gibi

sınırlandırmış hatta pek çok hak ve hürriyeti tamamen kaldırabilme gücüne kavuşmuştur.

Tanzimat Ferman'ının en temel özelliği, bu belgenin padişahın tek taraflı bir işlemi olmasıdır. Yani Sened-i İttifak da ki olduğu gibi bir ayan baskısı yoktu bu bağlamda ilk kez kendi isteğiyle padişah yetkilerini kısıtlama yoluna gitmiştir. Fermanın içeriği tamamen padişahın ağzından kaleme alınmıştır (Tanör, 2017:85). Ayrıca Tanzimat Fermanıyla ilk kez iktidar padişahın isteğiyle sınırlanmıştır (Aral,2017:72). Ayrıca Tanzimat Ferman'ı maddi anlamda bir anayasa niteliğindedir. Çünkü fermanla halka bir çok hak ve hürriyet bahşedilmiş hem de devletin iktidarını kullanabileceği alanlar ve sınırlar belirlenmiştir. Ancak ferman şekli anlamda anayasa niteliğini taşımamaktadır (Susoy,2021:44). Çünkü Tanzimat Fermanında çıkarılacak bazı adi kanunların fermana aykırı olmaması gerektiği gibi bir hüküm yoktur. Aynı zamanda değiştirilmek istendiğinde hangi usul ve esaslar ile değiştirilebileceğine yönelik hükümler içermemektedir.

Batıda ortaya çıkan belgelerle karşılaştırıldığında Tanzimat Fermanıyla getirilen güvenceler çok sınırlı kalmıştır. Örneğin, Fermanla yaşama hakkı emniyeti can olarak ifade edilmiş ve birbiriyle bağdaşmayan mülkiyet hakkı ile ırz ve namus güvencesi aynı ibare altında mal ve namus ehliyeti olarak yer almıştır. En önemlisi bireyin doğuştan sahip olduğu yaşama hakkının sebebi olarak devlete ve millete iyi hizmette bulunmak görülmüştür (Konan,2011:275). Bunlar gibi eksikler ve olumsuzluklar olmasına rağmen Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti açısından önemli bir adım olmuştur. 1808 Sened-i İttifak'a göre daha çok toplumsal bazdaki konulara değinilmiştir. Tanzimat Fermanı, Meşrutiyet için gerekli olan ortamı, kişileri, zemini ve o dönemlerde kendinden bahsettirecek hükümdarları hazırlamaya başlamıştır. Dolayısıyla yapılacaklar listesini düzenleyerek hak ve hürriyetlerin gelişimi konusunda çabaların artacağını göstermiştir.

2.4.1.3.3. Islahat Fermanı (1856)

Kırım Harbinde büyük bir tehdit unsuru olan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında İngiltere ve Fransa yer almıştır. Batılı devletler Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın müdahalelerine karşı korumak ve onun Avrupa devletleri ailesine girebilmesi için şart olarak birtakım isteklerde bulunmuşlardır (Gümüş,2008:216-217).

Bu şartların başında da Hristiyan azınlıklara tanınacak haklar vardı (Altındaş,2019:53). Dış baskılar sonucunda Islahat Fermanı esasları İstanbul'da bulunan Fransız ve İngiliz elçileri ile Ali Paşa arasında kararlaştırılmıştır (Tanör,2017:95 ; Kayıran ve Metintaş, 2017:20). Padişah Abdülmecit tarafından 28 Şubat 1856 da ilan edilen Islahat Fermanının esas amacı Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında eşitlik sağlamaktı (Bülbül, 1989:176).

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanına göre daha açık, daha kapsamlı ve daha kesin hükümler içermekle beraber Tanzimat Fermanının devamı niteliğindedir. Islahat Fermanıyla tanınan hak ve hürriyetler kısaca şu şekildedir (Kalabalık,2019:71; Küzeci ve Mumcu,2005:116; Konan,2011:276; Demir, 2011:339-340): 1) Tanzimat Fermanı ile din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın tüm insanlara tanınan can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması hususundaki esas ilkeler bir kez daha tekrar edilmiştir. 2) Askerlik hizmetinde bulunma ve kamu hizmetine girme hususunda herkes eşit kabul edilmiştir. 3) Din ve mezhep değiştirmeye zorlamama ilkesi ve buna bağlı olarak İslam dininden çıkmanın idam ile cezalandırılmayacağı kabul edilmiştir. Bu hüküm, inanç özgürlüğünün kabul edildiğini göstermektedir. 4) Yabancılar ve gayrimüslimler ile Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki davalara karma mahkemelerde bakılacağı belirtilmiştir. 5) Mahkemelerde tanıklıkların eşdeğer olacağı belirtilmiştir. 6) Suçlu kimsenin mallarının müsadere edilmesi kaldırılmıştır. 7) Eziyet ve işkencenin yasaklanması ilkesi kabul edilmiştir. 8) Yargılama prosedürlerinin süresi kısaltılarak hızlı bir yargılama düzeninin kurulması öngörülmüştür. 9) Yargılamaların açık olması ve ilamların yayınlanması belirtilmiştir. 10) İltizam usulünün kaldırılması ve Müslümanlar ile gayrimüslimlerden eşit oranda vergi alınması ilkesi getirilmiştir. 11) Gayrimüslimlerin devletin bütün mülki ve askeri okullarına kabul edilmesi ile eğitim hürriyeti ilkesi getirilmiştir. 12) Gayrimüslimlerin Osmanlı Devletinde taşınmaz mal edinebilmeleri sağlanmıştır. 13) Gayrimüslimlere yönelik hakaret, aşağılayıcı sözler yasaklanmıştır. 14) Gayrimüslim din adamlarının ömür boyu görevde kalması maaş tahsisi edilmesi ve bunun karşılığında cemaatlerinden maaş almaması hükmü getirilmiştir. 15) Gayrimüslimlere devlet memurluğuna atanabilme, eyalet meclisine girme ve Meclisi Vela da temsil edilebilme gibi siyasi haklar tanınmıştır. 16) Gayrimüslimlerin okul, hastane, mezar ve ibadethanelerinin tesisine müsaade edilmiştir.

Görüldüğü üzere Islahat Fermanının neredeyse tamamı azınlık durumunda bulunan gayrimüslümlere ve Osmanlı Devletinin sınırları içinde yaşayan yabancıların ayrıcalığına yöneliktir. Islahat Fermanının yukarıdaki maddelerini yorumladığımızda temel hak ve hürriyetlerin en bilinenlerinden olan din ve vicdan özgürlüğü, kişi dokunulmazlığı, hak arama özgürlüğü, kişi güvenliği, kanunsal yargı yolu, cezaların şahsi ve kanunsal olması, ispat hakkı, zorlama yasağı, mülkiyet ve eğitim hakkı gibi hakları birebir karşıladığını söylemek mümkündür.

Islahat Fermanı ile dine dayalı ayrımcılığa son verilmiş ve hiç kimse dininden dolayı aşağılanmamıştır. Din değiştirme hakkı tanınmış, İslamdan çıkmanın idam cezası ile cezalandırılması uygulamasına son verilmiştir. Böylece din, vicdan ve inanç hürriyeti daha somut bir hale gelmiştir. Vergi almada adalet ve eşitlik sağlanmıştır. Bu dönemde iltizam kaldırılmış, angaryacılık, faizcilik ve haksız kazanç yasaklanmıştır. Gayrimüslümlere de askerlik hizmet şartı getirilmiştir. Geçmiş dönemlerde Rumlar dışında memur olamayan gayrimüslümlere memur olabileme hakkı tanınmıştır. Eğitim hakkı sağlanmıştır. Zira Eğitim alanındaki gelişmelerin altında yatan asıl düşünce; gayrimüslimlerin eğitim seviyesini yükselterek onların sadakat duygularını arttırmaya çalışmaktır. Gayrimüslimlerin ve yabancıların yasa önünde eşitliğinin sağlanması için önemli adımlar atılmıştır. Tanzimata gelene kadar gayrimüslimlerin dinsel yaşamları hoşgörülü bir anlayış çerçevesinde korunmuştur ancak Islahat Fermanı ile birlikte bunlara hak ve özgürlük niteliği aşılanmıştır. En önemlisi klasik sistemin kabul etmediği eşitlik hakkı tanınmış olmakla birlikte teokratik devlet ilkesinden ve şeriat esaslarından kopmalar meydana gelmiştir (Tanör,2017:99-100). Yani geçmişte dinsel hayatlarında belli bir serbestlik içinde yaşayan gayrimüslümlere bu serbestlik bir sözleşme veya yazılı metin ile verilmemişti; tanzimat dönemiyle (1839-1876) birlikte din ve vicdan hürriyeti bir lütuf değil bir hak olarak görülmeye başlamıştır. Bu dönemde adil ve iyi bir yönetim, eşitlik, kişi özgürlüğü gibi konularda da olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Bunların başında ceza adaleti gelir. Osmanlı ceza yargılamasında duruşmalar kapalı yapıldı , cezalar şiddetliydi ve bir savunma olanağı yoktu. Özellikle 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte bu olumsuzluklar son bulmuştur. Bu dönemden sonra 1840 yılında çıkarılan Ceza Kanunnamesi ile keyfi cezalandırmalara son verilmiş yargılamada yasallık ve alenilik öngörülmüştür. 1846 da köle pazarı kapatılmış ve insan ticareti yasaklanmış; 1857 de kölelik son bulmuştur

(Doğan,2006:96-97). Dolayısıyla bu dönem bireyin hem toplumsal hem de siyasi anlamda değer kazanmasına zemin oluşturmuştur. Ayrıca Hukuk-i insaniye adı altında Türk hukukunda ilk defa insan hakları kavramına Islahat Fermanında yer verilmiştir (Hasanova,2019:46).

Islahat Fermanı döneminde yaşanan bu olumlu gelişmelerin yanısıra gayrimüslimlere cemaat içlerinde yeni haklar tanınması, taşınmaz mal edinilmesi, yargılanmalarına ilişkin işlerde yargı bağımsızlığı ile bağdaşmayan hükümlere yer verilmesi gibi aykırı ve olumsuz hükümlerde bulunmaktadır.

Islahat Fermanı daha çok gayrimüslimlerin lehine oluşturulmuş bir fermandır. Dolayısıyla Islahat Fermanı ile her ne kadar Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki eşitliği sağlamak öngörülse de Müslümanlar için bir yararı olmamış ve bu ferman ile gayrimüslimlere verilen hak ve hürriyetler toplumdaki eşitlik anlayışının zedelenmesine neden olmuştur.

Hukuki nitelik bakımından incelendiğinde Tanzimat Fermanında ki gibi padişahın tek taraflı irade açıklaması olarak kabul edilen ferman niteliğini taşımaktadır (Gözler,2020:16). Ayrıca maddi anlamda anayasa olarak tanımlanmıştır. Çünkü hem devletin gücünü kullanabileceği alanlardan hem de bazı hak ve hürriyetlerden bahsedilmiştir. Ancak Islahat Fermanı şekli anlamda bir anayasa niteliği taşımamaktadır. Bunun sebebi fermanında çıkarılabilecek diğer kanunların Islahat Fermanına aykırı olmaması gerektiği hususunda bir hükümün bulunmamasıdır (Susoy,2021:56). Islahat Fermanında da tıpkı Tanzimat Fermanındaki gibi bir hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin bir hüküm yoktur. Hak ve hürriyetlerin ihlali durumunda herhangi bir somut yaptırımın olmaması ve uygulanmasını denetleyecek bir mekanizmanın bulunmaması padişahın hak ve hürriyetleri meclis eliyle ya da kendi iradesiyle sınırlandırabilmesine sebep olmuştur.

Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı bir direniş veya halk hareketi sonucu yapılmamıştır. Yani Osmanlı tebaası bu fermanlarda yer alan hak ve hürriyetleri elde edebilmek için bir bedel ödememiştir. Aksine insanlar bu haklara temelinde hangi etken olursa olsun padişahın bahşetmesiyle sahip olmuşlardır. Sonuç olarak olumlu ve olumsuz hükümler içerse de Islahat fermanı da anayasacılık hareketleri ile hak ve hürriyetlerin gelişmesinde etkili olmuştur.

Tanzimat döneminde yayınlanan diğer önemli fermanlardan biri de adalet fermanıdır. 13 Kasım 1875 tarihinde padişah Abdülaziz tarafından yayınlanan bu ferman o dönemin siyasi koşullarının baskısıyla (Jön Türk Hareketi) oluşturulmuştur (Doğan,2006:98). Fermanda yargı bağımsızlığı, hakimlerin sebepsiz şekilde yerlerinin değiştirilmemesi, azledilmemesi (hakimlik teminatı), iltizamın kaldırılması, vergilerin adil ve eşit olması, angaryanın yasaklanması (insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşama hakkı), gayrimüslimler gibi Müslümanlarında bedelli askerlikten yararlanması, taşınmaz mal edinilmesinde geçerli belge olarak tapu sicilinin düzenlenmesi gibi bazı hak ve hürriyetlerden bahsedilmiştir (Kalabalık,2019:71; www.canaktan.org, 2021).

2.4.1.3.4. Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat ve ıslahat fermanının ilan edildiği dönemde padişah olan Abdülmecit'in ölümünden sonra Sultan Abdülaziz, tahta çıkarak o zamana kadar ilan edilen tüm fermanlara sadık kalacağına dair söz vermiştir. Fakat iktidarı ele geçirdikten sonra verdiği sözü tutmayan Padişah bir muhalefet cephesi ile karşılaşmıştır. Genç Osmanlılar (Yeni Osmanlılar) adı verilen muhalif cephe fermanlara uyulmasına dair ve anayasal bir rejimin oluşturularak özgürlüğün geliştirilmesine yönelik bir meclisin bulunduğu yönetimi arzu etmiştir. Oluşturulan bu muhalif cephe ve Mithat Paşa'nın etkisiyle Sultan Abdülaziz tahtan indirilerek yerine V. Murat padişah yapılmıştır (Akay, 2004:59). Ancak V. Murat'ın yaşadığı sağlık problemi nedeniyle yerine II. Abdülhamit (1876-1909) anayasa yapma sözü karşılığında tahta çıkarılmıştır (Ekinci, 1998:35-36). II. Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla beraber anayasanın hazırlanma çalışmaları hızlandırılmış ve ilk olarak Şura-yı Devlet üyelerinden oluşan bir komisyon oluşturulmuş, komisyonda Sait Paşa, Mithat Paşa ve Meclis-i Vükela'nın hazırladığı üç ayrı taslak üzerinde görüşülmüştür (Saridoğan, 2015:28). Görüşmeler sonucunda Meclis-i Mahsusa tarafından hazırlanan 140 madde kabul edilmiş ama Meclis-i Vükela' da gerçekleşen hararetli görüşmeler sebebiyle sadece 119 madde II. Abdülhamit'e gönderilmiştir. II. Abdülhamit hükümdarlık haklarını daha da güçlendirmek için hazırlanan bu taslağa müdahalede bulunarak kendi yetki alanlarını düzenleyen bazı maddelerde değişiklik yapmıştır (Hoşten, 2019:38). Böylece Kanun-i Esasi, padişahın etkisi ile oluşturulan bir komisyon, Mithat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Süleyman Paşa gibi o dönemin önemli kişileri tarafından hazırlanmıştır. Kanun-i Esasi'nin hazırlanış sürecinde (1.Meşrutiyet Dönemi) halkın temsil gücünü ortaya koyan herhangi

bir kurul olmadığı için bir halk oylaması da yapılmamıştır. Bu yüzden Kanun-i Esasiye hukukî açıdan padişahın tek taraflı bir işleminden oluştuğu için ferman anayasa denilebilir (Uzun, 2005:153). Nitekim bu olay Kanun-i Esasi'nin Türk tarihindeki ilk yazılı anayasa (www.anayasa.gov.tr, 2021) olma gerçeğini değiştirmemektedir. Ayrıca 1876 Kanun-i Esasi, 1776 Amerika Haklar Beyannamesi ve 1789 Fransız İhtilali' nin eseri olan Fransız Hukuku Beşer Beyannamesinin açmış olduğu Batıdaki modern anayasa hukuku gelişimine Osmanlı Devleti tarafından katılımın ilk vesikası olarak kabul edilmiştir (Abadan, 1957:18-19). Anayasanın oluşturulması önemli bir adım olsa da anayasa varlığının bir anlam ifade edebilmesi için anayasayı bağlayan ve üstün kılan kurum ve kurallarında olması gereklidir. Ancak yasama ve yürütme görevi açısından geniş yetkilere sahip olan padişahın anayasaya bağlılık yemini etmemiş olması, anayasanın bağlayıcılık ve üstünlük ilkelerine uygun değildir. Tüm bu durumlar incelendiğinde anayasanın uygulanması konusu Kanun-i Esasi'de en önemli soruna neden olmuştur. Bu yüzden 23.12.1876 (Yamaç, 2014:58) tarihinde yürürlüğe giren anayasanın ömrü uzun olmamış ve II. Abdülhamit 93 harbi (Osmanlı-Rus savaşı) nedeniyle meclisi tatil ederek anayasayı 28.06.1877 tarihinde askıya almıştır (Gözler, 2020:22).

Kanuni Esasi 119 madde ve 12 bölümden oluşmaktadır (www.anayasahukuku.net, 2021; Kayıran ve Metintaş, 2017:21): 1.Memaliki Devleti Osmaniye (md. 1-7), 2.Tebaii Devleti Osmaniye'nin hukuku umumiyesi (Md.8-26), 3. Vükelayı Devlet (md.27-38), 4. Memurin (md.39-41), 5. Meclisi Umumî (md.42-59), 6. Heyeti Ayan (md.60-64), 7. Heyeti mebusan (md.65-80), 8. Mehakim (md.81-91), 9. Divanı Ali (md.92-95), 10.Umuru Maliye (md.96-107), Vilayat (md.108-112), 11. Mevaddı Şetta (md.113-119), olmak suretiyle anayasada yer almıştır. Konumuz açısından Tebaai Devleti Osmaniye'nin hukuku umumiyesi (Osmanlı Devleti vatandaşları temel hakları) başlıklı bölüm önemlidir; çünkü bu bölümde kişi hakları eksiklikleri olsa bile ilk kez klasik esaslara uygun olarak geniş bir liste halinde sıralanmıştır (Kapani,1976: 97).

Padişahın tek taraflı iradesi ile hazırlanan ve halk egemenliğinden bahsedilmeyen bu anayasada ilk defa bireylerin devlete karşı hakları ileri sürebileceği bir ortam yaratılmıştır (Altuntaş, 2002:86-90). Kanuni Esasi de düzenlenen temel hak ve hürriyetler kısaca şunlardır (www.anayasa.gov.tr, 2021; Tanör, 2017:145-147; Altındaş,

2019: 56, Kapani,1976:97): Vatandaşlık hakkı (md. 8), kişi özgürlüğü (Md. 9), kişi güvenliği (Md. 10), ibadet hürriyeti (md. 11), basın özgürlüğü (md. 12), şirket kurma-teşebbüs hakkı (Md. 13), dilekçe hakkı (md.14), eğitim-öğretim hürriyeti (md.15), kanun önünde eşitlik (md. 17), devlet memurluğuna girmese eşitlik ilkesi (md. 19), mali güce göre vergi ilkesi ve kanunilik ilkesi (Md. 20), konut dokunulmazlığı (Md. 22), kanuni hâkim güvencesi (md. 23), angarya ve müsadere yasağı (md. 24), vergilerin kanuniliği ilkesi (md. 25), işkence yasağı (md. 26). Kanuni Esasi ile bireylerin hürriyetini ve güvenliğini sağlamak için önemli yargısal güvenceler de verilmiştir.

Bu yargısal güvenceler şu şekildedir (Kalabalık, 2019: 72; Bakan vd. 2005:864; www.anayasa.gov.tr, 2021): Tüm bireylerin herhangi bir din ve ırk ayrımı yapılmaksızın kanun önünde eşit olması (md. 17), bireylerin yasayla bağlı olduğu mahkeme dışında başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamaması (md. 23), kanunda düzenlenmeyen bir nedenden dolayı hiç bir hakim azledilemeyeceği (md. 81), yargılamaların aleni şekilde olması ve bir gizlilik kararı olmadıkça yargı kararlarının yayınlanabilmesi (md. 82), tüm insanları kanun önünde eşit olması ve yargılama esnasında silahların eşitliği ilkesi (md. 17,83), mahkemelerin kendi görev alanına giren davalara bakmaktan kaçınmaması (md. 94), bir davaya ait olduğu mahkemede bakılabilmesi (md. 85), kanunda görevli mahkemeler haricinde olağanüstü mahkemeler veya yargı kararı vermekte yetkili özel komisyonların kurulamaması (md. 89) olarak sıralanabilir. Ancak “hükümetin emniyetini ihlal ettiği polis soruşturması sonucu belli olan bir vatandaşın sürgün edilmesi mümkündür” şeklindeki 113.madde karşısında tüm bu hukuki güvencelerin anlamını büyük oranda kaybettiği de bir gerçektir (Hamdemir, 2009:75).

Kanuni Esasi padişahın mutlak veto yetkisine sahip olması sebebiyle katı bir anayasadır. Temel hak ve özgürlükler ile ilgili pek çok hükümlere yer veren Kanuni Esasi üç hürriyeti açıkça yasaklamıştır. Bunlar; dernek kurma hakkı, düşünce hürriyeti ve toplantı hürriyetidir (Yazıcı, 2015:44). Zira Kanuni Esasi, bütün sivil ve siyasi hakları kapsamamaktadır. Seçme ve seçilme hakkı açık bir şekilde belirtilmemiş ancak seçim ve temsil ilkelerine anayasada (md.65-69) yer vermiştir. Nitekim oy hakkını sadece erkek vatandaşlara tanımıştır. Genel oya değinilmemiş ancak gizli oy (md.66) anayasallaştırılmıştır (Erdoğan, 2012:40). Din ve ibadet özgürlüğü (md.11) tanıyor

olmasına rağmen düşünce özgürlüğünden bahsetmemiştir. Ayrıca basın kanun dairesinde serbesttir (md.12) şeklinde her yana çekilebilecek tehlikeli bir hükme yer vermiştir. Bu madde serbest bir şekilde düşünceyi açıklamaya engel olduğu gibi sansürü de yasaklamamıştır. (Doğan,2006:100-101). Kanun-i Esasi'nin 18.maddesinde devletin resmi dilinin Türkçe olduğu belirtilmiştir (www.anayasa.gov.tr, 2021). Maddenin taslağında ise Osmanlı topraklarında bulunan tüm kavimlerin kendi dillerinde eğitim ve öğretim yapabilecekleri belirtilmiştir. Ancak bu hüküm ayrılıkçılığa neden olabileceği için metinden çıkarılmıştır (Tanör,2017:146).

Kanuni Esasi'de bireyin hak ve hürriyetlerinin düzenlemesi sadece kanun yoluyla yapılabilir ve bu kanunda padişahın iradesiyle kabul edilip uygulandığı için bireyin hak ve hürriyetlerinin gerçekleşmesi padişahın takdirine bağlıdır. Hak ve özgürlüklerin güvencesini sağlayan herhangi bir başka kurumunda olmaması gerçek manada bir hak ve özgürlük alanından bahsetmek zor olmuştur. Böylece gerçek manada özgürlüğe ve belli bir güvenceye sahip olmayan bireylerin tebaası sürmüş ve uyruk durumundan bir türlü yurttaş durumuna geçiş yapılamamıştır. (Uzun, 2005: 154-155). Fakat vatandaşlık hususunda bazı değişiklikler yapılmıştır. Kanuni Esasi'nin 8. maddesine göre Osmanlı doğasının herhangi bir dine ve mezhebe bağlı olmadığı ifade edilmiştir. Osmanlı tabiiyeti kanunun belirlemiş olduğu durumlarda kazanılan ve kaybedilen bir durum olarak belirtilmiştir yani herhangi bir ırk dil ve din gibi unsurlara gönderme yapılmamıştır. Kanunî Esasi ile Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes dini ve mezhebin ne olursa olsun Osmanlı olarak kabul edilmiştir (Saridoğan, 2015:31).

Kanuni Esaside teorik olarak bile halk egemenliğinden, milli iradeden bahsedilmemiştir. Çünkü 1876 Anayasasında gerçek egemen sadece padişaktır (Uzun,2005:155). 1876 anayasasına biçimsel olarak bakıldığında anayasal monarşinin olduğu söylenebilir. Çünkü padişahın yetkisi eskiye oranla sınırlandırılmış ve halkın temsilcilerinden oluşan bir meclis kurulmuştur. Ama içerik olarak bakıldığında, yürütme yetkisinin padişah elinde olduğu monarşik ve geneksel anlayışı devam etmiş, padişaha yasama organı üzerinde geniş yetkiler tanınmıştır. Hükümet biçimi bakımından sistem parlamentoludur ama parlamenter değildir. Dolayısıyla Kanuni Esasi gerçek bir meşrutiyete geçişi ifade etme ama mutlak monarşiden çıkmayı ifade eder (Saridoğan,2015:32). O dönemde Kanuni Esasi varlığını devam ettirmek için gereken

ekonomik, sosyal ve siyasal destekten yoksundu. Bunun sonucunda meclis dağılmış ve 1876 Anayasası uygulanmadan yürürlükten kaldırılmıştır (Hamdemir, 2009:76).

Kanuni Esasi'nin rafa kaldırılmasından sonra anayasanın yeniden yürürlüğe girme konusu gündeme gelmiştir. Anayasanın ve meclisin tekrar işlerlik kazanmasını isteyen genç Osmanlılar 2.Abdulhamit'in engel olmasına karşın mücadelelerini devam ettirmiş ve vatandaşlarında desteğiyle kanuni esasının tekrar yürürlüğe girmesini sağlamışlardır (Zürcher,1993:145-147). Böylece 30 yıl sonra 2.Abdülhamit 23.07.1908 tarihinde meclisi toplantıya çağırılmış ve anayasa tekrar yürürlüğe girmiştir (Altıntaş,2019:59). Böylece 2. Meşrutiyet dönemi başlamıştır.Bu gelişmelerin ardından seçimler yapılmış ve Meclisi Umumi 17.12.1908 tarihinde açılmıştır. Ancak meclisin açılmasından kısa bir süre sonra (13 Nisan 1909) 31 Mart Vakası yaşanmıştır Harekete ordusu tarafından bastırılan ayaklanma sonrasında Meclisi Umumi toplanmış ve 2.Abdulhamit tahttan indirilerek yerine 5.Mehmet Reşat tahta getirilmiştir (Zürcher,1993:141-143). 2.Meşrutiyetin ilanından sonra 1909 yılında Kanuni Esaside köklü değişikliklere gidilmiştir. Kanuni Esasi'nin 21 maddesi (3-6-7-10-12-27-28-29-30-35-36-38-43-44-53-54-76-77-80-113-118) değiştirilmiş, bir madde ilga edilmiş ve 1876 Anayasasına 3 yeni madde (119,120,121) eklenmiştir (Gözler,2020:24-25). Yapılan değişikliklerle padişahın yetkisi sınırlandırılmış ve parlamentonun yetkileri genişletilmiştir (Kapani,1976:99). 1909 Anayasa değişikliğinin asıl amacının demokratikleşme olmasıyla beraber kişi hak ve özgürlükleri konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır (Tanör,2017:196). Kişi özgürlüğünü sadece kanundışı cezalandırmalara karşı koruyan 10.madde hem olası tutuklamalara hem de cezalandırmalara karşı koruyacak şekilde değiştirilerek kişi özgürlüğü ve dokunulmazlığı pekiştirilmiştir (Kayıran ve Metintaş, 2017:25). Basın özgürlüğünden bahseden 12.maddeye sansürü yasaklayan ibare eklenerek değiştirilmiştir. 113.maddenin son cümlesinde geçen padişahın sürgüne gönderme yetkisi metinden çıkarılmıştır. Haberleşmenin gizliliği (md.119), toplantı ve dernek kurma hürriyeti (md.120) eklenmiştir. Dolayısıyla dernek kurma hakkının anayasallaşması aynı zamanda siyasi partilerinde kurulmasında serbestlik anlamına gelmektedir (Kılınç,2005:132). Bu durum ülkenin demokratikleşmesi açısından önemli bir gelişmedir. Bu değişikliklerin yanısıra mutlak veto yetkisi geciktirici veto yetkisine dönüştürülmüş ve Meclisi feshetme yetkisi sınırlandırılmıştır (Erdoğan,2012: 47-48).

1909'da getirilen değişiklikler 1876 Anayasası ile birleştirildiğinde 2. Meşrutiyet'in temel hak ve özgürlükler açısından daha etkili ve doyurucu olduğu söylenebilir. 2.Meşrutiyet dönemi devlet düzeni ve temel haklar açısından Türkiye'de ilk kez gerçek manada anayasal bir monarşinin oluştuğu görülmektedir. Ayrıca 2.Meşrutiyet çok partili sistemin uygulandığı ve farklı görüş ve düşüncelerin mecliste temsil edildiği önemli bir dönem olmuştur (Doğan,2006:106).

İkinci Meşrutiyet Tanzimat Döneminde başlatılan ıslahatların sonuncusu olmuştur. Ancak bu dönemde bazı olumsuzlukların başgöstermesi ile Osmanlı demokrasisinin istenilen düzeye gelmemiş olması 1909 Anayasa değişikliğinin hayata geçirilmesini engelleyen en önemli faktörler olmuştur. 2.Meşrutiyet Döneminin getirdiği hürriyet havası uzun sürmemiştir. Kanuni Esasi'nin tekrar yürürlüğe girdiği 23.07.1908 tarihinin üzerinden daha bir yıl bile geçmeden anayasada ilan edilen hak ve özgürlükler askıya alınmıştır . Böylece halk hakimiyeti, meşrutiyet, siyasal hürriyet, kişi hak ve özgürlükleri gibi kavramların hiçbirini tam anlamıyla gerçekleşememiş ve sadece kağıt üzerinde kalmıştır (Kapani,1976: 99-100). 2.Meşrutiyet Dönemi'nde hürriyet ve demokrasi konularında bazı olumsuzlukların yaşanmasına rağmen, ulusal devlet, ulusal egemenlik ve ulusal toplum tezlerinin ilk ortaya çıktığı ortam olması sebebiyle önemli bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Nitekim Türkiye'nin 1918 den sonraki siyasal ve anayasal gelişmelerinde 2. Meşrutiyetin olumlu etkisinden yararlanılmıştır (Susoy, 2021:98-99).

2.4.2. Cumhuriyet Döneminde Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Korunması

Bu bölümde 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında yer alan temel hak ve hürriyetler incelenecektir.

2.4.2.1. 1921 Anayasası

İstanbul'un işgali ve meclisin dağıtılması üzerine 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi Ankara'da toplanmıştır. Toplanan meclis yeni bir anayasanın çıkarılması için çalışmalarına başlamış ve bunun sonucunda 20 Ocak 1921 de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir (Özbudun,2014:27). 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu günümüzdeki dille temel örgütlenme anayasası Osmanlı İmparatorluğunun yerine

kurulan yeni Türk Devletinin ilk anayasasıdır (Böcükçü,2019:40). 1921 Anayasası 23 madde ve 1 ek maddeden oluşan kısa bir çerçeve anayasadır. Bu anayasa yürürlükte sadece üç yıl kalmıştır. Üç yıllık süre içinde saltanatın kaldırılması (1.10.1922), Hilafetin kaldırılması (3.03.1924), Cumhuriyetin ilanı ve kurtuluş savaşının kazanılması gibi önemli olaylar yaşanmıştır (Kara,2001:43). Olağanüstü durum ve koşullar içinde hazırlanan bu anayasada ayrıntılı bir şekilde hükümlere yer verilmemiştir. Hatta yargı gücü ile temel hak ve özgürlükler konusuna da değinilmemiştir (Hasanova, 2019:51). 1921 Anayasası, 1876 Kanuni Esasi'yi yürürlükten ilga etmemiş ve iki anayasada aynı anda yürürlükte olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde çift anayasa görülmüştür (Hoşden,2014:40). Yargı ile temel hak ve hürriyetler konusunda 1876 Kanuni Esasi'nin hükümleri geçerli olmuştur. Ancak 1921 Anayasasının hak ve özgürlüklere yer vermemesi onu reddettiği anlamına gelmemelidir. Çünkü o dönemin şartlarında gerçekleştirilmesi gereken asıl hedef ulusal bağımsızlıktır. Nitekim Anayasanın birinci maddesinde egemenlik kayıtsız şartsız milletindir şeklindeki hükümle milli egemenlik ilkesi ilan edilmiştir (www.anayasa.gov.tr, 2021). Milli egemenlik ilkesine uygun olarak kişiye bağlı idarenin kaldırılmasının benimsenmesi 1921 Anayasasının insan haklarıyla ilgili olan en önemli gelişmedir (Altıntaş,2019:59).

1921 Anayasası yumuşak bir anayasa niteliğindedir. Çünkü 1921 Teşkilatı Esasiye, hükümlerinin nasıl değiştirileceğine yönelik bir yöntem belirlenmemiştir. Bu durum 1921 Anayasası maddelerinin normal kanunlar gibi basit çoğunlukla değiştirilebileceğini ifade etmektedir. Nitekim başka kanunların 1921 Teşkilatı Esasiye maddelerine aykırı olmayacağına dair bir hüküm de yoktur (Böcükçü, 2019:40).

1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu genel olarak yasama ve yürütme organlarını düzenleyen hükümlere yer vermiştir. Yasama ve yürütmenin mecliste toplandığı bir güçler birliği hâkimdir. Yani 1921 Anayasasında meclis hükümet sistemi benimsenmiştir (Kayıran ve Metintaş, 2017:31). Yapılışı bakımından 1921 Anayasası milli devlet ilkesine uygun en demokratik anayasa kabul edilir çünkü halkın seçtiği temsilciler mevcuttur. Bu dönemin olağanüstü şartlarının etkisi altında İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur (Gözler,2020:34). Ancak bu mahkemelerin oluşumu kanuni hâkim güvencesi, hakimlerin bağımsızlık ilkesi ve temel hak ve hürriyetler konusuna aykırıdır. Bunun yanı sıra 1921 Anayasası şekli anlamda bir anayasa değildir ancak

maddi anlamda anayasa niteliğine sahiptir çünkü yargı organı hariç devletin tüm kurumlarını düzenlemiştir (Susoy,2021:105).

1921 Anayasası, “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim biçimi halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalıdır” şeklindeki 1. maddesi ile (www.anayasa.gov.tr,2021), Türkiye'de Cumhuriyetin sadece fiilen değil hukuken de kurulduğu söylenebilir. 1923'te bu maddeye eklenen “Türkiye Devleti'nin hükümet biçimi Cumhuriyet'tir” cümlesi adın resmen konduğunu göstermektedir. 1923 değişikliklerinden bir diğeri de Cumhuriyet'in resmen ilanı ile aynı zamanda gerçekleşen Türkiye Devleti'nin resmi dilinin Türkçe, devlet dininin de İslam dini olmasıdır. Bu değişiklik 1924 Anayasası'nda korunmuş ancak 1928 değişikliğinde de anayasadan çıkarılmıştır (Özbudun,2012:2).

Özetle 1921 Anayasası Osmanlı-Türk anayasacılığının en önemli dönüm noktalarından biridir. Demokrasi ile hak ve özgürlükle açısından birçok eksiği bulunmasına rağmen monarşinin sınırlanması açısından atılan büyük bir adımdır. Anayasada ilan edilen milli egemenlik bundan sonraki bütün anayasalarda da esas alınan bir ilke olmuştur. 1921 Anayasasının demokrasi anlayışı incelendiğinde temsili demokrasi anlayışını benimsediği görülmektedir. Felsefi temellerinde ise halkçılık ilkesi vardır. Yani bağımsızlık mücadelesinden zaferle çıkan bir millet için bu başarının meşruluk kazanmasında büyük bir öneme sahiptir.

2.4.2.2. 1924 Anayasası

Devletin ihtiyaçlarına cevap veremeyen ve çağdaşlarından geride kalan 1921 Teşkilatı Esasiye Kanununun yetersizliği üzerine 1924 Anayasası hazırlanmıştır. 23 Nisan 1924 de yayınlanan bu anayasa ile 1876 Kanuni Esasi ve 1921 Anayasası yürürlükten kaldırılmıştır (Hamdemir, 2009:78). Böylece çift anayasa dönemi kapanmıştır.

1924 Anayasası 6 bölüm ve 105 maddeden oluşmaktadır. Özellikle ilk iki maddesi devlet ile ilgili olduğu için önem arz etmektedir. 1.maddesine göre, “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir” ; 2. Maddesine göre, “Türkiye Devletinin dini İslam'dır” (Tanör,2017:294). 1924 anayasası 7 kez değişikliği uğramıştır. 1928 yılında yapılan değişiklikle anayasanın 2. maddesinde bulunan İslam dini ibaresi çıkarılmıştır yerine 1937 yılında yapılan değişiklikle laiklik ilkesi konulmuştur. Ayrıca 1937 yılı değişikliği ile cumhuriyet halk partisinin altı ilkesi (Milliyetçilik, halkçılık, devletçilik,

inkılapçılık, laiklik, cumhuriyetçilik) anayasaya eklenmiştir. 1934 yılındaki değişiklikle seçme hakkına sahip olma yaşı 18'den 22'ye yükseltilmiştir. Ayrıca kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir (md.10). Bunun yanı sıra her bakanlıkta birer siyasi müsteşarlık kurulmuş ancak daha sonra bir yararı görülmeyen bu müsteşarlıklar da kaldırılmıştır. 1945 ve 1952 yılında yapılan değişikliklerde anayasanın diline yönelik olmuştur. İlk değişiklik ile Osmanlıca kelimeler, Yeni Türkçe'ye çevrilmiş ikinci değişiklikle tekrar eski Osmanlıca diline döndürülmüştür (Gözler,2020:37, Kuyaksil,2012:57-58). 1924 Anayasası 1960 yılına kadar yürürlükte kalmış ancak 1960 yılında yapılan askeri darbe sonucunda yürürlükten kaldırılmıştır (Şenoğlu,2005:92).

1924 Anayasası konumuz açısından temel hak ve özgürlükler konusunu Türklerin Hukuku Ammesi başlığı altında 68-88. Maddeler arasında düzenlemiştir:

Eşitlik ilkesi (md.69), toplantı ve dernek kurma, düşünce, vicdan, çalışma hak ve hürriyetleri (md.70), kişi dokunulmazlığı ve güvenliği (md.72), işkence ve eziyet yasağı (md.73), mülkiyet hakkı (md.74), din hürriyeti (md.75), konut dokunulmazlığı (md.76), basın özgürlüğü (md.77), seyahat hürriyeti (md.78), eğitim hürriyeti (md.80), haberleşme gizliliği (md.81), dilekçe hakkı (md.82), sözleşme hürriyeti, mülk edinme ve tasarrufta bulunma hürriyeti, toplantı ve dernek kurma hürriyeti, çalışma hürriyeti, şirket kurma hürriyeti (md.70,79), söz, düşünce ve vicdan hürriyeti(md.72), tabi hâkim ilkesi (md.83), vergilerin kanuniliği (md.85) gibi haklara anayasada yer verilmiştir (www.anayasa.gov.tr,2021; Ölmeztoprak, 2011:117-118). Anayasa da siyasi haklarda yer almıştır. Seçme ve seçilme (md.10-11), vatandaşlık hakkı (md.88), TBMM'ye başvurabilme hakkı (md.82), devlet memurluğuna girebilme hakkı (md.92) bunlardan bazılarıdır (Kalabalık, 2019:73).

1924 anayasasında düzenlenen bu haklara bakıldığında anayasanın genel olarak birinci kuşak haklar olarak da adlandırılan negatif haklara yer verdiğini görebiliriz. Ayrıca kısmen de olsa aktif statü haklara da değinilmiştir. Ekonomi alanında anayasa bireysel girişimi ve mülkiyeti koruyucu bir özellik göstermiştir. Devlet Özel teşebbüsü destekleyerek, ekonomi konusunda sınırlayıcı ve müdahaleci olmamıştır. 1937 yılında yapılan değişiklikle devletçilik ilkesi anayasaya eklenmiş ve bu ilke ile ekonomik yaptırımların devlet tarafından yapılması ve uygulanması yoluna gidilmiştir (Doğan, 2006:115). Sendika, iş hakkı, grev, sosyal güvenlik, toplu görüşme, sağlık ve toplu sözleşme gibi sosyal haklar konusuna pek yer vermemiştir. Sadece 87. madde ile

parasız zorunlu ilköğretim hakkı tanınmıştır (www.anayasa.gov.tr,2021). Nitekim sosyal haklar açısından oluşan bu eksiklikler halkçılık ilkesiyle çelişmektedir. Görüldüğü üzere 1924 anayasası ikinci kuşak haklar olarak da adlandırılan ekonomik ve sosyal haklar üzerinde pek durmamıştır (Kapani,1976:104). Yani 1924 anayasasının sosyal devlet felsefesi yerine daha çok liberal ve bireyci felsefeye yöneldiğini görebiliriz.

Hürriyetçi bir izlenim veren 1924 anayasası bazı temel hak ve hürriyetlerin sadece adını saymakla yetinmiş bu hakları ayrıntılı bir şekilde düzenleyip sınırlarını net bir çizgiyle çizmemiştir. Zira hak ve hürriyetleri koruma mekanizması da geliştirmemiştir. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlarının kanunlarla çizileceğini belirterek meclise bu konuda büyük bir imkan sağlamıştır (Özden,2012: 60). 1921 anayasasında yer verilmeyen anayasanın üstünlüğü ilkesi 1924 anayasasının 103. Maddesinde düzenlenmiştir (www.anayasa.gov.tr,2021). Bu ilkenin benimsenmiş olması diğer kanunların 1924 anayasasına aykırı olamayacağını ifade etmektedir. Ancak diğer kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir mekanizmaya sahip olmadığı için bu hüküm gerçek anlamda gerçekleştirilememiştir (Susoy,2021:116). 1924 Anayasası, hem devlet organları ile ilgili hem de hak ve hürriyetlerle ilgili maddelere yer vermesi sebebiyle maddi anlamda, Anayasanın üstünlüğü ilkesini benimsemiş olması ve diğer kanunlardan daha zor değiştirilmesi sebebiyle de şekli anlamda bir anayasadır (Gözler,2022.41-43). 1924 Anayasasında hem meclis hükümeti sistemi hem de parlamenter sistemin birlikte olduğu karma bir sistem oluşmuştur. Bu hükümet sistemi kuvvetler birliğine dayalı görevler ayrılığı sistemi şeklinde de tanımlanmaktadır (Özbudun,2014:18). Yargı yetkisi sadece bağımsız mahkemelere verilmiştir. Böylece 1924 Anayasası ile birlikte kuvvetler ayrılığına doğru bir sisteme geçişin temelleri atılmıştır (Susoy,2021:117). 1924 Anayasası ile beraber çoğulcu değil çoğunlukçu demokrasi anlayışı benimsenmiştir (Gözler,2020:43).

Olağanüstü durumlarda uygulanacak usul ve esaslarda anayasa da düzenlenmiştir. Savaş, ayaklanma veya devlete karşı yapılan kuvvetli eylemler ortaya çıktığında bakanlar kurulu bir ayı geçirmemek üzere sıkıyönetim ilan edebilir. Bu durum kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, haberleşme, basın özgürlüğü , dernek ve şirket kurma hürriyetinin geçici olarak durdurulmasına ya da

sınırlandırılmasına sebep olur (Bingöl, 2017: 312). Burada asıl önemli olan anayasanın durdurulacak ya da sınırlandırılacak hak ve özgürlükleri açıkça belirtmiş olmasıdır. Diğer anayasalar da böyle bir durum görülmez.

1925-1945 yılları arasında Türkiye de tek parti rejimi uygulanmıştır. Bu dönemde demokrasinin gerçek anlamda uygulandığını söylemek pek mümkün değildir. Fakat demokrasiye geçiş için denemeler de bulunulmuştur. İlk olarak 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ancak kısa bir süre sonra Şeyh Sait Ayaklanması ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmadan sonra TBMM tavrı sükun kanunu çıkararak istiklal mahkemeleri kurmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hükümet tarafından kapatılınca 1930 da Serbest Cumhuriyet fırkası kurulmuş ancak daha sonra parti kendini feshetmiştir (Akay,2004:346-348). Bu durumdan sonra tek parti yönetimi uzun süre daha devam etmiştir. Bu süre boyunca CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) kendisinin ulusal bir parti olduğunu, müdafaa-i hukuk temeli ve ülkenin de sınıfsız olduğunu savunmuştur (Doğan,2006:116).

Tek parti dönemi süresince özellikle 1927 sonrası siyasi rejimi asıl belirleyen 1924 anayasası değil CHP'nin tüzük ve programlarıdır. Tek partili dönemde temel hak ve hürriyetler incelendiğinde, Atatürk rejimi otoriterdi ancak diktatörlük söz konusu değildi. Atatürk her zaman demokrasinin üstünlüğünü ve halka dayalı yönetimi savunmuştu (Kapani,1976: 110). Ancak bu dönemde demokrasiye hazırlık adı altında pek çok yanlış uygulamaya gidilmiştir. Kurulan istiklal mahkemeleri ve sıkıyönetim uygulamaları, Zorunlu iskan yasaları, köylüye baskı ve angarya uygulanması kişi hak ve özgürlüklerine zarar vermiştir. Basın özgürlüğü, grev, toplu sözleşme, sendikal haklarda baskılar mevcuttur. Adeta özgürlüklerin, kağıt üstünde serbest uygulamada yasak olduğu bir dönem olmuştur (Doğan,2006:118). Ancak yapılan yedi değişiklikle daha demokratik bir anayasa niteliği kazandığı söylenebilir.

Tek partili dönemde esas olan devlet iken 1945 de çok partili hayata geçişle beraber sivil toplum ön plana çıkmıştır (Özalp, 2021:26). 18 Temmuz 1945 de CHP dışında ilk siyasal parti olarak kabul edilen milli kalkınma partisi kurulmuş, 1 Aralık 1945 tarihinde de demokrat parti kurulmuştur. 1946 da seçimler yapılmış ve CHP iktidar partisi olmuştur. Akabinde 1950 seçimlerinde DP (Demokrat Parti) insan hakları ve liberal demokrasi konusunda önemli bir gelişme kaydetmiştir. Özellikle basın özgürlüğü, toplantı ve dernek kurma hürriyeti gereksiz sınırlamalardan kurtarmıştır

(Doğan,2006:119). Fakat bu dönem uzun sürmemiştir. DP kötüye giden ekonomik sorunlar sebebiyle hürriyet rejiminden uzaklaşmaya başlamıştır. İlk olarak da eleştiri ve fikir hürriyetini kısıtlamaya gitmiştir. 1951 de basın özgürlüğü kısıtlanmıştır (Kapani,1976:113). DP'nin bu uygulamaları sonucunda iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Özetle 1924 anayasası bazı olumsuzlukları olmasına rağmen temel hak ve özgürlüklerin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Milliyetçilik ilkesi vurgulanarak devletin üniter yapısı korunmuştur. Yasalar önünde tüm vatandaşların eşitliği sağlanmaya çalışılmış, özel yaşamın gizliliğine dair güvenceler getirilmiştir. Anayasada sendika, toplu sözleşme, grev, sosyal ve ekonomik haklar bakımından eksiktir. Yeni kurulan devletin sanayileşememesi bunun en büyük nedenidir. 1925-1945 döneminin temel hak ve hürriyetler açısından parlak olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bu dönemde genel olarak hak ve özgürlükler kağıt üzerinde kalmıştır. Ancak bu dönem arasında 1934'te kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkı insan hakları bakımından önemli bir gelişmedir. 1945 yılında çok partili hayata geçilmesi de temel hak ve hürriyetlerin gelişimine olumlu bir katkı sağlamıştır. Siyasal hak ve özgürlüklerin kullanım alanı genişlemiş ve diğer hak ve hürriyetler için güvenceler getirilmiştir. 1950 yılında gerçekleşen iktidar değişikliği de başta Temel haklar açısından olumlu bir gelişmeye katkı sağlamış olsa da bir süre sonra kısıtlayıcı politikalar ile Temel haklara müdahale edilmiştir. Nitekim 1960 ihtilali ile bu dönem sona ermiştir.

2.4.2.3. 1961 Anayasası

27 Mayıs 1960 tarihine kadar 1924 Anayasası yürürlükte kalmaya devam etmiş, 1960 da yapılan askeri müdahale sonucu geçici olarak oluşturulan Milli Birlik Komitesi devletin yönetimini ele geçirmiştir. Böylece TBMM dağıtılmış ve Milli Birlik Komitesi onun yerine geçmiştir (Böcükçü,2019:43). Komite hemen yeni bir anayasa hazırlama çalışmalarına başlamıştır. Bu anayasanın 9 Temmuz 1961 de kabul edilip yürürlüğü girmesine kadar bir geçiş dönemi yaşanmıştır. 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle birlikte 1924 Anayasasının bazı hükümleri yürürlükten kaldırılmış 12 Haziran 1960 tarihli 1 sayılı Kanun ile geçici anayasa süreci başlatılmıştır. Bu yasa ile TBMM'ye ait olan yetkiler MBK'ye (Milli Birlik Komitesi) verilmiştir (Gözler,2020:45). 1 sayılı Kanundan sonra çıkarılan 157 ve 158 sayılı kanunlarla yeni bir anayasa hazırlama süreci başlamış ve DP dışında çeşitli sendika, parti ve

hukukçulardan oluşan temsilciler meclisi ile 1960 darbesine sebep olan Milli Birlik Komitesinden oluşan bir kurucu meclis oluşturulmuştur. Bu meclis tarafından hazırlanan anayasa 9 Temmuz 1961 de halkoylamasına sunularak kabul edilmiştir. Nitekim Türk Anayasa Tarihinde halkoylaması ile yürürlüğe giren ilk anayasa 1961 Anayasasıdır (Tanör,1994:17). 1961 Anayasası bir başlangıç bölümü, 157 madde ve 22 geçici maddeden oluşmuştur. Ayrıca Osmanlı-Türk anayasa tarihindeki en uzun anayasadır (Tanör,2017:377).

1924 Anayasası anayasanın üstünlüğü ilkesini benimsemiş ancak bir denetim mekanizması öngörmemiştir. 1961 Anayasası ile beraber yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştur (Tanilli,1988:182). Anayasanın bir kurucu meclis tarafından hazırlanmış olması halkoylamasına sunulması, değiştirilemeyecek hükümler içermesi, anayasanın değişiklik teklifi için özel çoğunluk gerekmesi ve anayasanın ivedilikle görüşülmemesi sebebiyle 1961 Anayasası sert bir anayasa olarak nitelendirilir (Tanör,1994:19-20).

1961 Anayasası temel hak ve özgürlükler açısından güçlü bir anayasadır. Temel hak ve özgürlükler Anayasanın II. Kısmında 10-62. maddeler arasında düzenlenmiştir. Bu kısım; birinci bölüm “ Genel Hükümler”, ikinci bölüm “Kişi Hak ve Ödevleri”, üçüncü bölüm “Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler” ve dördüncü bölüm “Siyasi Hak ve Ödevler” şeklinde sıralanmıştır (www.anayasa.gov.tr,2021). 10-13. Maddeler arasında ikinci kısmın birinci bölümünde genel hükümler başlığı altında; temel hakların niteliği ve korunması (md.10), temel hak ve hürriyetlerin özü, sınırlanması ve kötüye kullanılmaması (md.11), eşitlik (md.12), yabancıların durumu (md.13) şeklinde temel hak ve hürriyetlerle ilgili temel çerçeveler düzenlenmiştir (Özden,2012:64).

Anayasanın 10. Maddesi ile herkesin kişiliğine bağlı olarak devredilmez, vazgeçilmez ve dokunulmaz temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu belirtilerek devletin temel hak ve hürriyetleri sınırlayan engelleri kaldırması ve insan varlığının gelişimini sağlaması gerektiği vurgulanmıştır. 11.maddeyle temel hak ve hürriyetlerin kanunla, öngörülen sınırlama nedenlerine dayalı olarak anayasanın ruhuna ve sözüne uygun olmak kaydıyla ve hakkın özüne dokunmamak koşuluyla sınırlandırılabilirliği belirtilmiştir (Genç,1997:68). Böylece hak ve hürriyetlerin sınırlanma çizgisi belirtilerek hak ve hürriyetler güvence altına alınmıştır. 12.madde de hiçbir aileye,

kişiyeye, sınıfa veya zümreyeye imtiyaz tanınmayacağı belirtilerek kanun önünde herkesin eşit olduğu vurgulanmıştır. Bu madde ile ayrımcılığın önüne geçilmiştir.

Anayasanın 14. ve 34. Maddeleri arasında Kişinin Hak ve Ödevleri düzenlemiştir (www.anayasa.gov.tr,2021):

Madde 14: Kişi Dokunulmazlığı

Madde 15: Özel Hayatın Gizliliği

Madde 16: Konut Dokunulmazlığı

Madde 17: Haberleşme Hürriyeti

Madde 18: Seyahat ve Yerleşme Hürriyeti

Madde 19: Vicdan ve Din Hürriyeti

Madde 20: Düşünce Hürriyeti

Madde 21: Bilim ve Sanat Hürriyeti

Madde 22: Basın Hürriyeti

Madde 23: Gazete ve Dergi Çıkarma Hakkı

Madde 24: Kitap ve Broşür Çıkarma Hakkı

Madde 25: Basın Araçlarının Korunması Hakkı

Madde 26: Basın Dışı Haberleşme Araçlarından Faydalanma Hakkı

Madde 27: Düzeltme ve Cevap Hakkı

Madde 28: Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

Madde 29: Dernek Kurma Hakkı

Madde 30: Kişi Güvenliği

Madde 31: Hak Arama Hürriyeti

Madde 32: Kanuni Yargı Yolu

Madde 33: Cezaların Kanuni ve Şahsi Olması

Madde 34: İspat Hakkı

Kişinin hakları ve ödevleri kişinin devlet tarafından müdahale edemeyeceği özel alanının sınırlarını çizen hak ve hürriyetlerini ifade eden negatif statü haklarıdır (Kapani,1976:120). 1961 Anayasası genel olarak büyük çoğunlukla klasik hakları tanımıştır ayrıca 1924 Anayasasına göre değişiklikler getirmiştir. Önceden “Her Türk” şeklinde başlayan maddeler yerine herkes ifadesi ile başlayan maddelere yer verilmiştir (Özden,2012:65). Böylece 1961 Anayasası evrensel bir nitelik kazanmıştır. Anayasanın kişi hak ve hürriyetleriyle ilgili maddelerinde 1971 rejimiyle değişikliğe gidilmiştir ve dernek kurma ile ilgili olarak dernekler kanunu çıkartılmış ancak bu kanun getirdiği bazı yasaklar sebebiyle dernek kurma hakkını tahrir etmiştir (Tanilli,1988:184).

Anayasanın 35. ve 53. Maddeleri arasında sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler düzenlenmiştir (www.anayasa.gov.tr,2021):

Madde 35: Ailenin Korunması

Madde 36: Mülkiyete Ait Genel Kurallar

Madde 37: Toprak Mülkiyeti

Madde 38: Kamulaştırma

Madde 39: Devletleştirme

Madde 40: Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti

Madde 41: İktisadi ve Sosyal Hayat

Madde 42: Çalışma Hakkı ve Ödevi

Madde 43: Çalışma Şartları

Madde 44: Dinlenme Hakkı

Madde 45: Ücrette Adalet İlkesi

Madde 46: Sendika Kurma Hakkı

Madde 47: Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı

Madde 48: Sosyal Güvenlik Hakkı

Madde 49: Sağlık Hakkı

Madde 50: Öğrenimin Sağlanması

Madde 51: Kooperatifçiliğin Geliştirilmesi

Madde 52: Tarımın ve Çiftçinin Korunması

Madde 53: Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı

Sosyal ve iktisadi haklarda devletten olumlu bir edim, bir yardım ve hizmet isteme olanakları ve bunun yanı sıra devlete sosyal ve ekonomik alanda bazı görevler yükleyen pozitif(isteme) statü hakları da denir (Kapani,1976:121). Anayasa da devletin kamusal görevlerini yerine getirebilmesi kamulaştırma ve devletleştirme gibi konular bu bölümde düzenlenmiş, böylece çiftçinin korunması kooperatifçiliğin geliştirilmesi gibi ekonomik hedeflere yönelik düzenlemeler yapılmıştır.

Bu bölümde yer alan hükümlerden bazıları dikkat çekicidir. Bunlardan biri mülkiyet ve miras hakkına kişi hakları ve ödevleri bölümünde değil sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler bölümünde yer verilmiştir. Böylece mülkiyet ve miras hakkı dokunulmaz bir hak olarak görülmemiştir. Nitekim 36. Madde bu hakkın kamu yararı amacıyla sınırlanabileceğini ve mülkiyet hakkının toplum yararına aykırı bir şekilde kullanılmayacağını açıkça göstermektedir. Diğer ilginç bir hüküm toplu sözleşme ve grev hakkını düzenleyen 47. maddedir. Bu hükümde grev hakkından açıkça bahsedilmiş ancak lokavt (işverenin iş yerinde ki çalışmayı durdurup kapılarını işçisine kapaması) hakkından bahsedilmemiştir. Ama lokavt anayasada açık bir şekilde yasaklanmamıştır. Nitekim bugünkü çalışma düzeninde işçinin grev hakkına karşı işvereninde lokavt hakkı bulunmaktadır. Bu bölümde yer alan bir diğer ilginç hüküm ise 53. maddedir

(Tanilli:1988:185-186). Bu hükme göre Devlet, bu bölümde bahsedilen iktisadi ve sosyal amaçları ancak iktisadi gelişme ve mali kaynakların yeterliliği oranında yerine getirebilir (Özden, 2012:66). Sosyal ve iktisadi hakların uygulanabilmesi tabii ki Devletin maddi olanakları ile sınırlıdır. Ancak şu iki noktaya dikkat edilmelidir: Bu bölümde sendika kurma hakkı, grev hakkı, toplu sözleşme, izin hakkı gibi pek çok hak vardır. Bu hakların sağlanmasının devletin mali olanaklarının yeterliliği ve iktisadi gelişmesiyle alakası yoktur. Bu haklar devlete verilen bir ödev değil bireylere tanınan bir haktır. Bundan dolayı 53. maddenin etkisi dışındadırlar. Ama bazı hükümler vardır ki gerçekten Devletin maddi olanaklarıyla orantılı olarak gerçekleştirilir. Buna Devlet yoksul veya az gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun şekilde konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirler alması örnek verilebilir.

Anayasanın 54.ve 62.maddeleri arasında ikinci kısmın dördüncü bölümünde Siyasi Haklar ve Ödevler düzenlenmiştir (www.anayasa.gov.tr,2021):

Madde 54: Vatandaşlık Hakkı

Madde 55: Seçme ve Seçilme Hakkı

Madde 56: Parti Kurma ve Partilerin Siyasi Hayattaki Yeri

Madde 57: Partilerin Uyacakları Esaslar

Madde 58: Hizmete Girme Hakkı

Madde 59: Mal Bildirimi

Madde 60: Vatan Hizmeti

Madde 61: Vergi Ödevi

Madde 62: Dilekçe Hakkı

Siyasi hak ve ödevler yönetimde söz sahibi olma hakkı, seçme ve seçilme hakkı, referandum sağlayan aktif (katılma) statü hakları olarak da ifade edilir (Tanör,2017:381-383).

Türk tarihinde ilk defa 1961 anayasasının 56. ve 57. maddelerde siyasi partilerle ilgili hükümlere yer verilmiştir (Şenoğlu,2005:93). Buna göre siyasi partiler ister iktidarda ister muhalefette olsun demokratik siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurlarındandır. Partiler izin almadan kurulur ve serbest çalışırlar. Vatandaşlar da siyasi parti kurma, partiye katılma ve çıkma hakkına sahiptirler. Ancak kurulan partiler

laik cumhuriyet ilkelerine, milletin ve ülkenin bölünmezliğine uygun olmak zorundadır. Aksi takdirde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılır.

1961 Anayasası , 1924 Teşkilatı Esasiye Kanununun 2.maddesinde yer alan cumhuriyetçilik, inkılapçılık, halkçılık, devletçilik, milliyetçilik, laiklik ilkelerinden halkçılığı, devletçiliği ve inkılapçılığı kabul etmemiştir. Milliyetçilik ilkesini de “milli devlet” ilkesi şeklinde değiştirerek kabul etmiştir (Gözler,2020:47). Bunun yanısıra “insan haklarına dayanan devlet”, “hukuk devleti”, “sosyal devlet”, “demokrat devlet” gibi temel ilkelere yer vermiştir (Kaboğlu,2013:47).

1961 anayasasında, 1924 anayasasının aksine temel hak ve hürriyetler açısından güvenceli özgürlükler rejimi de kurulmuştur. Siyasi iktidarın sınırını belirlemek ve temel hak ve hürriyetleri korumak için yüksek hakimler kurulu, idarenin yargı denetimi ve Anayasa Mahkemesi gibi güvence sistemleri getirilmiştir. 1960 öncesi dönemlerde anayasalar çok fazla çiğnendiği için bu dönemde Anaya Mahkemesine çok önem verilmiştir (Kapani,1976:126). Anayasa Mahkemesi anayasada bulunan temel hak ve hürriyetlerin hukuksal koruyucu olmuştur. İlk kez 1961 anayasası ile kurulan Anayasa Mahkemesi, hem sosyal hukuk devletinin temel taşı hem de çoğulcu demokrasi anlayışının güvencesi durumundadır (Kaboğlu,2013:48). 1961 Anayasasıyla birlikte yargısal denetimin kabul edilmesi temel hak ve hürriyetleri daha güvenceli duruma gelmiştir. Böylece 1924 anayasasına bağlı olarak mevcut olan meclis çoğunluğunun oylarıyla hakları kısıtlama ve zarar verme durumu da ortadan kalkmıştır.

1961 Anayasası ile bireyin devlete karşı korunması esas alınmıştır. Sendikalar, meslek grupları, siyasi partiler gibi özerk kuruluşlar oluşturularak çoğulcu toplum düzeni yaratılmış, egemenlik bölüşülmüş, bu yolla bir erkin çok fala güçlenerek hak ve hürriyetlere tehdit olması önlenmeye çalışılmıştır (Özbudun,2014:41).

1961 anayasası ile birlikte bakanlar kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanınmış, devlet planlama teşkilatı, üniversiteler, askeri yüksek idari mahkemeler , yüksek hakimler kurulu ve savcılar kurulu, Türk radyo ve televizyon kurumu, kalkınma planı ve devlet planlama teşkilatı anayasa maddelerinde düzenlenmiştir (Şenoğlu,2005:95). Ayrıca 1961 Anayasası demokratik niteliğiyle azınlığa çoğunluk olabilme hakkı tanımış ve bu imkânı güvence altına almıştır. İktidar olan çoğunluğun iradesinin sınırlandırılmasını düzenlemiş, yasama ve yürütmenin temel hak ve hürriyetlere aykırı hareket etmesine karşı yargı güvencesi getirmiştir

(Gözler,2020:49-50). Dolayısıyla 1961 anayasasının temel hak ve hürriyetleri düzenlerken çağdaş, güvenceli ve evrensel bir anlayışı benimsediği görülmektedir. Türk tarihinde ilk kez 1961 Anayasası ile sosyal haklara yer verilmiştir. Ayrıca 1961 Anayasası liberal bir anlayış çerçevesinde hazırlanan bir anayasa olarak anayasacılık tarihimizde önemli bir yere sahiptir (Erdoğan,2015:144).

1960'ların sonlarına doğru ülke içinde siyasal şiddet olayları artmış ve bunun önüne geçilememiştir. Bunun üzerine 12 Mart 1971 tarihinde anayasada değişiklik yapılması gündeme gelmiştir. 12 Mart döneminde (1971-1973) 1961 anayasasında birçok değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler genel olarak temel hak ve hürriyetleri sınırlandırmaya, yürütme organını güçlendirip yargı organının zayıflatmaya yönelik değişikliklerdir. 1971 ve 1973 yıllarında yapılan değişikliklerle yürütme organı güçlendirilmiş ve askeri yargı sivil yargı aleyhine genişletilmiştir. Ayrıca TRT özerkliği kaldırılmış ve üniversitelerin özerkliği azaltılmıştır. Devlet güvenlik mahkemeleri (2004 yılında kaldırılmıştır) kurulmuştur (Erdoğan,2012:138-139). Temel hak ve hürriyetler için genel bir sınırlama hükmü getirildi (md.11). Bunun yanısıra 1969-1974 arası dönemde yedi kez yapılan değişikliklerde şu hükümlere de yer verilmiştir: Belli şartlarda, hâkim kararı gözetilmeksizin gazete ve dergiler toplatılabilecektir (md. 22/f.5). Devlet güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmak için Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM) kurulmuştur (md. 136/f.2). Yakalanan ya da tutuklanan kimselerin en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli olan süre, 24 saat yerine, 48 saat olarak yeniden düzenlenmiş; Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin (DGM) yetki alanına giren suçlar ile toplu olarak işlenen suçlar için bu süre, 15 güne kadar çıkarılmıştır (md. 30/f.4). Belli şartlar altında, derneklerin, hâkim kararı gözetilmeksizin (hâkim kararına kadar) faaliyetlerinden alıkonabilecekleri (m. 29/f.3), memurların artık sendikalara üye olamayacakları (m.119/f.1) yönünde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Sıkıyönetimi gerektirecek durumların kapsamı iyice genişletilmiştir (m. 124/f.1). Yargı bağımsızlığını ortadan kaldırmak için bir düzenleme yapılarak, Adalet Bakanı'na, Yüksek Hâkimler Kurulu'nda oy hakkı verilmiştir (m. 143/f.6). Askerî yargının görev alanı, sivil yargı aleyhine genişlemiş ve belli koşullar altında sivil kişilerin de askerî yargıda yargılanabilmesinin önü açılmıştır (m. 138/f.1). Yüksek Hâkimler Kurulu'nca DGM'lere atanacak üyelerin, Bakanlar Kurulu tarafından gösterilen adaylar arasından

atanması usulü benimsenerek (md. 136/f.4), yargı bağımsızlığı ilkesi iyice yıpranmıştır (www.anayasa.gov.tr,2021).

1961 Anayasasının 11.maddesinde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin bir hüküm vardır. Ancak bilinmelidir ki bu anayasada sınırlama değil kayıtlama tabiri vardır. Ayrıca 1961 Anayasasında temel hak ve hürriyetlerin nasıl durdurulacağına yönelik bir düzenleme yapılmamıştır sadece savaş ve sıkıyönetim gibi olağanüstü durumlarda hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandırılacağı veya durdurulacağının kanunla yapılabileceğini belirtmiştir (Hasanova, 2019:61). Sonuç olarak yapılan bu değişikliklerle 1961 anayasasının liberal ve özgürlükçü ruhuna gölge düşürülmüştür. Siyasi krizler iyice artmış ve toplum içinde kutuplaşmalar çoğalarak silahlı çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Özgürlüğün temel ilkesi serbestlik iken bu değişiklikler sonucu sınırlılık asıl olmuştur. Bu yapılan değişiklikler sonucu 1961 Anayasası etkinliğini kaybetmiş ve 12 Eylül 1980 darbesi ile son bulmuştur (Gözler,2020:52).

Özetle 1961 anayasası temel hak ve hürriyetler açısından önemli bir yere sahiptir. Devlet ve birey ikilisinde bireyden yana bir tutum sergilemiştir. Kişi hakları, sosyal ve ekonomik haklar siyasal haklar 1961 anayasasında geniş ve ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Ancak 1961 anayasasının bireyi ön planda tutup devleti geri plana atması, yasama organını yürütme organının önüne geçirmesi, yapılışı sırasın bazı kesimler tarafından benimsenmemesi ve uygulandığı dönemde ülkedeki istikrarsız ortamın doğurdu koalisyon hükümetleri anayasaya dair olumsuz tepkilere neden olmuştur. 12 Mart 1971 de yaşanan sıkıntılı dönemin ardından 1971-1973 değişiklikleri yapılmıştır. Ancak buna rağmen ülke içindeki kaosun önüne gerilememiş ve 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi gerçekleşmiştir.

1961 anayasası ülkede demokrasi, ekonomik kalkınma ve sosyal adalet gerçekleştirmek istemiştir. Ancak gelişmekte olan Türkiye için bu üç durumu aynı zamanda gerçekleştirmek oldukça zordur. Zira ekonomik kalkınmanın hedeflendiği ülkelerde sosyal adaleti sıkıntıya sokacak durumlarla karşılaşma olasılığı yüksektir. 1961 Anayasası sendika, grev, toplantı ve gösteri yürüyüşü, dernek kurma gibi toplu (kolektif)hak ve hürriyetlere önemli güvenceler sağladığı için sosyalleştirici bir etkiye sahiptir. Siyasal alanda da gelişmelerin yaşanmasına katkı sağlamıştır. Parlamenteoya hükümetin baskısını kırarak halkın siyasete katılmasını sağlamıştır. Hukuksal güvence

sağlayarak bireyin güvenlik içinde kendini geliştirmesine imkân tanımıştır. 1961 Anayasası demokrat, özgür, hak ve hukuk sahibi, çağdaş dünyaya ayak uydurabilen bir insan modeli çizmiştir. Ancak ülkede yaşanan istikrarsızlıklar ve anayasadaki değişiklikler sonucu idealini gerçekleştirememiştir.

2.4.2.4. 1982 Anayasası

12 Eylül 1980 de silahlı kuvvetlerin yönetimi ele geçirmesiyle 1961 anayasası askıya alınarak, siyasi partiler kapatılmış ve partilerin liderleri ve yöneticileri tutuklanmış ve askeri mahkemelerde yargılanmıştır. Darbenin yaşandığı zamanda hükümet görevi elinde olan Süleyman Demirel ve hükümete el çektirilmiş, TBMM hükümsüz kılınmış, millet meclisi üyelerinin dokunulmazlığı kaldırılmıştır (Zurher,1993:405). İktidarın hepsi o dönemde genelkurmay başkanı olan Kenan Evrenin başkanlığında toplanan Milli Güvenlik Konseyine (MGK) katılmıştır. Daha sonra bu konseye Emekli Amiral Bülent Uslu önderliğinde olan 27 üyelik bir kabine atanmıştır. Bu kabinede eski siyasetçilere yer verilmemiştir (Hoşten,2017:43). Darbenin ardından MGK ve Danışma Meclisinden oluşan bir kurucu meclis oluşturulmuş ve yeni anayasa taslağı hazırlanmaya başlamıştır. Anayasa taslağı ortaya konulurken BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, İHEB, AİHS gibi sözleşmelerden yararlanılmıştır. Görüşmeler sonucu MGK de kabul edilen Anayasa taslağı 07.11.1982 günü halkoylamasına sunulmuş ve kabul edilmiştir (Gözler,2020:53).

Anayasanın kabulünde her ne kadar halkoylaması yapılmış olsa da anayasasının meşruluğu tartışmaya açık bir konudur. Çünkü anayasanın bir askeri darbe sonucunda yapılması halkın bağımsız şekilde evet dediği yargısını zayıflatmaktadır. 12 Eylül 1980 de başlayan askeri yönetim yaklaşık 3 yıl sürmüş ve ardından TBMM seçimlerinin yapıp 6 Aralık 1983 de TBMM Başkanlık Divanının oluşmasıyla sivil yönetime geçilmiştir (Erdoğan,2015:147). 1982 anayasası devletin temelini ve temel hakları en genel haliyle ortaya koyan bir çerçeve anayasa değil, her şeyi ayrıntısına kadar düzenleme temelli bir düzenleyici anayasa niteliğindedir. Bir başka deyişle 1982 anayasası kazuistik yöntemle hazırlanmıştır (Özbudun,2014:59).

1982 anayasasında temel hak ve hürriyetler Jellinek'in üçlü sınırlandırmasına uygun olarak anayasanın "Temel Haklar ve Ödevler" başlıklı bölümünün ikinci kısmında düzenlenmiştir. Bu kısım genel hükümler (md.12-16), kişinin hakları ve

ödevleri (md.17-40), sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler (md.41-65), siyasi haklar ve ödevler (md.66-74) olmak üzere 4 bölüme ayrılmaktadır (Gözler, 2017:278).

Genel hükümler başlığı altında: temel hak ve hürriyetlerin niteliği (md.12), temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması (md.13), temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması (md.14), temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması (md.15) ve yabancıların durumu (md.16) düzenlenmiştir (Genç,197: 92-93). Öncelikle 1982 Anayasasında yer alan hak ve hürriyetlerin hangi başlıklar altında düzenlendiğine bakmak konumuz açısından faydalı olacaktır. Anayasanın kişi hakları ve ödevleri başlığı altında düzenlemiş olduğu temel hak ve hürriyetler şu şekilde sıralanmıştır (www.mevzuat.gov.tr,2021):

Madde 17: Kişinin Dokunulmazlığı,
Maddi ve Manevi Varlığı

Madde 18: Zorla Çalıştırma Yasağı

Madde 19: Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

Madde 20: Özel Hayatın Gizliliği

Madde 21: Konut Dokunulmazlığı

Madde 22: Haberleşme Hürriyeti

Madde 23: Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti

Madde 24: Din ve Vicdan Hürriyeti

Madde 25: Düşünce ve Kanaat Hürriyeti

Madde 26: Düşünceyi Açıklama ve
Yayma Hürriyeti

Madde 27: Bilim ve Sanat Hürriyeti

Madde 28: Basın Hürriyeti

Madde 29: Süreli ve Süresiz Yayın Hakkı

Madde 30: Basın Araçlarının Korunması

Madde 31: Kamu Tüzel Kişilerinin
Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme
Araçlarından Yararlanma Hakkı

Madde 32: Düzeltme ve Cevap Hakkı

Madde 33: Dernek Kurma Hürriyeti

Madde 34: Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü
Düzenleme Hakkı

Madde 35: Mülkiyet Hakkı

Madde 36: Hak Arama Hürriyeti

Madde 37: Kanuni Hakim Güvencesi

Madde 38: Suç ve Cezalara İlişkin
Esaslar

Madde 39: İspat Hakkı

Madde 40: Temel Hak ve Hürriyetlerin
Korunması

Bu hak ve hürriyetler genel olarak Jellinek'in haklar ayrımında ki negatif statü hakları niteliğindedir. Bu haklar ferdiyetçi doktrinin ürünü olarak orta çıkan klasik

haklardır. Ayrıca devlete bireyin alanına müdahalede bulunmama ödevi yüklemektedir (Gözler, 2017:279).

Anayasanın Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler başlığı altındaki temel hak ve hürriyetlerde şu şekilde sıralanmıştır (www.resmigazete.gov.tr,2021):

Madde 41: Ailenin Korunması ve Çocuk Hakları	Madde 53: Toplu İş Sözleşmesi ve Toplu Sözleşme Hakkı
Madde 42: Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi	Madde 54: Grev Hakkı ve Lokavt
Madde 43: Kısıyılardan Yararlanma	Madde 55: Ücrette Adalet Sağlanması
Madde 44: Toprak Mülkiyeti	Madde 56: Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması
Madde 45: Tarım, Hayvancılık ve Bu Üretim Dallarında Çalışanların Korunması	Madde 57: Konut Hakkı
Madde 46: Kamulaştırma	Madde 58: Gençliğin Korunması
Madde 47: Devletleştirme ve Özelleştirme	Madde 59: Sporun Geliştirilmesi
Madde 48: Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti Çalışma İle İlgili Hükümler	Madde 60: Sosyal Güvenlik Hakkı
Madde 49: Çalışma Hakkı ve Ödevi	Madde 61: Sosyal Güvenlik Bakımından Özel Olarak Korunması Gerekenler
Madde 50: Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı	Madde 62: Yabancı Ülkelerde Çalışan Türk Vatandaşları
Madde 51: Sendika Kurma Hakkı	Madde 63: Tarih, Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması
Madde 52: Sendikal Faaliyet (Mülga)	Madde 64: Sanatın ve Sanatçının Korunması
Madde 53: Toplu İş Sözleşmesi ve Toplu Sözleşme Hakkı	Madde 65: Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerin Sınırları

Bu bölümdeki hak ve hürriyetler genel itibariyle Jellinek'in ayrımındaki pozitif statü haklar niteliğindedir. Bu haklar sosyal devlet anlayışının gelişimi sonucu

oluşmuş ve bunların gerçekleşmesi için de devletin olumlu bir eylemde bulunması gereklidir. Ancak bu bölümde bulunan haklarda bazıları pozitif statü haklar niteliğinde değil negatif veya aktif statü haklar niteliğindedir. Çalışma ve sözleşme hürriyeti (md.48), sendika kurma hakkı (md.51.), grev ve lokavt hakkı (md.54), yaşa, cinse ve güce uygun olmayan işlerde çalıştırma yasağı (md.50) bu nitelikteki haklara örnek gösterilebilir. Bu haklar nitelik olarak klasik haklara ve siyasal haklara benzemektedir (Gözler,2017:280). Bu hakları gerçekleşmesi için devletin olumlu bir edimde bulunmasına gerek yoktur. Çünkü bu haklar devlete müdahale etmeme ödevi yüklemektedir.

Anayasanın Siyasi Haklar ve Ödevler başlığı altındaki temel hak ve hürriyetler ise şu şekildedir (www.resmigazete.gov.tr,2021):

Madde 66: Türk Vatandaşlığı

Madde 67: Seçme, Seçilme ve Siyasi Faaliyette Bulunma Hakları

Madde 68: Parti Kurma, Partilere Girme ve Partilerden Ayrılma

Madde 69: Siyasi Partilerin Uyacağı Esaslar

Madde 70: Hizmete Girme Hakkı

Madde 71: Mal Bildirimi

Madde 72: Vatan Hizmeti

Madde 73: Vergi Ödevi

Madde 74: Dilekçe, Bilgi Edinme ve Kamu Denetçesine Başvurma Hakkı

Bu bölümdeki hak ve hürriyetler Jellinek'in sınıflandırmasındaki aktif statü haklar niteliğindedir (Boydağ,2020:258). Bu haklar, kişilerin devlet yönetimine katılmasını ve siyasi faaliyette bulunmasını sağlamıştır.

1982 anayasasının ikinci maddesinde 1961 anayasasından farklı olarak Cumhuriyetin “insan haklarına dayalı” değil “insan haklarına saygılı” bir devlet olduğu ifade edilmiştir (Altıntaş,2019:67). Böylece temel hak ve hürriyetler, 1961 anayasasında devletin var oluş nedenini açıklarken, 1982 anayasasında temel hak ve

hürriyetler devletin sadece gözetmesi gereken değerler olarak görülmüş ve devletin temeli olarak sayılmaktan çıkarılmıştır.

1982 anayasası 1961 anayasasının öngörmüş olduğu sistemi değiştirmeyerek sadece hak ve hürriyetler rejiminde değişiklik yapmıştır. Yürütme organını güçlendirmiş ve 1961 anayasasına oranla daha az “katılcı” bir demokrasi modeli benimsemiştir (Özbudun, 2014:37). 1982 anayasası siyasetten uzaklaşmayı amaçlamıştır (Gözler,2020:56). Örneğin 1982 anayasasının ilk şekline göre siyasi partilerin kadın kolları, gençlik kolları vb. yan kuruluşlar kurması (md.68/6); dernekler, vakıflar, sendikalar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşlarının siyasi işbirliği içinde bulunmaları yasaktı (md.69/2). Tüm bu yasaklar daha sonra 1995 yılında kaldırılmıştır (Özbudun, 2014: 68).

Bireyin özgürlüğü, üstünlüğü ve toplumun özerkliği yerine devlete öncelik vermiştir. Ayrıca 1982 anayasası otoriter bir bakış açısıyla hazırlandığı için sınırlayıcı bir sistem de getirmiştir. İfade ve örgütlenme konusuna sınırlama ve yasaklar getirilmiş, Öze dokunma yasağı kaldırılmış, çoğulcu ve demokratik toplum yapısından uzaklaşmıştır (Kaboğlu, 2002:58).

1961 anayasasının temel ilkeleri olan insan hakları ve demokrasi 1982 Anayasası’nda da aynı şekilde önemini korumuştur. Ancak devlet yetkileri daha fazla arttırılmıştır. Nitekim 1982 anayasası birey ve toplum arasında toplumu, insan ve devlet arasında ise devleti tercih eden bir anayasadır (Kuzu, 1994:77). Ancak bu durum 1982 Anayasası’nın bireye değer vermediği anlamına gelmemektedir.

1982 anayasası, 1961 anayasasında bulunan geniş özgürlük ve serbestlik yerine temel hak ve hürriyetlerde sınırlama ve yasaklara ağırlık vermiştir. 1982 anayasası hak ve hürriyetlerin korunması ve güvenceye alınması bakımından çağdaş ve demokratik olan bir anayasa ile bağdaşmayan şekilde geri adımların atılmasına sebep olmuştur. Anayasa da bireyi iktidara karşı koruyacak kurumlar ve kurallar zayıf bırakılmış, temel hak ve hürriyetleri sınırlama araçları genişletilmiştir (Özden, 2012:75). Ayrıca 1982 anayasası ile yasama organı tek meclise indirgenmiş, seçim dönemleri uzatılmış, yaşama yetkileri belli bir ölçüde sınırlanmış, yürütme yetkileri arttırılmış, kanun hükmünde kararname alanı genişletilmiş, yargı önünde öz yönetim sistemine son verilmiştir. Bu yaşanan gelişmeler demokratik hukuk devleti anlayışının kırılmasına neden olmuştur (Kaboğlu, 2002:58).

1982 anayasası ile önce haklar tanınmış, sonrasında ancak kelimesiyle başlayan uzun paragraflarda hakların sınırlanmasına yönelik düzenlemelere yer verilmiştir. Bu yüzden 1982 anayasası bazı hukukçular tarafından “amayasası” yorumu yapılmıştır. 1982 Anayasası ile özgürlük istisna olmak üzere sınırlama asıl konuma getirilmiştir (Özden,2012:75).

1961 Anayasasının temel hak ve hürriyetler açısından en önemli hükümlerinden biri olan temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunma yasağı 1982 Anayasasının ilk halinde yoktur. Bunun yerine “ölçülülük” ve “sınırlamanın demokratik toplum düzenine aykırı olmaması” gibi yeni ölçütler getirilmiştir. 1982 Anayasası; savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasını kısmen veya tamamen kısıtlama ve durdurma imkânı tanımıştır (Doğan,2006:138).

1982 Anayasası ile en temel olan demokratik özgürlükler(düşünce ve örgütlenme özgürlüğü vb.) neredeyse kullanılmaz hale gelmiştir çünkü 1982 Anayasası tek tip bir toplumsal-siyasal yapı oluşturarak çoğulcu demokrasi ve sivil toplumun gelişimini engellemeye çalışmıştır (Özden, 2012:76). 1982 Anayasası temel hak ve hürriyetleri aşırı bir biçimde sınırlayarak otorite özgürlük dengesini bireylerin aleyhine bozmuş, siyasi partilere aşırı yasaklar getirmiş ve üniversitelere bilimsel özerklik tanımamıştır (Erdoğan, 2015:148-149).

12 Eylül düzenlemelerini, Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemleri, yaş kararlarını, olağanüstü kanun hükmünde kararnameleri ve HSK kararlarını yargı denetimi dışında tutarak hem yargı bağımsızlığını zayıflatmış hem de yargıya sınırlamalar getirmiştir (Gözler, 2020:57-58). 1982 Anayasası merkeziyetçilik artırılmış ve yerel yönetim ilkesi zayıflatılmıştır böylece kamu yönetimde açıklık ilkesi de sağlanamamıştır. Bunun yanı sıra ilk haliyle tâbi hakim ilkesi ilkesine uygun olmayacak şekilde Devlet Güvenlik Mahkemesi ve Sıkıyönetim Mahkemelerinin kurulmasına imkan tanıyarak sivil yönetim zayıflatılmıştır (Tanör,2002:60-64). Tüm bu sebeplerden dolayı 1982 Anayasası temel hak ve hürriyetler açısından yeterli olmamış ve demokratik, çağdaş bir toplumun ihtiyaçlarını tam olarak gerçekleştirememiştir.

1982 Anayasasında temel hak ve hürriyetler dâhil olmak üzere pek çok konuda değişiklik yaşanmıştır. 3 Ekim 2001 tarihinde AB’ne uyum çalışmalara çerçevesinde yapılan düzenlemeler en kapsamlı değişiklik olmuştur. Bu düzenleme ile temel hak ve

hürriyetler kısmında ki genel hükümlerde bulunan 13. ve 14. maddelerinde değişiklik yaşanmıştır. Anayasa değişikliği ile 13. madde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırması; temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın sadece anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ancak kanunla sınırlandırılabilir. Bu sınırlamalar anayasanın sözüne ve ruhuna demokratik toplum düzeninin ve laik cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz (www.anayasa.gen.tr,2021) şeklinde düzenlenmiştir. 13. maddenin yeniden düzenlenmesi ile temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması zorlaştırılmış ve sınırlama maddesi olmaktan çıkıp temel hak ve hürriyetler bakımından güvence sağlayan bir maddeye dönüşmüştür (Kaboğlu,2013: 81-82).

Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması ilk defa 1961 Anayasasına yapılan 1971 değişikliği ile girmiştir. 1982 Anayasasının 14. maddesi ile bu kavramın kapsamı genişletilmiş ve 1961 Anayasasındaki kötüye kullanma kastını kötüye kullanma amacına dönüştürmüştür. 14. maddede yapılan yeni düzenlemeye göre Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbiri devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz (Kara,2001:62).

14. maddenin düzenlenmiş hali eskisine göre daha yumuşak ve devleti sınırlayıcı bir düzenleme öngörmektedir ayrıca düşünce yerine faaliyetlerin yasaklanması olumlu bir gelişme olarak kabul edilir. AB'ye uyum çalışmaları bağlamında 7 Mayıs 2004'de Anayasasının 15. maddesinde değişiklik yapılmıştır. Temel hak ve hürriyetlerin durdurulmasıyla ilgili yapılan bu değişiklik savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında bireyin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz. Kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bundan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararıyla saptanana kadar kimse suçlu sayılamaz şeklinde düzenlenmiştir (www.anayasa.gen.tr,2021). Böylece hak ve hürriyetlerin kapsamı genişletilmiştir.

Kısacası, olağan dönemlerde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması 13.madde ile düzenlenmiş, olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması hatta geçici olarak kısmen veya tamamen durdurulması 15.madde ile düzenlenmiştir. Yukarıda bahsedilen Bu anayasa değişiklikleri de dikkate alınarak olağan ve olağanüstü

dönemlerde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması aşağıdaki şekilde karşılaştırılmıştır (Gözler,2020:107):

OLAĞAN DÖNEMLERDE

1. Sınırlama kanunla olmalıdır.
2. Sınırlama anayasanın ilgili maddesinde belirtilen sebeplere bağlı olmalıdır.
3. Sınırlama anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olmalıdır.
4. Sınırlama demokratik bir toplum düzeninin gereklerine aykırı olmamalıdır.
5. Sınırlama temel hak ve hürriyetlerin özlerine dokunmamalıdır.
6. Sınırlama yapılırken laik bir Cumhuriyetin gereklerine aykırı olmamalıdır.
7. Sınırlama ölçülülük ilkesine aykırı olmamalıdır.

OLAĞANÜSTÜ DÖNEMLERDE

1. Savaş, seferberlik veya olağanüstü hal mevcut olmalıdır.
2. Milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemelidir.
3. Ölçülülük ilkesine uyulmalıdır.
4. 15.maddenin ikinci fıkrasında sayılan hak ve ilkelerden oluşan çekirdek alana dokunulmamalıdır.

Bu çekirdek alan şunlardır:

- a. Yaşama hakkı, maddi ve manevi varlığın bütünlüğü
- b. Din, vicdan, düşünce ve kanaatlerin açıklanmaya zorlanmaması
- c. Suç ve cezaların geçmişe yürümezliği
- d. Masumluk karinesi.

1982 Anayasasında yapılan diğer değişiklikler ise bölüm başlıkları altında genel olarak şu şekildedir:

a) Kişi Hakları ve Ödevlerinde Yapılan Değişiklikler; 23 Temmuz 1995 tarihinde anayasanın 14 maddesinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunlar arasında kişi hak ve ödevlerinin 33.maddesinde yer alan dernek kurma hürriyeti de vardır. Bireyler önceden herhangi bir izin almaksızın dernek kurma hakkına , derneklere üye

olma veya üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir. Hiç kimse bir derneğe üye olmaya ve dernekte üye kalmaya zorlanamaz. Dernek kurma hürriyeti ancak kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, milli güvenlik, genel sağlık ve genel ahlak ile başkalarının hürriyetlerinin korunması sebebiyle ve kanunla sınırlanabilir. Dernek kurma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir. Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hakim kararıyla kapatılabilir veya faaliyetten alıkonulabilir (www.anayasa.gen.tr,2021) şeklinde düzenlenmiştir. Yapılan bu değişiklikle 13. Maddede belirlenen genel sınırlama nedenlerine aykırı şekilde hareket etme, siyasi amaç gütmeye, siyasi partilerle destek alışverişinde bulunma, sendika, siyasi faaliyette bulunma, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak şekilde hareket etme yasakları kaldırılmıştır. Ayrıca devlet memurlarının dernek hakkı genişletilmiştir. İdare mercilerin gecikmesinde sakınca bulunan hallerde dernekleri faaliyetten men etme şartları kesinleştirilmiş ve bu kararlar yargıç onayına tabi tutulmuştur (TÜSİAD,2006:127).

Bunun yanısıra 2001 yılında 13 maddede değişiklik yapılmıştır. 2001 yılı değişikliği ile kişi güvenliği ve hürriyeti anayasanın 19. maddesinde yapılan değişiklikle tutuklanan ya da yakalanan kişinin, tutuklama yerine en yakın mahkemeye götürülmesi için gereken süre hariç hakim önüne çıkarılmasına kadar geçen süre, toplu şekilde işlenen suçlarda en çok on beş günden en çok dört güne indirilmiştir (www.anayasa.gen.tr,2021). Bu değişiklikle AB'ne uyum sağlanmıştır. Ayrıca gözaltı sürelerinin azalması işkence ve kötü muamelenin de önlenmesine katkı sağlamıştır. 19. maddede yapılan bir diğer değişiklik ise kişinin yakalandığı veya tutuklandığının yakınlarına derhal bildirilmesinin zorunlu hale getirilmesi (www.anayasa.gen.tr,2021) olmuştur. Bu maddede yapılan değişikliklerle yakalama ve gözaltına ilişkin yasal hakların bildirilmesi, avukat yardımı, yakınlarının haberdar edilmesi gibi konularda yaşanan sorunlar ortadan kaldırmıştır. Anayasanın 20. Maddesinde yer alan özel hayatın gizliliğinin, 21. maddesinde yer alan konut dokunulmazlığının ve 22. maddesinde yer alan haberleşme hürriyetinin ortak sınırlama sebeplerine, yargısal güvence ve ortak koruma getirilmiştir. Bu değişikliğe göre, konut dokunulmazlığı, haberleşme hürriyeti ve özel hayatın gizliliği sadece kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, milli güvenlik, genel sağlık ve genel ahlakın korunması veya başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçını bağlı olarak

sınırlanabilecektir (www.anayasa.gen.tr,2021). Anayasanın yerleşme ve seyahat hürriyeti (md.23) ile ilgili olarak yapılan değişikle, vatandaşların yurt dışına çıkma özgürlüğünü sınırlandıran sebepler arasından ekonomi ile ilgili olan sebep çıkarılmıştır (Özden,2012:96).

Anayasa 26. maddesi de AİHS ile paralel olarak tekrar düzenlenmiş ve 13.maddedeki genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması nedeniyle “milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, cumhuriyetin temel nitelikleri, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” maddenin 2. fıkrasındaki sınırlama sebeplerine ilave edilmiştir (www.anayasa.gen.tr,2021). Bunun yanısıra “düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan bir dil kullanılamaz” (www.anayasa.gen.tr,2021) ile başlayan cümle metinden çıkarılmıştır.

a) Sosyal, Ekonomik Hak ve Ödevlerde Yapılan Değişiklikler; 1995 yılında sendikal faaliyetlerle ilgili olan 52. madde yürürlükten kaldırılmıştır. Bu maddede sendikaların siyasi amaç güdemeyeceği ve faaliyetlerde bulunamayacağına yönelik sınırlandırmalar vardı. Böylece sınırlandırmalar kaldırılarak özgürlükler daha da genişletilmiştir. Bunun yanı sıra 52.maddeye (sendikal faaliyet) kamu görevlilerine sendika kurma hakkı tanınması hükmü eklenmiştir (www.anayasa.gen.tr,2021). Böylece bu hakların kullanılmasındaki sınırlamalar yumuşatılmıştır.

1999 yılında yapılan değişiklikle özelleştirme, sosyal ekonomik haklar ve ödevler bölümünde yer almıştır. 2001 yılında yapılan değişiklikle 41. maddeye sosyal ekonomik haklar ve ödevler konusunda eşler arasında eşitlik kuralı eklenmiştir (Özden,2012:100).46.maddede kamulaştırma yeniden düzenlenmiş, 49.maddeye ise işçi ve işsizleri koruma hükümleri ile ilgili ek düzenlemeler getirilmiştir. 55. Madde de asgari ücret tespiti ile ilgili geçim şartları kapsama alınmış ve devletin iktisadi sosyal ödevlerinin sınırının saptanmasında ekonomik istikrarın korunması hükmü çıkartılarak yerine bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikler ibaresi eklenmiştir (Tanör,2002:60).

2010 yılında yapılan değişiklikle 41. maddenin başına 'çocuk hakları' ibaresi eklenerek ailenin korunması ve çocuk hakları şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca devletin her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyacağına yönelik hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca 51.madde ile kamu görevlilerine sendika kurma hakkı tanınmış, 52,53 ve 54. Maddelerle mermurlara ve diğer kamu görevlilerine toplu sözleşme hakkı verilmiştir (Özden,2012:101).

b) Siyasi Haklar ve Ödevlerde Yapılan Değişiklikler; 23 Temmuz 1995’de 67 ve 68.maddelerse değişiklik yapılmıştır. 67.maddede yapılan değişiklikle seçme ve halk oylamasına katılma yaşı ise 19 yaşından 18’e düşürülmüştür. Siyasi parti kurma, Partiye girme ve çıkma, kadın ve gençlik kolları yasağı kaldırılmıştır. Yükseköğretim elemanlarının kanun düzenlemesiyle siyasi partilere üye olması mümkün kılınmıştır (Nohutçu ve Kaya, 2019:44-46).

3 Ekim 2001 tarihinde 66,67,69 ve 74. maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Türk Vatandaşlığı ile ilgili olan 66.maddeden “Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir” hükmü çıkarılarak yerine “Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür” ibaresi eklenmiştir (www.anayasa.gen.tr,2021). Siyasi partilerin uyacakları esaslar ile ilgili olan 69.maddede değişikliğe uğramış ve temelli kapatılan bir partinin kurucularının ve her kademesindeki yöneticilerin 5 yıl süreyle yeni bir partinin kurucusu, yöneticisi ve denetçisi olamayacağı hükmü getirilmiştir. Böylece siyasi partiler için kapatmanın yanı sıra hazine yaptırımından yoksun bırakılması da öngörülmüştür (Özden,2012:101). Ayrıca Türk vatandaşlarına sahip olduğu TBMM'ye dilekçe ile başvurma hakkı (74.madde) karşılıklılık unsuru esas alınarak yabancılara da tanınmıştır (Nohutçu ve Kaya,2019:44-46).

2010 anayasa değişikliği ile Temel hak ve hürriyetlerin korunmasına dair kamu denetçiliği kurumu getirilmiştir. Bu bağlamda 74.maddeye herkesin kamu denetçisine başvurma hakkına sahip olduğu eklenmiştir. Ayrıca 148. Maddede yapılan değişiklikle anayasa mahkemesinin görevleri arasına bireysel başvuruları karara bağlanması eklenmiştir. Buna göre herkes hak ve özgürlüklerin ihlal edildi iddiasıyla anayasa mahkemesine başvuru yapabilir. Başvuru da bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmesi gerekir. Bireysel başvuruya ilişkin usul ve esaslar kanunla düzenlenir (Özbudun,2014:102-103). 2010 yılında yapılan değişiklikle ilk kez anayasa mahkemesine bireysel başvuru hakkı getirilmesi insan hakları açısından olumlu bir gelişmedir. Ayrıca 2017 değişikliğiyle Bakanlar kurulunun kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi son verilerek yerine yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanının kararname çıkarma yetkisinin kapsamı genişletilmiştir. Ancak Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde düzenlenen temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde düzenlenen siyasi haklar ve ödevler kısmı Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemez. Ancak Olağanüstü hallerde çıkarılan cumhurbaşkanlığı kararnameleri

kanun hükmündedir. Bu yüzden olağanüstü durumlarda çekirdek alan hariç temel hak ve hürriyetler düzenlenebilir (Nohutçu ve Kaya,2019:143-146).

12 Eylül 1980'den sonra hazırlanan 1982 Anayasası genel olarak otorite – hürriyet dengesini hürriyet aleyhine bozarak yürütmeyi güçlendirmiş, toplumu ve devleti ön planda tutup bireyi ikinci plana atmıştır. Devleti kutsal bir varlık olarak görmüştür. Devletin temel hak ve hürriyetlere yaklaşımı ise saygı duyma olarak belirlenmiştir. 1982 Anayasası'nı hazırlayanlar 1961 Anayasası'ndaki özgürlükçü havanın aksine temel hak ve hürriyetleri devleti zaafa uğratabileceğini düşünerek temel hak hürriyetleri ikinci kısımda 1961 Anayasası'na göre daha sıkı ve ayrıntılı olarak sınırlama sebepleri ile beraber düzenlemiştir. Örneğin 1961 Anayasası'nda tek bir maddede düzenlenen düşünce hürriyeti ile düşünceyi yayma hürriyeti, 1982 Anayasası'nda iki ayrı madde halinde sınırlama sebeplerini sayarak düzenlenmiştir. 1971 Değişikliği ile kabul edilen genel sınırlama sebepleri aynen kabul edilmiş ve sınırlama sebepleri olarak kullanılmasına devam edilmiştir. 1982 Anayasası hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda daha da ileriye giderek olağanüstü dönemlerde hak ve hürriyetlerin durdurulmasına ilişkin 15.maddeyi anayasaya eklemiştir. 1982 Anayasası 2017 yılına kadar yaklaşık yirmi kez değişikliğe uğramıştır. Özellikle Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde mesafe kat edebilmek için 1995, 2001, 2004, 2007 ve 2010 yıllarında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile sivil özgürlükler alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin 2001 Anayasa Değişikliği ile 13.maddede bulunan genel sınırlama sebepleri anayasadan çıkarılmış, dilekçe hakkı mütekabiliyet kaydıyla yabancılara da tanınmıştır. 2004 Anayasa Değişikliği ile kadın ve erkek eşitliği konusunda yeni hükümler eklenerek idam cezası kaldırılmıştır. 2010 Değişiklikleri ile pozitif ayrımcılık ilkesi anayasaya eklenmiş ve kişisel verilerin korunması, çocuk hakları ve bilgi edinme hakkı olmak üzere birçok alanda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 2017 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile de daha çok Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişin sağlanmasına yönelik değişiklikler yapılmıştır. 1982 Anayasası'nda çok fazla değişiklik yapılmasına rağmen hedeflenen laik, sosyal, demokratik ve hukuk devleti seviyesine çıkılamamıştır. Zira bir anayasa ne kadar değiştirilirse değiştirilsin askeri müdahale sonucu yapıldığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Temel hak ve hürriyetlerin Ülkemizde korunması için başvuru yolları da 1982 Anayasası ile genişletilmiştir. Hak ve hürriyetlerin korunması, onların zarar görmemesi eğer zarar görmüşlerde ortaya çıkan zararın giderilmesi anlamına gelmektedir. Bazı kitaplarda hak ve hürriyetlerin korunması yerine hak ve hürriyetlerin güvencesi terimi kullanılmaktadır. Genel olarak hak ve hürriyetler devlete yükümlülük getirir. Dolayısıyla pek çok hak ve hürriyetler devlet tarafından ihlal edilebilir böyle bir durumda haklar devlete karşı korunmalıdır. (Gözler,2017:442).

Devlet temel hak ve hürriyetleri, hem yasama ve yürütme organlarına karşı hem de diğer kişilere karşı korumalıdır. Temel hak ve hürriyetleri yasama organına karşı korumanın en etkili yolu, bunları katı ve yazılı bir anayasada saymaktır. Bu durumda hak ve hürriyetler anayasanın koruması altına girer. Ancak bunun tam anlamıyla gerçekleşmesi için ülkede bir anayasa yargısının da olması gerekir. Zira anayasa yargısı yoksa yasama organı hak ve hürriyetlere müdahale edebilir. Eğer bir anayasa yargısı varsa, yasama organının hak ve hürriyetlere müdahale edebilecek kanunları, anayasa mahkemesi tarafından iptal edilir. Buna hak ve hürriyetlerin anayasal korunması denilmektedir (Gözler,2017:443). Türkiye'de hak ve hürriyetler, hem katı ve yazılı bir anayasada sayılır hem de anayasa mahkemesi tarafından kanunların anayasaya uygunluğu denetlenir. Dolayısıyla Türkiye'de hak ve hürriyetler yasama organına karşı korunmaktadır. Hak ve hürriyetler, bunun yanısıra yürütme organına karşı da korunmalıdır. Yürütme organı yönetmelik, tüzük gibi düzenleyici işlemlerle kişi hak ve hürriyetlerine müdahalede bulunabilir. Bu durumda kişilerin haklarını korumak için birtakım başvuru yollarına sahip olmak gerekir. Bu başvuru yolları teşrii (siyasi), idari ve yargısal şeklindedir (Erdoğan,2015:306). Bireyler dilekçe haklarını kullanarak idarenin yaptığı haksızlığa karşı yasama organına başvurabilir. Buna “teşrii başvuru yolu” denilmektedir . Bu yasama organlarında insan hakları komisyonu, dilekçe komisyonu gibi komisyonlar bulunur. Bu komisyonlar yapılan başvuruları inceler ve raporlar hazırlarlar. Kuvvetler ayrılığı ilkesi sebebiyle bu raporların idareyi ve yargı organlarını bağladığı söylenemez. Yasama organı, yürütme organına başvurularla ilgili ne yapması gerektiğine dair talimat veremez. Yasama organı raporlara göre hak ve hürriyetlerin korunması için kanun çıkarabilir. Ama bunun ihtimali düşüktür. Dolayısıyla teşrii başvuru yolu' etkisizdir (Hoşten,2017:61-62).

Türkiye de 1982 anayasasının 74.maddesiyle dilekçe hakkı tanınmıştır. Bu hak vatandaşların ve karışıklık esası gözetilerek Türkiye'de ikamet eden yabancıların kamu ile ilgili dilek ve şikayetlerini veya kendi içlerinde yaşanan sorunları yetkili makamlara ve TBMM'ye yazılı olarak başvurma imkanı tanımıştır. Bundan dolayı TBMM de bir dilekçe komisyonu kurulmuştur. Dilekçe komisyonu kanun olarak düzenlenmesinde yarar gördüğü dilekçelerin bir örneğini TBMM başkanlığına gönderir. Diğer dilekçeler komisyonda görülür ve karara bağlanır (içtüzük, (md.118). Bu kararlar dilekçe sahiplerine ve ilgili bakanlığa bildirilir. Bakanlarda 30 gün içinde dilekçe komisyonunun kararını komisyon başkanlığına bildirir. Dilekçe komisyonu gerekli gördüklerinin TBMM'de görüşülmesini talep edebilir (md.275). Dilekçe komisyonunun dilekçeler üzerinde aldığı kararlarının bir bağlayıcılığı yoktur (Kaboğlu,2019:146). Bunlar ne bir idari karar gibi icrası güç ne de bir mahkeme kararı gibi kesin hüküm gücüne sahiptir. Dolayısıyla bu karar herhangi bir hukuki değişikliğe sebep olmaz (Nohutçu ve Kaya,2019:220). 5 Aralık 1990 da TBMM İnsan Hakları Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun görevi insan haklarının ihlale uğradığına dair ilgili başvuruları incelemek veya gerekli gördüğü hallerde ilgili mercilere iletmektir. Komisyon kamu özel kurum ve kuruluşlarda inceleme yapmak , bunlardan bilgi istemek ve bilgi almak yetkisine sahiptir (Nohutçu ve Kaya, 2019:222).

Temel hak ve hürriyetleri ihlal edilen kişiler idareye başvurarak hak ve hürriyetlerine saygılı olunmasını talep edebilir. Buna idari başvuru yolu denilmektedir. İdari başvuru yolunun “isti'taf, hiyerarşik ve vesayet” şeklinde 3 yolu vardır (Saridoğan,2015:61). Kişilerin başvurduğu idari makam, kişinin hak ve hürriyetlerini ihlal eden makamlarla aynıysa buna “isti'taf başvurusu”denilir. Kişinin başvurduğu makam hak ve hürriyetleri ihlal eden üst makamsa buna “hiyerarşik başvuru”, başvuru makamı vesayet makamı ise buna da “vesayet başvurusu” denir (Gözler,2017:445). Bu makamlar başvuran kişiye hak verirse haksızlıklar giderilir. Ama idari başvurunun etkililiği çok düşüktür. Zira bireylerin başvurusu hakkındaki kararı yine ihlali yapan idare verir.

Yukarıda bahsedilen üç klasik başvuruya ek olarak bilgi edinme başvurusu yolu da vardır. Anayasaya göre, herkes bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkına (md.74/2) sahiptir (Resmi Gazete, 7.05.2010).Temel hak ve hürriyetlerin

ihlalinde gerçekleşen artış, hak ve hürriyetleri korumak için diğer mekanizmaların yanısıra bağımsız idari kurumlarda oluşturulmuştur. Özellikle bağımsız idari kurumların en eskisi ve yaygın olanı Ombudsman'dır . Vatandaşların hak ve hürriyetleri, kamuya karşı korumak ombudsmanın en önemli görevidir (Atar,2009:138). Obdusman, hak ve hürriyetleri ihlal edici idari işler ve eylemler karşısında ilgililerin başvurusu üzerine gerekli belgeleri toplayarak makama iletme ve bu tutmadan vazgeçilmesini isteme hakkına sahiptir (Gözler,2017:446-447). 2010 yılında yapılan değişiklikle ombudsmanlık kurumu kurulmuş ve 6328 sayılı kanun ile kamu denetçisine başvurma hakkı düzenlenmiştir (Resmi Gazete, 29.12.2012). Parlamento ve kamu desteğine sahip olan ombudsmanın çalışmalarının temel hak ve hürriyetlerin korunması açısından önemli olacağı düşünülmektedir. Bunun yanısıra insan haklarının korunması ve geliştirilmesi için 6332 sayılı İnsan Hakları Kurumu Kanunu ile Türkiye İnsan Hakları Kurumu kurulmuştur (Resmi Gazete, 30.12.2012). İnsan Hakları Kurumu insan haklarının korunmasına, geliştirilmesine ve ihlallerin önlenmesine ilişkin çalışmalar yapmak; işkence ve eziyet ile mücadele etmek; başvuruları ve şikayetleri incelemek ve bunların sonuçlarını takip etmek; sorunların çözülmesi için girişimlerde bulunmak; bu amaçla eğitim faaliyetleri yapmak; insan hakları alanındaki gelişmeleri takip etmek ve değerlendirmek için incelemeler ve araştırmalar yapmakla görevlidirler (Kalabalık,2013:334).

Hak ve özgürlükleri korumak için ilgi alanı sınırlı uzman kurul ve kuruluşlarda oluşturulmuştur. Bunların amacı belli alanlarda hürriyetlere güvence sağlamak, kamu düzenlemelerine katılmak, kamusal eylem ve işler karşı oluşan şikayet, itiraz ve uyuşmazlıkların çözümünü sağlamaktır (Atar,2009:138). Ülkemizde il ve ilçe insan hakları kurulları (Resmi Gazete, 23.11.2003)toplumda ve kamu görevlilerinde insan hakları bilincimi oluşturmak, insan haklarının önündeki engelleri kaldırmak ve korumak için hak ihlallerine yol açan siyasi, sosyal, idari ve hukuki sebepleri incelemek, araştırmak ve çözümü dair öneride bulunmakla görevlidir (Nohutçu ve Kaya,2019:258-259).

Temel hak ve hürriyetlerin korunması açısından en etkili yol yargısal başvurudur. Yargısal başvuru yolu anayasa yargısına, idari yargıya ve adli yargıya başvuru şeklinde üçe ayrılabilir (Gzler,2017:449). Almanya, Türkiye, İspanya gibi bazı ülkelerde hak ve Hürriyetleri ihlal edilen kişiler doğrudan doğruya anayasa

mahkemesine başvurabilir ya da anayasa şikayeti yapabilir. Anayasa şikayetinin bulunmadığı ama somut norm denetiminin olduğu ülkelerde bireyler idari ve adli yargıda görülen davaları sebebiyle anayasaya aykırı itirazında bulunabilir. Mahkeme bu itirazı önemli bulursa anayasa mahkemesine başvurulur (Saridoğan,2015:64).

Türkiye'de anayasa mahkemesine bireysel başvuru hakkı 12.09.2010 tarihindeki anayasa değişikliği ile gelmiştir (Resmi Gazete, 2010). Ancak bireysel başvuruda bulunabilmek için bazı şartlar vardır (Nohutçu ve Kaya,2019:212): 1) Bireysel başvuruda bulunmak için kişinin Anayasa ve AİHS tarafından korunan bir temel hak ve hürriyeti ihlal edilmelidir. 2) Söz konusu ihlal herhangi bir kişi tarafından değil bir kamu gücü tarafından yapılmalıdır. 3) Olağan kanun yollarının tüketilmesi gerekir. 4) Bireysel başvuruda bulunacak kişinin güncel ve şahsi bir hakkının doğrudan doğruya etkilenmesi gerekir. 5) Başvuru belli bir süre zarfında gerçekleşmelidir. Buna göre başvuru yollarının tüketildiği tarihten; başvuru yolu öngörülmemişse ihlalin öğrenildiği tarihten itibaren 30 gün içinde yapılmalıdır. 6) Kamu tüzel kişilerin başvuru yapması yasaklanmış, özel hukuk tüzel kişilerin ise yalnız tüzel kişiliğe ait haklar için başvuru yapılmasına imkan tanınmıştır. Sadece Türklere tanınan haklarla ilgili olarak yabancılar da başvuru yapamazlar. Ayrıca idarenin yaptığı eylem ve işler sonucu yapılan ihlaller için idari yargıya başvurma yani idari dava açma hakkı tanınmıştır. Ayrıca idare tarafından veya idare görevlileri tarafından gerçekleşen ihlaller için adli yargıya da başvurulabilir. Yargı denetimi sayesinde idarenin hukuka uygunluğu önemli ölçüde sağlanmış, temel hak ve hürriyetler idarenin tutum ve davranışlarına karşı korunmuştur (Kalabalık, 2019:329).

Hak ve hürriyetler hem devlete karşı hem de özel kişilere karşı korunmalıdır. Zira özel kişilerde hak ve hürriyetleri ihlal edebilir. Temel hak ve hürriyetleri ihlal edilen birey tazminat davası açabilir ya da savcılığa şikayette bulunabilir. Buna adli yargı yoluyla korunma denilmektedir (Gözler, 2020:302). Kişinin dokunulmazlığı ilkesini işkence etmek suretiyle bir özel kişi ya da polis de ihlal edebilir. Her iki durumda da birey adli yoldan korunmalıdır. Keza temel hak ve hürriyetleri ihlal edilen kişi, müdahalenin önlenmesini kolluk kuvvetlerinden de talep edebilir. Böylece temel hak ve hürriyetlerin ihlallerinin önlenmesi için her türlü imkan sağlanmaya çalışılmıştır.

3. BÖLÜM: CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP)'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin temeli millî mücadeleye dayanır. Kurtuluş savaşı sırasında yaşanan siyasi olaylar ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin fıkraya dönüşmesi CHP'nin kuruluş sürecindeki en önemli gelişmeler olmuştur. CHP'nin kuruluş temeli incelendiğinde ilk örgütlenmelerin kadrolar ve kongreler döneminde başladığını söylemek mümkündür. Mustafa Kemal başkanlığında 23 Temmuz 1919'da Erzurum kongresi yapılmıştır. Bu kongrede Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan tüm direniş örgütlerinin Doğu Müdafaa-i Hukuk grubu çatısı altında toplanması yönünde kararlar alınmıştır. Erzurum kongresi akabinde 4-11 Eylül 1919'da Sivas kongresi yapılmıştır. Sivas kongresinde, ulusun milli mücadelesini daha etkin kılmak için kurtuluş mücadelesi içinde yer alan tüm direniş örgütlerinin tek bir merkezden yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Doğu Anadolu da bulunan cemiyetlerin hepsi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almıştır (www.chp.org.tr,2021). Sivas'ta kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisini açılmasının hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının önünü açmıştır (Salep, 2020:1099-1100). Ayrıca Sivas Kongresi, Cumhuriyet Halk Fırkasının temelini oluşturmuştur (Bila,1999:14-15).

14 Eylül 1919 da Mustafa Kemal ülkenin kurtuluşu ve idaresi için başvurulacak tek yerin temsil heyeti olduğunu kongre adına tüm birimlere bildirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda milli kurtuluş inancı ve ulusal bilinç artmıştır. Böylece Sadrazam Damat Ferit Paşa istifa ederek yerine Ali Rıza Paşa hükümeti gelmiştir (Eroğlu,1990:131). Daha sonra Ali Rıza Paşa liderliğinde İstanbul hükümeti ve Temsil Heyeti arasında Amasya görüşmesi yapılmış ancak Salih paşa görüşmede alınan kararları İstanbul Hükümetine kabul ettirememiştir. Sadece Meclisi Mebusan'ın açılması sağlanmıştır. Mebusan Meclisi (12.01.1920) açıldıktan sonra Mustafa Kemal, mecliste bir Müdafaa-i Hukuk Heyetinin kurulmasını ve kendisinin de başkan seçilmesini istemiş ancak bu istekleri gerçekleşmemiştir (Bila,1999:22-23). Müdafaa-i Hukuk Heyetinin yerine mecliste Felah-ı Vatan Heyeti kurulmuştur. Ancak misakı milli kararlarının büyük bölümü Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin üyeleri tarafından kabul edilmiştir (Eroğlu, 1990:138). Misakı Milli kararlarından sonra

Anadolu da direniş hareketleri başlamış ve işgal güçleri politikasını değiştirerek Salih Paşa'nın hükümetine baskılarını arttırmıştır. Bunun üzerine 16 Mart 1920 de İstanbul'un itilaf devletleri tarafından işgal edilmesiyle Mebusan Meclisi dağıtılmıştır. (Tanör,1992:58). Böylece Ankara'da yeni bir meclisin açılması kararlaştırılmıştır. Yapılan seçimler sonucunda 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) resmen açılmış ve siyasi faaliyetlere başlamıştır. Fakat meclis açıldıktan sonra farklı düşünceleri temsil eden gruplar oluşmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal kendi grubu olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini de meclise dahil etmiştir (Ekici, 2017:352-353).

Kısacası Birinci TBMM döneminde Mecliste iki grup vardı. Birincisi Mustafa Kemal'in kurmuş olduğu gruptur. İkincisi ise Mustafa Kemal'e karşı olan muhalefet gruptur. İkinci grup meclis yetkilerinin meclis başkanında olmasını engellemeye çalışmış ve ülke meselelerinin meclis içinde çözülüp karara bağlanmasından yana bir tavır sergilemiştir (Karpata,2015:48). İkinci grubun bu gibi zorlaştırıcı tutumları taraflar arasında anlaşmazlığa ve meclisin etkinliğinin zedelenmesine neden olmuştur. Ayrıca yaşanan fikir çatışmalarından dolayı Kemalist programların hayata geçirilmesi ve siyasi kararların alınması sağlanamamıştır. Bu yüzden yeni bir meclisin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bütün bu yaşanan gelişmelerden önce 1922 de Mustafa Kemal, yaptığı bir konuşmada savaş bitip ülkenin güvenliği sağlandıktan sonra Halk Fırkası adında bir parti kurulmasını arzuladığını söylemiştir. Ancak bu partinin kurulma süreci ikinci TBMM'nin kurulmasıyla başlamıştır (Kasa,2014:78).

Yeni bir meclise duyulan ihtiyaç sebebiyle millet meclisi kendini feshederek seçim kararı almıştır (Karpata,2010:128). Daha sonra Mustafa Kemal, 8 Nisan 1923'te dokuz ümmeden oluşan bir seçim bildirgesi yayımlamıştır. Bildirgede kalkınma planları, saltanatın kaldırılması, bürokrasinin geliştirilmesi, sanayinin gelişmesi için gerekli programlar, eğitim , sağlık, toplum , ekonomi gibi konulara yer verilmiştir (Tunçay,2012:44-45). Mustafa Kemal, Bu bildirgenin başlangıç kısmında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin , Halk Fırkasına dönüştürüleceğini açıklamıştır (Akay,2004:247-248). Nitekim yapılan seçimler sonucunda Halk Fırkasının nizamnamesi hazırlanmaya başlanmış; hazırlanan nizamnameyi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis Grubu 9 Eylül 1923 tarihinde onaylamıştır. Halk Fırkası 23 Ekim 1923 tarihinde de resmen kabul edilmiştir (Uzun,2010:235). Halk

Fırkasının 9 Eylül de kabul edilen ilk nizamnamesinde, egemenliğin halka ait olduğu, Halk Fırkasının hiçbir sınıfa veya zümreye ait olmadığı , Fırkanın eşitlik ilkesi çerçevesinde bütün halkı temsil ettiği, hiç kimseye ayrıcalık yapılmayacağı, halkın menfaatine yönelik hizmet edileceği belirtilmiştir. Ayrıca her Türk'ün veya Türk uyrukluğu kabul edilen herkesin tüzük ve fırka maddelerine uymak şartıyla partiye üye olabileceği vurgulanmıştır (Çavdar,2004:283).

M. Kemal Paşa Halk Fırkasının genel başkanlığına seçilirken parti genel sekreterliğine ise Recep Peker seçilmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Halk Fırkası faaliyetlerine başlamıştır. Halk Fırkasının adı 10 Kasım 1924 tarihinde de Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirilmiştir (Karpaz,2015:49). 29 Ekim 1923 de Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve cumhurbaşkanlığı makamı kabul edilmiş ve Mustafa Kemal ülkenin ilk cumhurbaşkanı, İsmet İnönü de ilk başbakan seçilmiştir (Karpaz,2010:129). Daha sonra Parti başkan vekili olan İsmet İnönü ilk olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin örgüt birimlerine yazı yollayarak artık Halk Fırkasına tabi olduklarını açıklamıştır (Ardıç, 2019:82). Türkiye'yi çağdaş bir devlet seviyesine yükseltmek, tüm kuvvetlerin üzerine hukukunun egemenliğini kurmak ve ulusal egemenliğin Halk tarafından halk için gerçekleştirilmesine öncülük etmek Halk Fırkası'nın en önemli amaçları ve görevleri olarak belirlenmiştir (www.chp.org.tr,2021).

3.1. Tek Partili Dönem (1923-1946)

Türkiye'nin ilk partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), 9 Eylül 1923 tarihinden 14 Mayıs 1950 tarihine kadar ülkeyi tek başına yönetmiştir (Uyar,1999:76). Dernekler kanunu ile kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası , egemenliğin halka dayandığı bir siyasi yapıyı benimsemiştir. Parti de halkçılık ilkesine bağlılık ön plandadır. 8 Nisan 1923 tarihinde yayımlanan Dokuz Umde beyannamesi ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk program taslağı kabul edilmiştir (Uzun,2010:235).

Tek partili sistemde siyasi ve toplum anlayışının ilk izleri olarak 1923 nizamnamesi ele alınabilir. Nizamnamede; ulusal egemenliğe bağlılık, 1 Kasım 1922 saltanatın kaldırılması kararının değişmezliği, asayişin ve iç güvenliğin sağlanması, mahkemelerin hızlı işlemesi ve yeni anayasanın hazırlanması, toplumsal ve ekonomik önlemler; 1) Aşar vergisinin sakıncalarının düzeltilmesi, 2) tütün, tarım ve ticaretin

desteklenmesi, 3) tarım makineleri, demir yolu yapımı, 4) ziraat bankasının sermayenin artırılması, 5) genel sağlık ve toplumsal yardımlaşma, 6) tarım endüstri ve ticaret kredileri, 7) ilkokullarda eğitim-öğretimin birleştirilmesi ve tüm okulların geliştirilmesi, 8) zorunlu askerlik süresinin okur-yazarlığa göre bir kademe daha azaltılması, 9) madencilik, ormanla ilgili düzenlemeler, 10) gazilere, yedek subaylara, emeklilere, dul ve yetimlere yardım edilmesi, 11) bürokraside düzenleme yapılması, 12) bayındırlık işleri için ortaklık kurulmasının sağlanması ve şahsi gelişimlerin korunması) için çalışmalar yapılacağı belirtilmiştir (Tunçay,2012: 44-45).

9 Eylül' de partinin ilk toplantısı yapılmış ve sonraki yıllarda alınan karar ile partinin ilk kongresi olarak Sivas Kongresi kabul edilmiştir (Uyar,1999: 75). 13 Ekim 1923 tarihinde yeni devletin başkenti Ankara yapılmıştır. 1924 yılında halifelik kaldırılmış ve mecliste yapılan çalışmalar sonucunda 20 Nisan 1924'de Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasası kabul edilmiştir. Bu anayasada da egemenliğin millete ait olduğu, meclisin üstünlüğü ve kuvvetler birliği vurgulanmıştır, Ayrıca kişi hak ve hürriyetlerinden bahsedilmiştir (Özbudun,2014:1-18).

Tek partili sistemin kurulma sürecindeki en önemli gelişme olarak, Cumhuriyet dönemindeki ikinci parti niteliğinde olan ve Mustafa Kemal'in CHF içindeki, hükümetteki ve meclisteki artan gücünü dizginlemek isteyen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) 17 Kasım 1924'te kurulduktan sonra kısa bir süre içinde kapatılması gösterilebilir (Kabasakal,1991:114-116). TCF parti programı olarak liberalizm ilkesini ve halkın egemenliğine dayanan bir anlayışı benimsemiştir. Ayrıca yerinden yönetim anlayışını uygulamak istemiştir. Cumhurbaşkanlığı makamını hükümet görevinden ayırıp tarafsız hale getirmeyi amaçlamıştır (Ardıç, 2019:86). Bu sırada CHF' den ayrılan 28 vekil TCF' ye katıldıktan bir süre sonra İsmet İnönü istifa ederek yerine Ali Fethi Bey geçmiştir. Yeni hükümet kurulduktan kısa bir sonra doğuda Şeyh Sait isyanı ortaya çıkmıştır. Ali Fethi hükümeti bastırmak için gereken tedbirleri almadığı gerekçesiyle düşürülerek yerine tekrar İsmet İnönü'nün kurduğu hükümet gelmiştir. Böylece doğudaki isyanı bastırmak için Takrir-i Sükûn kanunu çıkartılmış ve istiklal mahkemeleri kurulmuştur (Ekici,2017:355-356). Mahkeme TCF'nin dini meseleleri siyasete taşıdığı için Haziran 1925'te kapatılmasına karar vermiştir (Kabasakal,1991:116).

1927 nizamnamesi ile birlikte yeni tüzüğe partinin ideolojik dayanaklarını oluşturan halkçılık, milliyetçilik ve cumhuriyetçilik ilkeleri eklenmiştir (Kasa,2014:81). 1930 yılında Atatürk, siyasi iktidarın çalışmalarını denetlemek ve kontrol etmek için bir muhalefet parti kurulması gerektiğini düşünmüş ve bu sebeple Fethi Bey önderliğinde Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur (Karatepe,2011:34). Atatürk hem dış dünyada Türk siyasetinin tek parti ile yönetilme anlayışını değiştirmek ve çağdaşlaşma ve demokrasinin geliştirilmesini sağlamak için SCF kurulmasını istemiştir (Ardıç,2019:91). Bu parti programında da liberalizm anlayışı bulunmaktadır (Karpaz,2010:152).

SCF'da toplanma serbestliği, düşünce özgürlüğü, vatandaşa kamu kurumlarında işlem yapma kolaylığı gibi bazı hakların sağlanacağı belirtilmiştir (Çavdar,2004:331). SCF'nın kısa süre içinde halk tarafından bu kadar benimsenmesine CHF hoşnut olmamıştır. Ayrıca SCF'nın yaptığı bir miting sırasında yaşanan olaylar sonucunda iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler zayıflamıştır. 1930 yılında yapılan seçimde SCF yüksek oy almış ancak seçimlerde şaibelik iddiası, M. Kemal'in desteğinin çekilmesi, CHF'ye SCF'nin alternatif olma olasılığının artması ve M.Kemal ile Fethi Bey'in karşı karşıya gelmesi ihtimalinin artması sonucu SCF 16 Kasım 1930'da çözüm olarak kendini feshetmiştir (Kabasakal,1991:124)

CHF tek parti sistemi kararını 1931 yılında düzenlediği kurultayda almıştır. Ayrıca 1931'de 3. kurultayda partinin ilk ayrıntılı programı kabul edilmiştir. 3. Kurultayda halkçılık, cumhuriyetçilik ilkelerine; devletçilik, laiklik ve inkılapçılık ilkeleri eklenmiştir (Zürcher,1993:264-265). Kurultaydan sonra CHF'nın önünde engel olan Türk ocakları kapatılmış ve halkevleri kurulmuştur. Böylece partinin fikirlerini ve ilkelerini yaymak için halkevleri faaliyet göstermeye başlamıştır (Karatepe,2011:39).

Bu gelişmelerin dışında CHF'nın iktidar olduğu bu dönemde, önemli siyasi haklarda sağlanmıştır. 1930 yılında kadınlara belediyelerde seçme ve seçilme hakkı, 1933'te muhtar olabilme hakkı, 1934 yılında da milletvekili olabilme hakkı tanınmıştır. Ayrıca, 1935 yılında yapılan seçimler ile kadınlar ilk kez milletvekili olarak meclise katılım sağlamıştır (Akay,2004:567-568).

1935 yılında gerçekleşen 4. Kurultay ile fırka kelimesi yerine parti kelimesi getirilmiştir. Böylece CHF, Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) dönüştürülmüştür (CHP tüzüğü,1935). Parti devletle özdeşleşmiş ve Kemalizm terimi parti tüzüğüne girmiştir

(Uzun,2010:237). Altı okla ifade edilen (Halkçılık, milliyetçilik, laiklik, devletçilik, cumhuriyetçilik, inkılapçılık) ilkelerin tümü olarak özetlenebilecek ‘Kemalizm’ terimi, kısacası CHP’nin siyasal ideolojisini oluşturmaktadır (Ekiz,2021:48-49). 1936 yılında devlet parti bütünleşmesi ile birlikte tek parti rejimi yasallaşmıştır, 1937’de de CHP’nin altı oku anayasaya girmiştir. (Karatepe,2011:40). M.Kemal’in 10 Kasım 1938 tarihinde vefat etmesi sonucu İnönü ikinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 1938’ de olağanüstü kurultayda yapılan tüzük değişikliği ile İsmet İnönü’ye partinin değişmez genel başkanı unvanı verilmiştir (Kabasakal.1991:36). Dört yıl aradan sonra 1939 yılında genel seçim yapılmış ve parti yeniden iktidar olmuştur. 1939’da yapılan beşinci kongre ile demokrasiye geçiş gibi kavramlar ortaya çıkmıştır (Bila,1999:91). Ayrıca kurultayda parti içi seçimlerin gizli yapılması kararlaştırılarak partililerin iradelerini ve fikirlerini daha rahat şekilde gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Kurultayda alınan önemli kararlardan biride parti devlet bütünleşmesine son verilmiştir (Yetkin,1983:178).

1943 yılında CHP, 6. Kurultayını gerçekleştirmiştir. Bu kurultay CHP’nin tek partili dönemde gerçekleştirdiği son kurultaydır (Kili,1976:89). 1945 yılına gelindiğinde CHP’nin siyasette tek olması ve partinin yapmış olduğu bazı yanlış politikalar vatandaşların olumsuz tepkisine neden olmuştur. Böylece beklentilerin giderilmesi için çok partili sisteme geçme isteği giderek artmıştır.

3.2. Çok Partili Hayata Geçiş Dönemi (1946-1980)

1945 yılında CHP iktidarına karşı çok partili döneme geçilmesi konusunda büyük bir tepki oluşmuştur. Bunun sebeplerine bakıldığında: CHP’yi gerçek anlamda denetleyecek ve kontrol edecek bir muhalefet partisi bulunmuyordu. Bu durum CHP’nin iktidarda tek olmasını sağlarken, yaptığı bazı yanlış uygulamalar ve politikalar halkın tepkisine yol açmıştır (Kili,1976:91). Böylece Halkın beklentilerini gidermek için çok partili sisteme geçme isteği artmıştır.

Çok partili sisteme geçmenin bir diğer sebebi de uluslararası ilişkilerde meydana gelen sorunlardır. Türkiye ve Sovyet arasında 1925 yılında imzalanan anlaşmanın süresi uzatılmamıştır. Sovyetler Birliği, Türkiye’nin bağımsızlığını ve egemenliğini göz önünde bulundurmayıp doğu bölgesinden toprak talep etmiş ve boğazlar anlaşmasının kendi lehine değiştirilmesini istemiştir (Karatepe, 2011:95).

Bir başka sebep de tek partili sistemlerin büyük devletler tarafından, uluslararası konjonktürlere uymadığı gerekçesiyle istememiştir. Buna göre Ülkelerin demokratik ilkeler doğrultusunda siyasal sistemini oluşturması gereklidir. Dolayısıyla gerek dış gerek iç nedenlerin etkisiyle çok partili siyasi hayata geçilmiştir. 1945 yılında BM örgütüne girebilmenin tek şartı da demokratik yapılı bir siyasal rejime sahip olmaktır (Akıncı ve Usta,2016:270-284). Dolayısıyla gerek dış gerek iç etkenler sebebiyle çok partili hayata geçilmiştir. Zira İnönü meclis açılışı konuşmasında çok partili hayata geçişin sinyallerini vermişti. İnönü'nün düşüncesi ve planı, CHP kendi içinden bir muhalefet parti oluşturmaktır. Ama kurulacak olan bu partinin iktidara gelme imkanı olmayacaktı. Böylece tek partinin yapmış olduğu hiçbir uygulama sorgulanmayacaktı (Karatepe, 2011:96).

1 Ocak 1945 tarihinde mecliste gündem haline gelen çiftçiye topraklandırma kanun tasarısı sırasında tartışmalar yaşanmış ve yasa tasarısı ancak 11 haziranda kabul edilmiştir. CHP'de parti içi muhalefetin ilk çıkışı da çiftçiye topraklandırma yasa tasarısı ve bütçenin mecliste görüşülmesi esnasında gerçekleşmiştir (Aslan,2013:103). Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Celal Bayar ve Adnan Menderes bütçe için redoyu kullanmışlardır. Ardından anayasaya uygun olacak şekilde çoğulcu demokratik bir sisteme geçilmesini öngören bir önergeyi CHP meclis grubuna vermişlerdir. Bu önerge ile „milli egemenlik ilkesinin uygulanması ve partinin demokrasi ilkelerine göre yürütülmesi amaçlanmıştır. 7 Haziran 1945 tarihinde ‘Dörtlü Takrir’ olarak Türk demokrasi tarihine geçen bu önerge meclis grubu tarafından, önerinin grubun yetkisi dışında olduğu gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Önergenin sahipleri dönemde ayrı bir parti kurmaktan çok partinin ve meclisin içindeki sıkıntıları dile getirmişler, hatta İnönü “...bunu parti içinde yapmasınlar, ayrı bir parti kurup mücadelelerine devam etsinler, Türkiye için artık çok partili sisteme geçme zamanı gelmiştir, ikinci partinin Celal Bayar ve arkadaşları tarafından kurulması iyi olacaktır” (Timur,2003:18). İnönü'nün bu sözleri muhalefette önünü açmıştır. Önergenin kabul edilmemesi üzerine Vatan ve Tan gazetelerinde yazdıkları yazılarla Menderes ve Köprülü partiyi eleştirmişler, bu durum parti disiplinini bozma olarak değerlendirilmiş böylece Menderes ve Köprülü partiden ihraç edilmiştir. Refik Koraltan'da bu olayın parti tüzüğüne aykırı olduğunu belirttiği için partiden çıkarılmıştır. Celal Bayar ise partiden ayrılmış ve milletvekilliği görevinden istifa etmiştir (Akıncı ve Usta,2016:283).

Parti içinde bu gelişmeler yaşanırken iş adamı Nuri Demirağ muhalif parti olarak 5 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi'ni kurmuştur (Erdoğan,2012:74). Ancak 1 Kasım 1945'te İnönü yaptığı meclis konuşmasında bu partiyi yok sayarak Türkiye'nin muhalif bir partiye ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Bayar ve arkadaşlarını muhalif parti kurmaya davet etmiştir. Bunun üzerine Celal Bayar, İnönü ile görüşerek kuracağı programı hakkında rapor vermiştir (Karatepe, 2001:99). Böylece 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP) resmen kurulmuştur (Ekiz,2021:49). DP kısa zamanda halk tarafından ilgi görmeye başlamıştır ve bu durum karşısında CHP örgüt yapısında ve ideolojisinde değişiklik yaparak siyasal sistemde liberalleşme adımları atmıştır. CHP, 10 Mayıs 1946'da gerçekleştirilen olağanüstü kurultayda tek dereceli seçim sistemi getirilmiş, parti başkanının değişmezliği kaldırılıp yerine genel başkan terimi kullanılmış, basın kanunlarında değişiklikler yapılmış ve üniversitelere özerklik tanınmıştır (Çakmak,2017:325).

1947 yılında yapılması planlanan genel seçimleri CHP, DP'nin seçimlere hazırlanmasına fırsat vermeden bir yıl öne alarak 1946 yılında gerçekleştirmiştir. Yapılan bu seçimleri CHP 395 DP ise 62 sandalye kazanmıştır (Zürcher,1993:308). Bu 1946 seçimleri sonuçları açısından önemli bir gelişmedir. Çünkü o döneme kadar mecliste hiçbir zaman muhalefet milletvekilleri yer almamıştır DP'nin bu başarısından rahatsızlık duyan İnönü, hükümeti kurma görevini muhalefete karşı sert tutumları olan Recep Peker'e vermiş ve Peker döneminde baskı yönetimleri tekrar uygulanmaya başlanmıştır (Karatepe,2001:101).7 Ocak 1947'de DP ilk kurultayını yapmıştır. İlk defa bir muhalefet partisinin kurultay yapması siyasi sistem açısından önemli bir yere sahiptir. Kongrede ana davalar adında bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda demokratik rejimlere ve iktidarın asıl sahibinin halk olduğuna dair konulara değinilmiştir. DP, 20 Haziran 1947'de ikinci büyük kongresini yapmıştır. DP, yapmış olduğu kongrelerde; okullara din derslerinin konulması, Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi, devlet ticari kuruluşlarının kapatılması, köy enstitülerinin programlarının tekrar düzenlenmesi, vatandaş oyununun güvence altına alınması gibi taleplere politikalarında yer vereceğini vurgulamıştır (Akıncı ve Usta,2016:285).

1947 yılında yayımlanan 12 Temmuz bildirisi ile İnönü tarafsızlığını ilan etmiştir. Ayrıca Peker'in tutumuna karşı çıkmıştır. Bu bildiriden sonra Recep Peker 9 Eylül 1947'de istifa etmiş yerine başbakan olarak Hasan Saka atanmıştır

(Çakmak,2017:338). Böylece Hasan Saka hükümeti kurulmuştur. Saka hükümeti daha liberal bir politika izlemiştir bu dönemde hükümetin dine olan tavrında yumuşama başlamış, okullarda din dersi eğitimi verilmiş, Ankara’da ilahiyat fakültesi açılmıştır. 2. Dünya Savaşından beri devam eden sıkı yönetime 1947 yılında kaldırılmıştır (Erdoğan,2003:76-77).

Hasan Saka’dan sonra Şemsettin Günaltay’da liberal politikaları sürdürmüştür. Şemsettin Günaltay Hükümeti inanç serbestliği, vergide adaletin sağlanması, güvenli seçim sistemi, demokrasiye bağlılık ve basın özgürlüğü gibi uygulamaların yapılacağını belirtmiştir (Karpat,2010:316). Yine bu dönemde açık sayım, gizli oy, yargı güvencesinden oluşan yeni bir seçim kanunu çıkarılmıştır (16 Şubat 1950). Bu değişiklikler çok partili sistemin kurumsallaşmasını hızlandırmıştır. Bu seçim kanununa göre DP, 14 Mayıs 1950’de yapılan seçimlerde 408 milletvekili kazanarak iktidarın sahibi olmuştur. Bu gelişmeden sonra tek parti dönemi sona ermiş ve CHP ilk defa muhalefet partisi olmuştur (Aslan,2013:131). CHP’nin muhalefet partisi olarak yaptığı 8.Kurultayda güçler ayrılığı ilkesi getirilmiş ve genel başkan vekilliği makamı kaldırılmıştır. 1951 yılında yapılan 9.Kurultay ile bir bildiri yayımlanmıştır. Bu bildiride demokrasinin gelişmesi, anayasa teminatı, inkılapların korunması, vatandaşların kanun önünde eşit olması, basın özgürlüğü gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca altı ok toplumsal politikalara ağırlık vererek yeniden tanımlanmıştır (Kumaş,1999:59-66).

CHP’nin 10.Kurultayında da anayasa mahkemelerinin kurulması, iki meclisli sisteme geçilmesi, hâkim güvenliği ve bağımsızlığı, seçimlerde adli denetim, sendika kurma hakkı gibi kararlar alınmıştır (Kömürcü,2010:91). Bu dönemde partinin taşra örgütleri ilk kez seslerini yükseltmiş ve parti kadrolarının daha genç isimlerden oluşması için çaba gösterilmiştir. Bu gelişmeler etkili olmuş ve CHP kadroları hızla değişmeye başlamıştır (Ekiz,2021:49).

11. Kurultay ile siyasi, anayasa ve yargı konularına ağırlık verilmiş ve cumhuriyet ilkesinin bulunduğu maddeye kaza teminatına bağlı olması ibaresi eklenmiştir (Kili,1976:122). 1956 yılında yapılan CHP’nin 12.kurultayı insan hakları açısından önemlidir. Çünkü bu kurultayda üniversite özerkliği, iktidar partisinin özgürlük kısıtlayıcı uygulamaları, radyonun tarafsız olamaması gibi sorunlar üzerinde düzenlemeler sağlanacağı bildirilmiştir. Bu gelişmeler CHP’nin 1957 erken seçimlerinde daha farklı bir programla ortaya çıkmasını sağlamıştır. Seçim

programında, üniversitelere özerklik, bürokrasiye yeni ayrıcalıklar, sendika işçileri grev hakkı, antidemokratik yasalar ve milli müdafaa kanunun kaldırılmasına ilişkin maddelere yer verilmiştir (Kumaş,1999:82-86). Ayrıca ekonominin kalkınmasına yönelik; ithalatın kısıtlanması, gümrük vergisinin arttırılarak iç üretimin desteklenmesi, yerli sanayicinin dış rekabete karşı korunması ve desteklenmesi gibi önemli öneriler getirilmiştir (Kasa,2014:91-92).

1957’ de CHP’nin 13.kurultayı gerçekleşmiştir kurultayda, bağımsız mahkemeler, basın özgürlüğü, işçi hakları, adalet gibi sorunların çözümü için hukuk ilkelerinin sağlanması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca demokrasinin sağlanmasına, eşitliğe, milli egemenliğe ve milletin iradesinin üstünlüğüne geniş yer verilmiştir (Ardıç,2019:113). Aynı yıl yapılan seçimlerde CHP’nin oylarında artış görülmüştür. CHP’nin bu başarısı bir anlamda daha ılımlı ve liberal politikalar uygulanması ile sağlanmıştır. 1959 yılında yapılan 14.kurultay yeni bir CHP’nin oluşmasına yol açmıştır (Bila,1999:75). Kurultayda ilk hedefler bildirgesi yayınlanmıştır. Bu bildirgeye göre demokratik uygulamalarla uyuşmayan her şeyin kaldırılacağı bildirilmiştir. Bildirgede başta kişi hakları olmak üzere grev ve basınla ilgili özgürlüklerin oluşturulacağı ifade edilmiştir. Ayrıca CHP iktidarı geldiğinde; adalete, hukuk devletine ve milletin egemenliğine dayalı yeni bir anayasa yapılacak ve Cumhurbaşkanı tarafsız olacaktır. Yasamanın yürütme üzerinde denetimi sağlanacak, denetimin sağlanması ikinci bir meclis kurulacak, hâkim güvencesi ve yüksek hukuk kurulu sağlanacak, son olarak tüm insanları ilgilendiren sosyal haklar ve imkânlar tanınacaktır (Tuğluoğlu,2017:296-298).

1960 da gerçekleşen askeri darbe sonucu parti faaliyetleri 1961 yılına kadar yasaklanmıştır. 1961 seçimlerinden de birinci çıkan CHP, 1965 seçimlerine kadar hükümetin kurulması için farklı koalisyonlara ortak olmuş ancak 1965 seçimlerinde ağır bir yenilgiye uğramıştır. Daha sonra, 1964’te CHP yöneticileri parti ideolojisini “ortanın solu” olarak belirlemiştir. 1965 yılında ortanın solu ideolojisi (demokrasi, ekonomi, kalkınma, cumhuriyetçi, devletçi ve sosyal adalet) İnönü’nün milliyet gazetesinde yaptığı açıklamayla resmen ilan edilmiştir (Ayata,1992:82).

CHP’nin sol politikalara yönelmesinde partinin gençleşen kadrosu da önemli olmuştur. 1950’den itibaren sanayisi, kentleşme oranı ve nüfusu artan Türkiye’de kentli, orta sınıf ve işçi sınıfı gibi yeni sınıflar ortaya çıkmıştır. Partinin içinde de etkili olan bu

sınıflar yeni politik yönelimlerin alt yapısını oluşturmuşlardır. Parti programında demokrasi, sosyal adalet, inkılapçılık, devletçi gelişme ve planlı ekonomi bulunan CHP, ortanın solu kavramı ile partinin ideolojisini değiştirmekten ziyade partinin savunduğu görüşleri moda kavramlarla yeniden tanımlanmıştır (Bektaş,1993:28).

CHP içinde 1965'ten 1972'ye kadar bir dizi kurultay yapılmış ve gruplar halinde partiden istifalar yaşanmıştır. Parti içinde hep bir denge sağlamaya çalışan İsmet İnönü, 1966 kurultayında ortanın solu ideolojisini savunan Bülent Ecevit ve arkadaşlarını desteklemiştir. Böylece Kurultay Ecevit'i genel sekreter olarak seçmiştir (Ayata,1992:83). Ancak Ecevit'in genel sekreter olarak seçilmesi İnönü ile aralarında çekişmeler yaşanmasına sebep olmuştur. Yine de İnönü 12 Mart 1971 darbesine kadar Ecevit'i desteklemiştir. 1969 seçimlerini kaybeden CHP'de bazı muhafazakâr kesimler seçim yenilgisini Ecevit'in toprak işleyenini, su kullananın gibi radikal söz söylemelerine bağlamıştır (Zürcher,1993:370-373).

12 Mart 1971'de ordunun hükümete muhtıra vermesini İnönü'nün desteklemesi Ecevit ile İnönü'nün aralarının açılmasına sebep olmuş ve bu süreçte yaşanan çekişmeler CHP'nin değişmez başkanı İnönü'nün istifa ederek onun yerine Ecevit'in genel başkan olmasının yolunu açmıştır. Muhtıra üzerine Başbakan Süleyman Demirel'de istifa etmiştir. Yaşanan bu gelişmelerin ardından CHP meclis üyesi Nihat Erim tarafından hükümet kurulmuş ve bu hükümet İnönü tarafından desteklenmiştir. Ancak bu durum Ecevit'i rahatsız etmiştir. İnönü parti içi ideolojik değişikliklere karşı ayak direktmiştir. İnönü'yü istifa etmeye zorlamayan Ecevit çözümü örgüte gitmekte bulmuş; genel sekreterlik görevinden ayrılmış ve parti teşkilatlarını gezerek güçlü bir destek almıştır (Kasa,2014:96-97).

Birçok ilde düzenlenen kongrelerde Ecevit başarı ile çıkmış bunun üzerine İnönü beşinci olağanüstü genel kurultay toplantısını yapmıştır. Bu kurultaya sadece seçilmiş delegeleri çağırması Ecevit taraftarlarının tepkisine sebep olmuştur (Ayata,1985:85). Ecevit kurultayda parti içi demokrasi, yerel teşkilatları öne çıkarmış ve partinin karar almada bağımsız olmasını vurgulamıştır. Böylece delegelerin desteğini alan Ecevit, İnönü'nün istifa etmesi sonucu 3. genel başkanı seçilmiştir. Ecevit döneminde ortanın solu söyleminden demokratik sol söylemine geçilmiştir. Ancak bununla yetinmeyip daha sonra iki söylemi birleştirerek parti programını sosyal demokrasi olarak belirlemiştir (Ekiz,2021:49). Ecevit sosyal güvence, sosyal adalet,

özel teşebbüs ve özgürlükleri savunarak Avrupa tarzı bir sosyal demokrat oluşturmak için çabalamıştır (Bila,1999:270).

Uzun bir çabadan sonra CHP’de yapılan bu değişim tabanda da yankı bulmuş ve CHP 1973 seçimlerini %33,3 oy ile kazanmıştır. CHP’ye oy veren kesim değişmiş ve alt gelir grubuna doğru yayılmıştır. CHP’nin destekçileri arasına giren yoksul şehirliler ve işçi sınıfı dikkat çekmiştir. Ayrıca hali vakti yerinde olan küçük köylülerde CHP’ye destek vermiştir. Bu seçim başarısı Ecevit’i parti içinde daha da güçlendirmiştir. Ancak bu seçimler CHP’nin sanayi ve endüstri çevreleri, büyük toprak sahipleri, asker sivil bürokrasisi ile olan ittifakını zayıflatmıştır. Kıbrıs Harekâtının da etkisiyle 1977 seçimlerinde CHP %41 oy alarak kazanmıştır ancak 1979 seçimlerinde yaşanan ekonomik kriz ve toplumsal olayları iyi yönetememesi nedeniyle oy kaybetmiştir (Zürcher,1993:381-382). Bunun yanı sıra 12 Eylül 1980’de yaşanan askeri darbe sonucu ordu yönetimi ele geçirmiştir. Tüm siyasi partilerde olduğu gibi CHP’de kapatılarak ve parti liderlerine siyaset yasağı getirilmiştir (Gözler,2020:56).

1980 sonrasında yayılan sosyal demokrat eğilimleri Kemalizm’in altı oku ile birleştirilmeye çalışılmıştır. 1980 sonrası CHP’den önce kurulan ve CHP’nin devamı olan Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP), Halkçı Parti (HP) ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) faaliyetlerini sürdürmüştür. 1980 askeri darbesi Türkiye’nin sosyal, siyasi ve ekonomik yapısını ciddi bir şekilde değiştirmiştir. 24 Ocak kararları ile birlikte Türkiye kapitalizmi ve Dünya kapitalizmi birleşme yönünde adımlar atmıştır. Bu dönemde ithal ikameci sanayileşmeden neoliberal ideoloji ile desteklenen ihracata geçilmiştir. Toplumsal ekonomik ve siyasal yapı yeniden düzenlenmiştir. Ancak yenilikten ziyade toplum siyaset dışına itilmiştir (Kahraman,2008:224-225). 1980 ile 1983 yılları arasında Türkiye partisiz dönem yaşamıştır. Çünkü bu dönemde siyasi parti liderlerine yasak getirilmiştir. Bunun üzerine CHP genel başkanı Bülent Ecevit istifa etmiştir. 12 Eylül darbesi sonucu 1981 yılına kadar tüm partiler kapatılana CHP genel başkanlığını vekâleten Mustafa Üstündağ yapmıştır (Bila,1999:292-295).

24 Nisan 1983 yeni siyasi partiler kanunu kabul edilmiştir (Resmi Gazate,1983). Yasaya koyulan geçici bir madde ile Bülent Ecevit’in de aralarında bulunduğu 723 kişiye siyaset yapma yasağı verilmiştir (Bila,1999:293). CHP darbe sonrasında daha parçalı bir hale gelmiş Teoman Ergül (1995:9) 1980’li yılları ayrışma yılları olarak nitelendirmiştir. CHP’nin kapatmasından sonra siyasi faaliyetlerini devam

ettirmek isteyen Ecevit Arayış dergisinde yazılar yazmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde Ecevit yazdığı yazılar ve sözler nedeniyle yargılanmış, 5 Haziran 1981'de siyaset yapma yasağını ihlal ettiği için tutuklanmıştır. CHP'nin kapatılmasına karşı çıkan Ecevit partililerden beklediği desteği alamamış ve CHP'nin bir grup parti yöneticisininin 1983' te yeniden kurmak istediği CHP'de yer almak istememiştir. Çünkü Ecevit darbe koşullarında parti kurmayı uygun bulmamıştır (Kasa,2014:100).

Darbe'nin getirmiş olduğu siyasi yasaklar yeni siyasi partilerin kurulmasında da zorluklara sebep olmuştur. Zorluklar yaşanmasına rağmen 1983 yılında 16 parti kurulmuştur ancak Milli Güvenlik Kurumu'nun (MGK) engelleri nedeniyle Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Anavatan Partisi (ANAP) ve HP seçimlere girebilmiştir. Seçimlerde HP, CHP'nin geleneksel oylarının yaklaşık %23,27'sini almıştır (Kömürcü,2010:227).

CHP'nin boşluğunu SODEP doldurmaya çalışmıştır. SODEP, CHP'nin eski kadrolarını bünyesinde toplayarak büyümüştür. Sol oyların temsilcisi olarak kabul edilen SODEP Haziran 1983'te 42 kurucu üye tarafından oluşturulmuş ancak 21 üyesi veto edilmiştir. Bunun yanı sıra Kasım 1983'te yapılan seçimlere girmesi engellenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde siyasi yasağı olan Ecevit'in eşi Raşan Ecevit faaliyetleri yürütmüştür (Karadağ,2018:50-53). Darbeden sonra CHP üçe bölünen ve iyice dağılan merkez sol, 1984 seçimlerinde aldığı yenilgi sonrasında birleşmeyi denemiştir. HP ile SODEP 3 Kasım 1985'te yapılan olağanüstü kongrede birleşerek Sosyal Demokrat Halkçı Parti'ye (SHP) dönüşmüştür. SHP, sivil toplum, sivilleşme ve kimlik politikaları gibi kavramlara sahip çıkmıştır (Kahraman,2008:256).

Yeni parti kurma faaliyetlerine devam eden Raşan Ecevit birleşme tekliflerine karşı olumsuz bir yanıt vermiştir. 14 Kasım 1985'te kurulan Demokratik Sol Parti (DSP) genel başkanlığına Raşan Ecevit seçilmiştir. Bülent Ecevit ise partinin önderi kabul edilmiştir. Parti üyeleri genel olarak çiftçi ve zanaatkârlardan oluşmuştur (Zürcher,1993:409-414).

Merkez solda hareketlilik 1980'ler boyunca devam etmiş ve SHP 1986 yılında düzenlediği olağanüstü kurultayda Erdal İnönü'yü genel başkan olarak seçmiştir. 1987 yılında yapılan referandum ile siyasi yasaklı olan liderler siyasete geri dönmüştür. Böylece Ecevit'te eşi Raşan Ecevit'ten parti başkanlığını devralmıştır (Karadağ,2018:52). 1987 erken seçiminde DSP SHP'den daha az oy alarak 2. Olmuş

bunun üzerine Ecevit politikadan çekildiğini açıklamıştır. Ancak 1989'de yapılan olağanüstü kongre ile partinin tekrar başına geçmiştir (Bila,1999:315).

1990'lı yıllar Türkiye için zor geçmiştir. Darbe ile yıkılan siyasi yapı henüz düzeltilememiştir. DSP içinde Bülent Ecevit'in otoritesi tam olarak sağlanırken SHP içindeki liderlik kavgaları ve çatışmaları devam etmiştir. SHP içinde siyasete dönen Deniz Baykal'ın liderlik kavgası o dönemin en büyük olayı olmuştur. 1989 yılındaki seçimleri SHP kazanmıştır ancak parti içinde Kürt meselesinin çözümüne ilişkin ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Kürt kökenli millet vekillerini Paris'te düzenlenen Kürt konferansına katıldıkları için ihraç etmiş aynı zamanda Kürt kimliğinin kabul edildiği bir Kürt programı yayınlamıştır (SETA,2011:7-8). Bu rapor büyük bir tepki toplamıştır. SHP'de Kürtlerinde içinde bulunduğu sol kanat dağılmıştır. İhraç edilen Kürt kökenli milletvekilleri 1990'da Halkın Emek Partisi (HEP) kurmuşlardır. Kalanlarda yenilikçiler olarak adlandırılmıştır (Kömürcü,2010:348). SHP o dönemki genel sekreteri Deniz Baykal gerçekleştirilen 6.kongrede genel başkan adayı olarak çıkmış fakat kaybetmiştir. 1991 seçimlerini SHP'nin kaybetmesi üzerine Baykal ve ekibi 1992 7.olağanüstü kurultayı toplamıştır ancak Erdal İnönü yeniden başkan seçilmiştir. SHP'de yaşanan bu çekişmeler sonucunda parti 1989'dan itibaren zayıflamıştır (Kasa,2014:105).

Ayrıca SHP iktidarda olduğu dönemde yaşanan Sivas katliamı gibi önemli siyasi olaylarda başarısız olmuş ve kendisini emeğin partisi olarak belirtmesine rağmen bunu hayata geçirememiştir (Kömürcü,2010:347). 1992'de çıkan yasa ile kapatılan partiler yeniden açılmıştır. CHP 1992'de 25.kurultayını gerçekleştirmiş ve Deniz Baykal genel başkan olarak seçilmiştir. Böylece CHP'nin 4. Genel başkanı Deniz Baykal olmuştur (SETA,2011). Deniz Baykal ile birlikte CHP içinde sosyal demokrasiden ziyade Kemalist söylem yükselmiş ve daha devletçi-milliyetçi bir yaklaşım benimsenmeye başlamıştır. Böylece CHP ideolojisini ve kimliğini yeniden altı ok üzerine kurmuştur. 27.kurultayda tüzük değişikliğine gidilmiş; CHP insan haklarına dayanan çağdaş, emeğin yüceliği, hukukun üstünlüğü, eşitlik, özgürlük, dayanışma, barış, dengeli kalkınma, doğanın korunması, demokratik, çoğulcu ve katılımcı bir sol kuruluş olduğuna dair ifadeler tüzüğe eklenmiştir (CHP,1995).

1994'te CHP 'yeni sol, yeni CHP' sloganını benimsemiş ve yeni hedeflerini şu şekilde özetlemiştir:

“CHP; eşitlik, özgürlük, gelişme ideallerinden hareketle, siyasete insan boyutunu, gelişme dinamizmini, ahlak ölçüsünü getiren; toplumu dayanışma, adalet ve sevgi özellikleriyle bütünleyen; bu hedeflere akılcılığın yollarını döşeyen bir Türkiye’yi hedefliyor. CHP, Türkiye’nin siyasal tarihinde yeni bir dönem başlatmak işleviyle; geçmişle geleceği, bireyle toplumu, verimlilikle eşitliği, farklılıkla bütünlüğü, özgürlükle sorumluluğu, yeni sentezlerde birleştirmenin iddiasıyla; yeni bir toplum öngörüsünü, yeni bir Türkiye modelini getirerek, tarihsel misyonunun ifadesi olan değişimin öncülüğünü yaparak Türkiye’yi bu hedeflere taşımayı görev bilmektedir’ (CHP,1994:28).

CHP bu dönemde “Anadolu Solu” söylemiyle muhafazakâr kesimle de barışmaya çalışmıştır. Baykal rejimin tehlikeye düştüğünü savunarak merkez sol ve sağda yer alan siyasetçileri CHP ye davet etmiştir. Yeni politik açılımlar toplumda CHP’nin beklediği etkiyi yaratmamış ve 1995 seçimlerinde Refah Partisi (RP) ilk sırada kazanmış CHP ise 5.sırada olmuştur. 28 Şubat muhtırası sonucunda RP’nin iktidarı bırakması üzerine 1997’de CHP’nin de etkisiyle ANAP-DSP-DDP hükümeti kurulmuştur. Böylece DSP ilk kez iktidara gelmiştir. Ancak Güneydoğuda yaşanan olaylar nedeniyle Suriye ile savaş durumuna gelen hükümeti CHP, 1998’de ANAP (Anavatan Partisi) yolsuzluklara karışmasını gerekçe olarak düşürmüştür. Sağ partililerin etkisiyle DSP azınlık hükümeti kurmuş ve bu dönemde Öcalan’ın yakalanmasında etkili olan DSP 1999 seçimlerinde birinci parti olmuştur. CHP ise ilk kez %10 barajının altında kalarak meclise girememiştir. Bunun üzerine Baykal istifa etmiş yerine Altan Öymen gelmiştir (SETA, 2011). Deniz Baykal 30 Eylül 2000’de yapılan 11.olağanüstü genel kurultay ile yeniden partinin başına geçmiştir.

2002 yılında yapılan genel seçimlerde AK Parti birinci olmuş CHP ise yeniden meclise girmiştir. AK parti ile CHP ilk ciddi muhalefeti Irak tezkeresi döneminde başlamıştır. Baykal, ABD’nin Irak’ta gerçekleştireceği işgali emperyalist girişim kabul etmiş ve bunun yanısıra Türkiye’nin laik ve üniter devlet yapısına karşı bir tehlike saymıştır. Bu nedenle Baykal, Irak tezkeresinin meclise getirilmesinde ve 1 Mart tezkeresinin reddedilmesinde büyük rol oynamıştır (Karataş,2019:37). 2004 yerel seçimlerinde AK Parti oyunu iyice arttırmış, CHP ve DSP ise oy kaybetmiştir. CHP’nin oy kaybetmesini Güneş (2004:157); partideki örgütsel yapı bozukluğuna, ideolojik soruna ve liderlik sorununa bağlamıştır. 2007 seçimlerinde kadar Şemdinli olayı,

Danıştay saldırısı, Cumhurbaşkanlığı sorunu, Cumhuriyet mitingleri, kimlik tartışmaları ve 27 Nisan muhtırası gibi bir dizi olay gündeme gelmiştir. CHP bu olaylara karşı muhafazakâr, milliyetçi ve sağ eğilimli politikalar ile yaklaşmış ancak yoğun eleştiri almıştır. 2007 genel seçimlerinde CHP oy oranını %20'ye çıkarmış ama AK Parti aynı seçimlerde %46'lık oy ile tek başına iktidar olmuştur. ANAP, DYP, DSP gibi partiler bu dönemde zayıflamış MHP, BDP, CHP ve AKP gibi partiler mecliste yer almıştır. CHP ana muhalefet partisi olarak mecliste yer alırken, DSP Ecevit'in ölümünden sonra zayıflamıştır (Kasa,2014:108-109).

2008 yılında başörtü sorununda ve 2009 da demokratik açılım konularında Baykal iktidara olumsuz anlamda büyük tepkiler göstermiştir. Baykal türban serbestliğine muhalefet yürüterek karşı çıkmış ve anayasa değişikliğini anayasa mahkemesine itiraz ederek iptal ettirmiştir. Ayrıca Ak Parti'nin başlattığı demokratik açılıma karşı çıkararak ulusalcı Kemalist bir yaklaşım sergilenmiştir (Erdoğan,2018:84-88). Deniz Baykal 2010 yılında ortaya çıkan bir kaset skandalı ile istifa etmek zorunda kalmıştır. Baykal'ın istifasından sonra 33.Olağan kurultay toplanmış ve CHP İstanbul milletvekili Kemal Kılıçdaroğlu, CHP genel başkanı olmuştur (SETA,2011). Kemal Kılıçdaroğlu 12 Eylül Anayasa değişikliği referandumu kampanyası başlattı. Ancak parti Baykal'ın hayır kampanyasını devam ettirmiştir. Kılıçdaroğlu bu süreçte türbanı biz çözeriz , genel af çıkartalım gibi birçok yenilikçi söylemlerde bulunmuştur (Karataş,2019:41). Bu durum CHP de önemli farklılıkların görülmesine sebep olmuştur. Kemal Kılıçdaroğlu kendi kadrosunu kurmak istediği için genel sekreter Önder Sav koltuğunu bırakmak zorunda kalmıştır (SETA,2011:13).

2011 genel seçimlere gidilmeden önce, adayların belirlenmesine yönelik değişiklik yapılmıştır. Baykal döneminde merkez tarafından belirlenen adaylar, Kılıçdaroğlu döneminde ise demokratik şekilde ön seçim ve aday yoklamasıyla belirlenmeye başlamıştır. Bu durum Baykal başkanlığına göre olumlu ve ılımlı bir yapının oluşmasına katkı sağlamıştır (İzgili, 2013:50).

2011 seçimlerinde Kılıçdaroğlu oy oranını arttırmıştır. Bu dönemde daha çok ekonomik ve toplumsal projelere önem verilmiştir. Ayrıca toplumun değişen talebine uygun olacak şekilde bir siyasal söylem ortaya koymaya çalışmıştır (SETA,2011:20). 26-27 Şubat 2012 tarihinde olağanüstü kurultayda yeni tüzük kabul edilmiştir. Bu kurultay ile özgürlük, eşitlik, dayanışma, adaletli bir dünya, insan hakları, sürdürülebilir

kalkınma gibi maddeler tüzüğe eklenmiştir. İlave edilen en önemli madde ise devleti, kişilerin özgürlükleri ve refahı için bir hizmet aracı olarak gören çağdaş 'demokratik sol bir parti' kelimesi olmuştur (İzgili,2013:85-87).

2012 yılında Kılıçdaroğlu “Demokrasi ve Değişim Kurultayı” adını verdiği 34. Kurultayı gerçekleştirmiştir. Kurultayda Atatürk ve Atatürkçülük temelli konuşmalara ağırlık verilmiştir. Ayrıca Kurultayda Kürt sorunundan bahsedilmiş ve bunu çözeceklerini söylemiştir. AB Yerel Yönetimler Özerklik Şartını destekleyen Kılıçdaroğlu, Kürt sorununa çözümler üretmeye çalışmıştır. Hatta 2013 yılında 'Demokrasi, Hukuk ve Toplumsal Barış İçin CHP Öneri ve Öncelikleri' isimli belgede bu sürece ilişkin tutumunu belirtmiştir (Erdoğan,2018:89-90).

Kılıçdaroğlu, Mart 2014 yerel seçimlerde hedeflediği oy oranına ulaşamamıştır. Bunun üzerine 10 Ağustos 2014 cumhurbaşkanlığı seçiminde MHP ile birleşerek İslam İşbirliği Teşkilatı eski Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlunu aday göstermiştir. Ancak adayın kamuoyu tarafından pek bilinmemesi ve siyaseten tecrübesiz olması sebebiyle seçimi Ak parti adayı Recep Tayyip Erdoğan kazanmıştır. Bunun akabinde Kılıçdaroğlu 5 Eylül 2014 tarihinde 18. olağanüstü Kurultayını gerçekleştirmiştir. Bu kurultay tüzük değişikliği yapılarak milletvekili adaylarının merkez tarafından belirlenmesi süresince gençlere, kadınlara ve engellilere öncelik verilmesi, internet üzerinden üyelik, CHP dışında başka bir partiye çalışan kişinin üyeliğinin silinmesi gibi konular düzenlenmiştir (Erdoğan,2018:138-139). Her ne kadar değişiklikler yapılsa da Kılıçdaroğlu tam anlamıyla seçimlerde zafer elde edememiştir

Kılıçdaroğlu, yeni CHP politikasıyla Kürt sorununa ,insan haklarına ve çoğulculuk sistemine değinmiştir. Kürt sorunuyla ilgili 19-20-21 Şubat 2011 tarihleri arasında Van'da Kürt sorununa çözüm çalıştayını gerçekleştirmiştir (Milliyet,2011). Ayrıca Kürt sorununa ilişkin anadilde eğitim hakkına yönelik de çalışmalar yapılmıştır. CHP insanların anadillerini öğrenip konuşmayı insan hakları temelinde ele almıştır. Bu doğrultuda Diyarbakır da TİGRİS Diyalogları toplantısına katılarak CHP'nin eski yapısının var olmadığını ve parti politikalarının değişikliğe uğrayabileceğini söylemiştir. Bu doğrultuda anadilde eğitimin tartışmaya açık olduğunu vurgulamıştır (NTV,2011). Kürt sorununu ekonomi temelinde de ele alarak çözmeye çalışmıştır. Parti de ortaya konan “Aile Sigortası” projesi ile bölgedeki yoksulların giderilmesi düşünülmüştür. Ayrıca Kürt sorunu çözümünün toplumsal barış sureciyle başlatılması

gerektiğini ifade etmiştir. Toplumsal barışın sağlanması için geçmişte yaşanan olayların toplumla paylaşılması gereklidir. Bu doğrultuda Diyarbakır Cezaevinin müzeye çevrilmesi gibi siyasi adımların atılması da önemli bir gelişme olmuştur (Ayata,2016:252-253).

Kılıçdaroğlu 2012 yılındaki 16. Olağanüstü Kurultay ile 'sol parti' söylemini değiştirerek “çağdaş demokratik sol parti” olarak belirlemiştir (İzgili,2013: 86). Bu yüzden sosyal demokrat politikalar yapmaya çalışmıştır. Bu politika ile ekonomik ve sosyal adaletsizliği kaldırarak herkes için fırsat eşitliği sağlamayı hedeflemiştir (Ayata,2016:252-257).

Baykal döneminde “Milli Devlet” esaslı politikalar daha öncelikli iken Kılıçdaroğlu döneminde “Yurttaşlık Merkezli” politikalar öncelikli olmuştur. Zira 2011 seçim bildirgesinde de bunu dile getirmiştir. Kılıçdaroğlu, laiklik ilkesini de din ve vicdan özgürlüğü temelinde ele almıştır. Bu konunun başında basın türban meselesi gelir. Kılıçdaroğlu Brüksel'de yaptığı konuşmada türbanın Türkiye gerçeği olduğunu söyleyerek yaşanan sorunu çözmeyi istediklerini ifade etmiştir (CnnTurk,2010). Nitekim 2013 yılında Ak partiden türbanlı dört kadın vekil meclis yer almıştır ve Kılıçdaroğlu bu durumdan ötürü mutlu olduğunu dile getirmiştir (İHA ,2013).

Kılıçdaroğlu, Baykal'ın savunduğu laiklik ve devlet öncelikli politikalar yerine daha liberal, emekten yana ve sosyal demokrat bir söylem geliştirmiştir. Rejim tehdidi ve laiklik vurgusu yerine işsizlik, yoksulluk, yolsuzluk ve sosyal adaletçi bir söylem gelmiştir. Parti içi demokrasiye vurgu yapılmış ancak daha halkçı bir dil benimsenmiştir. CHP Genel Başkanı olarak hala görevini sürdürmekte olan Kemal Kılıçdaroğlu kısacası özgürlük temelli sosyal demokrasiyi vaatetmiş ancak somut anlamda ilerleme sağlayamamıştır. Ayrıca katılımcı yapı, demokratik yönetim, yeni CHP ve yenilikçi söylemler partide tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.

4. BÖLÜM: CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP)'NİN PARTİ PROGRAMLARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Bu bölümde CHP parti programları insan hakları teorisine, anayasal değişikliklere ve uluslararası konjoktüre göre incelenecektir.

4.1. İnsan Hakları Teorisi ve CHP Parti Programları

CHP'nin 1931,1935,1939,1943,1947,1953,1969,1976,1993,1994 ve 2008 olmak üzere on bir tane parti programı vardır. Konumuz açısından parti programlarında yer alan temel hak ve hürriyetler insan hakları teorisine göre birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşak haklar olarak aşağıdaki tabloda sınıflandırılmıştır.

Tablo 4.1: CHP'nin Parti Programlarında Temel Hak ve Hürriyetler

CHP'nin Parti Programları	Birinci Kuşak Haklar	İkinci Kuşak Haklar	Üçüncü Kuşak Haklar	Dördüncü Kuşak Haklar
1931 Programı	Eşitlik Özgürlük Dokunulmazlık Mülkiyet Hakkı	Ailenin ve Çocukların Korunması Eğitim ve Öğretim Hakkı Sağlık Hakkı	Barış İçinde Yaşama Hakkı	

1935 Programı	Eşitlik Özgürlük Dokunulmazlık Mülkiyet Hakkı	Çalışma Hakkı Eğitim ve Öğretim Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı Sağlık Hakkı Ailenin ve Çocuğun Korunması Sosyal Güvenlik Hakkı	Barış İçinde Yaşama Hakkı	
1939 Programı	Eşitlik Özgürlük Dokunulmazlık Mülkiyet Hakkı	Eğitim ve Öğretim Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı Çalışma Hakkı Sağlık Hakkı Ailenin ve Çocukların Korunması Sosyal Güvenlik Hakkı	Barış İçinde Yaşama Hakkı	

<p>1943 Programı</p>	<p>Eşitlik Özgürlük Din ve İnanç Özgürlüğü Dokunulmazlık Mülkiyet Hakkı</p>	<p>Eğitim ve Öğretim Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı Çalışma Hakkı Sağlık Hakkı Ailenin ve Çocukların Korunması Kültürel Yaşama Katılma Hakkı Sosyal Güvenlik Hakkı</p>	<p>Barış İçinde Yaşama Hakkı</p>	
<p>1947 Programı</p>	<p>Özgürlük Eşitlik Yaşam Hakkı Kişi ve Konut Dokunulmazlığı Mülkiyet Hakkı Toplantı ve Dernek Kurma Özgürlüğü Adil Yargılanma Hakkı Siyasi Faaliyetlere Katılma Hakkı Düşünce ve Vicdan Özgürlüğü Söz, Yazı, Yayım Özgürlüğü</p>	<p>Ailenin ve Çocukların Korunması Hakkı Sendika Kurma Hakkı Eğitim ve Öğretim Hakkı Kültür Hakkı Sağlık Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı</p>	<p>Barış İçinde Yaşama Hakkı Gelişim Hakkı</p>	

<p>1953 Programı</p>	<p>Özgürlük Eşitlik Yaşam Hakkı Kişi ve Konut Dokunulmazlığı Mülkiyet Hakkı Toplantı ve Dernek Kurma Hakkı Adil Yargılanma Siyasi Faaliyetlere Katılma Hakkı Düşünce, Vicdan Söz, Yazı, Yayım Hakkı</p>	<p>Ailenin ve Çocukların Korunması Hakkı Sendika Kurma Hakkı Grev Hakkı Eğitim ve Öğretim Hakkı Kültürel Faaliyetlerin Yapılması Katılım Hakkı Sağlık Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı</p>	<p>Barış İçinde Yaşama Hakkı Gelişim Hakkı Bilgi Edinme Hakkı Basın Özgürlüğü Hakkı</p>	
<p>1969 Programı</p>	<p>Özgürlük Yaşama Hakkı Eşitlik Dokunulmazlık Mülkiyet Hakkı</p>	<p>Çalışma Hakkı Sosyal Güvenlik Hakkı Eğitim ve Öğretim Hakkı Konut Hakkı Sosyal Güvenlik Hakkı</p>	<p>İnsanca Bir Düzen İçinde Yaşama Hakkı Doğal Zenginliklerden Faydalanma Hakkı Gelişme Hakkı</p>	<p>Düzenli Bir Ekosistem Hakkı Kent(in) Hakkı</p>

1976 Programı	Özgürlük Yaşama Hakkı Eşitlik Din ve Vicdan Özgürlüğü Adil Yargılanma Hakkı Örgütlenme Özgürlüğü Düşünce Özgürlüğü	Çalışma Hakkı Eğitim ve Öğretim Hakkı Beslenme Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı Adil Ücret ve Adil Vergi Hakkı Kültürel Faaliyetlerde Bulunma Hakkı Toplu Sözleşme Hakkı Sendika Hakkı	Barış İçinde Yaşama Hakkı Basın Hakkı Dayanışma Hakkı Gelişim Hakkı Halkın Kendi Kendini Yönetmesi Çevrenin ve Doğanın Korunması Hakkı Doğal Zenginliklerden Yararlanma Hakkı	Bilim Araştırma ve Teknoloji
------------------	--	---	---	------------------------------------

<p>1993-1994 Programı</p>	<p>Özgürlük Yaşama Hakkı Eşitlik Kişi Dokunulmazlığı Siyasi Faaliyetlere Katılma Hakkı Mülkiyet Hakkı Düşünce ve Vicdan Özgürlüğü Din ve İnanç Özgürlüğü Adil Yargılanma Hakkı Seçme ve Seçilme Hakkı Yönetime Katılma ve Örgütlenme Hakkı Savunma Hakkı Toplantı ve Gösteri Yapma Özgürlüğü Seyahat Özgürlüğü</p>	<p>Eğitim ve Öğretim Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı Tüketim Hakkı Ailenin ve Çocukların Korunması Dinlenme Hakkı Sosyal Güvenlik Hakkı Sağlık Hakkı Kültürel Faaliyetlerde Bulunma Hakkı Çalışma Hakkı Adil Ücret Hakkı Adil Gelir Dağılımı Hakkı Sendika Kurma Hakkı</p>	<p>Barış İçinde Yaşama Hakkı Dayanışma Hakkı Gelişim Hakkı İletişim Hakkı Bilgi Edinme Hakkı Doğa ve Çevrenin Korunması Hakkı Doğal Zenginliklerden Yararlanma Hakkı İnsanlığın Ortak Mirasına Katılma ve Yararlanma Hakkı Kültürel Kimlik Hakkı</p>	<p>Kent ve Ekosistem Düzeni Hakkı Gelecek Nesillerin Korunması Hakkı</p>
---------------------------	--	---	--	--

2008 Programı	Yaşama Hakkı Özgürlük Eşitlik Kişi Dokunulmazlığı Savunma Hakkı Din ve İnanç Özgürlüğü Düşünce ve Vicdan Özgürlüğü Adil Yargılanma Hakkı Seçme ve Seçilme Hakkı Toplantı ve Gösteri Yapma Hakkı Seyahat Özgürlüğü Siyasi Faaliyetlerde Bulunma Hakkı Yönetime Katılma Hakkı	Eğitim ve Öğretim Hakkı Bilim ve Sanat Öğrenme Hakkı Ailenin,Çocukların ve Gençlerin Korunması Hakkı Dinlenme Hakkı Sosyal Güvenlik Hakkı Sağlık Hakkı Kültürel Faaliyetlerde Bulunma Hakkı Çalışma Hakkı Adil Ücret Hakkı Adil Gelir Dağılımı Hakkı Sendika Kurma Hakkı	Barış İçinde Yaşama Hakkı Dayanışma Hakkı Gelişim Hakkı İletişim Hakkı Bilgi Edinme Hakkı Doğa ve Çevrenin Korunması Hakkı Doğal Zenginliklerden Yararlanma Hakkı İnsanlığın Ortak Mirasına Katılma ve Yararlanma Hakkı Kültürel Kimlik Hakkı	Kent ve Ekosistem Düzeni Hakkı Gelecek Nesillerin Korunması Hakkı İnsan Onuruna Saygı Duyulması Hakkı
---------------	---	--	---	---

1931 kongresiyle beraber partinin ilk programı hazırlanmış ve ilk defa vatandaşların kamusal haklarına ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Bundan önce Parti'nin bir programa sahip olmadığı dönemde program niteliğinde sayılan 1923 ve 1927 nizamnamelerinde kamusal haklara yer verilmemiştir. Bu bağlamda 1931 programının

4. maddesi önemlidir. Bu madde de bireysel ve toplumsal olarak eşitlik özellikle siyasi alanda kadın-erkek eşitliği, özgürlük, dokunulmazlık (Masuniyet) ve mülkiyet hakları şeklinde özellikle birinci kuşak haklar üzerinde durulmuştur (CHP,1931). Aynı maddede siyasi haklar konusunda kadın erkek ayrımı yapılmayacağı belirtilmiştir (CHF,1931:30). Bu bağlamda kadınların hem belediye ve milletvekili seçimlerinde siyasi haklarını kullanması için gerekli zemini hazırlamak firkanın vazifelerindedir. Nitekim 3 Nisan 1930 tarihindeki belediye kanununun kabul edilmesiyle ilk kez kadınlara belediye seçimlerine (TBMM ZC.,1930), 26 Ekim 1933 tarihli Köy Kanunuyla da ilk kez kadınlara köy muhtarı seçimlerine ve heyetlerine katılma hakkı tanınmıştır (TBMM ZC.,1933). Ayrıca 1931 programı kadın mevzusunun ilk konu edildiği programdır. Kadının toplumsal ve siyasi hayatta yer alması konusuna vurgu yapılmıştır. Ancak kadın konusunun hem 1931 kurultayında hem de programda yer almasına rağmen o dönem gazetelerinde bulunan kurultay fotoğraflarında kadının olmaması, kurultay sonrası yapılan görevlendirmelerde ve parti yönetim safhasında kadına rastlanmaması tam anlamıyla uygulama açısından kadının parti içinde henüz yerleşemediğini göstermektedir (Alacı,2016:223-224).

1931 programında yaşanan uzun savaş sonrası ve ekonomik kriz sonrası oluşan toplumsal ve ekonomik sıkıntılar doğrultusunda daha çok sosyoekonomik politikalar ön plana çıkmıştır. Cumhuriyetin kurulduğu ilk dönemlerde temel haklardan ziyade yenir ulus devlet inşası üzerinde durulmuş ve temel haklar ihmal edilmiştir.

1935 programında birinci kuşak haklardan eşitlik, özgürlük, dokunulmazlık, mülkiyet hakkına; ikinci kuşak haklarda yer alan bilim ve sanat öğrenme hakkı, sağlık hakkı, çalışma hakkı, , ailenin ve çocuğun korunması, sosyal güvenlik hakkına; üçüncü kuşak haklardan olan barış içinde yaşama hakkına yer verilmiştir (CHP,1935). 1935 Programında 1931 de yer alan haklara tekrar yer verilmiştir. Ancak bu hakların devletin varlık ve otoritesi ile kısıtlanmasına ilk defa 1935 programında yer verilmiştir. Ayrıca ferdi ve hükmi şahsiyetlerin faaliyetlerinin genel menfaate ve çikara aykırı olamayacağı belirtilmiştir (CHP,1935:4). 1931 ve 1935 programının temel haklar açısından kıyası yapılacak olursa; 1931 Programında olmayan bu iki maddenin 1935 programına eklenmesi kamusal hak ve özgürlükler açısından çok ciddi bir geriye doğru gidişin söz konusu olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda bireyin hakları ve faaliyetleri, devlet otoritesi ve kamusal çıkarlar ile sınırlandırılmış ve böylece kamusal hak ve özgürlükler

neredeşey tamamen ortadan kalkabilir bir duruma gelmiştir. Dolayısıyla 1935 programı hak ve özgürlükler açısından 1931 programına göre daha geride kalan bir program olmuştur. 1935 programının 4.maddesinde vatandaşlara hak ve ödev vermekte kadın erkek eşitliğı sağlanacağı belirtilmiştir. Bu durum 1931 programında vatandaşların siyasi hakları açısından cinsiyet ayrımının yapılmayacağı şeklinde ele alınmıştır. Aslında burada dikkat çeken en önemli unsur "siyasi haklar"dan "hak ve ödevler"e geçilmiş olmasıdır. Yapılan bu değışiklik, 1935 programının 1931 programına göre birey ve devlet ilişkilerinde devletin baskın rolünü daha fazla arttıran ve bireysel özgürlükleri daha fazla kısıtlayan bir siyasi yapıyı göstermektedir. Burada önemli nokta kadın haklarından ziyade birey ve devlet ilişkisi olmuştur. Bu bağlamda devletin bireyin haklarına saygılı olmasından ziyade bireye haklar veren bir devlet ve toplum yerine bireylere devlete karşı ödev yükleyen bir anlayış sergilemektedir (Görücü,2016:170-172). 1961 Anayasası ile hak ve ödevler ifadesi kullanılmasına rağmen 1961 Anayasasından önce 1935 programında bu ifadenin geçmesi de oldukça önemli bir gelişmedir.

1939 ve 1943 programlarında da birinci kuşak haklardan sayılan hürriyet, dokunulmazlık, eşitlik ve mülkiyet haklarına; bilim ve sanat öğrenme, ailenin ve çocuğun korunması hakkı, çalışma hakkı, sağlık hakkı, sosyal güvenlik şeklinde ikinci kuşak haklara ve barış içinde yaşama hakkı olarak üçüncü kuşak haklara yer verilmiştir. 1939 programının birinci kısmının 4. maddesinde bulunan amme hukuku başlığı altında 1931 ve 1935 programında olduğu gibi hürriyet, dokunulmazlık, eşitlik, mülkiyet hakları ifade edilmiştir. Parti'nin vatandaşlara hak ve ödev verilirken cinsiyet ayrımı yapılmayacağı belirtilmiştir (CHP,1939:5). 1931 Programında olmayıp 1935 programında yer alan kamusal hak ve özgürlüklerin devlet varlığı ve otorite etkisi altında olduğu ve genel çikara aykırı olamayacağı ibaresi 1939 programında da yer almıştır. Böylece haklar neredeyse tamamen ortadan kaldırılabilir hale gelmiştir. Nitekim bu bağlamda haklar bakımından gerekli ye doğru gidişin olduğunu söylemek mümkündür. 1935 programında olduğu gibi hak ve ödevler ibaresi kullanılmış ve bu değışiklik birey devlet ilişkisinde devletin otoritesini daha da arttırmış ve bireysel özgürlükleri daha kısıtlayan bir siyasi yapıya sebep olmuştur. Bu bağlamda birey haklarına saygılı olmaktan ziyade devlete karşı ödevleri olan bireylerin öngörüldüğü bir

anlayış hakim olmuştur. 1939 programında da 1935 programında olduğu gibi iki dereceli seçim sistemi vurgulanmış bunun daha demokratik olacağı belirtilmiştir

1943 programında da daha önce yapılan programlarda olduğu gibi 4.maddesinde yurttaş hakları olarak sayılan hürriyet, dokunulmazlık, eşitlik ve mülkiyet haklarına değinilmiş ve bu hakların devlet otoritesi ile sınırlandırılabilceği belirtilmiştir (CHP,1943:4). 1935 programından itibaren yer alan bu ifade aslında önceden belirtildiği gibi temel hak ve özgürlükler açısından ciddi bir geriye gidişin önemli bir göstergesidir

1931 ve 1935 parti programında temel haklardan iyade ekonomik sosyal politika hedefleri belirtilmiştir. Dönemin koşullarından dolayı daha çok yaşanan savaş ve ekonomik krizin etkisi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. 1939 parti programı iseİkinci Dünya Savaşı sebebiyle işlerlik kazanamamıştır. 1943 programında önceki programlardan farklı olarak ilk defa din ve inanç özgürlüğünden bahsedilmiştir. Bu durumu oluşmasında 1937 Anayasa değişikliği ile Anyasaya giren altı ilke etkili olmuştur. Aslında laikliği temel esas alan CHP'nin 1937 Anayasa değişikliği sonrası yaptığı parti programında din ve inanç özgürlüğüne yer vermemesi ikircilik durumunun oluşmasına sebep olsa da CHP 1939 parti programında ayak sesleri duyulmaya başlanan savaşın etkisinden dolayı daha çok savaşa yönelik hazırlanan bir parti programı olmuştur. Dolayısıyla 1943 parti programına kadar bu durum ihmal edilmiştir. Savaş, yoksulluk, açlık gibi sebeplerden dolayı nüfus o dönemlerde oldukça azalmıştı. Dolayısıyla 1931-1943 parti programlarında nüfus arttırıcı tedbirler üzerinde durulmuş ve nüfusun arttırılması için çalışmalara ailenin, çocukların ve gençlerin korunmasına ayrı önem verilmiştir. Ancak 1931,1935,1939 ve 1943 parti programlarında açık bir şekilde en temel hak olan yaşam hakkından bahsedilmemiştir. O dönemlerde hem savaş, hem de İstiklal Mahkemelerinin etkisiyle insanların yaşam hakkı oldukça fazla ihlal edilmiş ve gerici faaliyetler oldukça fazla etkin olmuştur. Ayrıca idam, ölüm gibi olaylar en fazla o dönemlerde yaşanmıştır. Parti programlarında da bu hak ihmal edilmiştir.

1947 programının ana prensipler kısmında yurttaşların siyasi ve medeni hakları kısmında özgürlük, adil yargılanma, fikir, söz, yazı, yayım, vicdan, toplanma ,dernek ,siyasi parti kurma ve diğer medeni ve siyasi haklardan eşit olarak yararlanma, kişi ve konut dokunulmazlığı , mülkiyet hakkı gibi birinci kuşak haklara; sendika, ailenin

korunması gibi ikinci kuşak haklara; üçüncü kuşak haklardan ise barış içinde yaşama hakkı, gelişme hakkına yer verilmiştir (CHP,1947).1953 parti programında ise 1947 programında yer alan haklara ek olarak üçüncü kuşak haklar arasında yer alan bilgi edinme, iletişim basın özgürlüğü hakkı ile ikinci kuşak haklar arasında yer alan grev ve lokavt hakkından bahsedilmiştir (CHP,1953).

1947 parti programından sonra yer alan temel hak ve hürriyetlerin sayısı arttırılmıştır. Bu durumun oluşmasında 1945 yılından sonra çok partili hayata geçişle birlikte demokratikleşme yolunda ilk ciddi adımların atılması etkili olmuştur. Nitekim 1945 yılında BM, 1948'de İHEB kurulmuştur. Böylece dünyada insan haklarına dönüş yaşanmıştır. Çok partili hayata geçişle beraber dışa açılım, Avrupa Konseyi'ne üyelik gibi olaylarında yaşanması temel haklarda ilerleme yaşanmasına sebep olmuştur.

Tek partili dönemdeki programlardan farklı şekilde 1947 programında birey özgürlüğünün dokunulmazlığı Parti'nin ana prensibi olarak görülmüş ve 19.madde ile ilk defa birinci kuşak haklar arasında yer alan konut dokunulmazlığı hakkına yer verilmiştir (CHP,1947:48). 1947 yılından önceki parti programlarında kamusal haklar veya yurttaşlık hakları bölümü olarak adlandırılan başlıkta dokunulmazlık konusu ele alınmıştı ancak ilk defa 1947 programında kişi ve konut dokunulmazlığı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca 1947 programında insanların maddi ve manevi gelişmelerini hürriyet, haysiyet ve ekonomik güven içinde aramak için 85.madde de yeni bir hak tanınmıştır. Bunun yanısıra ikinci kuşak haklar arasında yer alan sağlık hakkı her insanın bir temel hakkı olarak görülmüş ve devlet sağlık alanının geliştirilmesi ve düzenlenmesi için görevli kılınmıştır. Bunların dışında yargıçların, adaletin ve mahkemelerin üstünlüğü, yargıç teminatı, cezaevlerinin iyileştirilmesi, hükümlülerin sağlık durumunun gözetilmesi gibi maddelere yer verilmiştir (CHP,1947).

CHP'nin 1947 programında toprak mülkiyetinin hukuki belgelerle bağlanması gerekliliği de vurgulanmıştır (CHP,1947:49). 1947 Programında 1935 ve 1939 programlarında olduğu gibi kadın erkek eşitliğine yer verilmiş ancak kadın ve erkeğe aynı hak ve vazifelerin verilmesi konusuna değinilmemiştir (CHP,1947:44-45). Buradan hareketle tek partili dönem programlarına göre 1947 programı otorite etkisinin bir nevi kırıldığı daha liberal bir program olmuştur yorumunu yapabiliriz.

1953 programında da farklı olarak ilk defa basın özgürlüğüne değinilmiştir. 1969 ve 1976 programında ise 1961 Anayasasının etkisiyle geniş bir şekilde

özgürlükler üzerinde durulmuştur. Eşitlik, özgürlük, din ve vicdan hürriyeti, düşünce özgürlüğü, çalışma hakkı, sağlık hakkı, sendika hakkı, bilim ve sanat öğrenme hakkı, toplu sözleşme hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, dayanışma hakkı, gelişme hakkı, çevrenin ve doğanın korunması hakkı, barış içinde yaşama hakkı, iletişim, doğa zenginliklerden yararlanma hakkı, halkın kendi kendini yönetmesi şeklinde birçok hak ve hürriyetlere yer verilmiştir (CHP,1976). Ayrıca ilk kez bir parti programında özgürlük, dayanışma, eşitlik gibi konular başlıklar halinde açıklanmıştır. 1969 Programında olduğu gibi ekonomi, tarım köylüye dönük düzen konuları yinelenmiştir. 1960 darbesi sonrası hazırlanan 1961 Anayasası daha önceden de belirtildiği gibi en özgürlükçü anayasa olmuş ve temel haklara oldukça fazla yer verilmiştir. Ancak 1969 parti programında yaşanan darbe, ayaklanma gibi olumsuz olaylardan dolayı temel haklardan ziyade ekonomik kalkınma ve düzen değişikliği vurgulanmıştır. 1976 programında CHP, özgürlüğü bireyin ve bilimin kendini geliştirebileceği bir ortam olarak görmüştür. Eşitlik ilkesinde kadın ve erkeğin toplumsal eşitliğinin sağlanması, özgürlüğün tüm bireyler tarafından eşit olarak kullanılması gibi söylemlere yer verilmiş ancak eşitlik bölümünde gelirlerin adaletli dağılımına dair bir ibareye yer verilmemiştir. Bir farklılıkta dayanışma ilkesinde yer almaktadır buna göre bireyin topluma karşı olan sorumluluğu, toplumun bireye karşı olan sorumluluğundan daha fazla ön plana çıkmış ilk defa bu programda ayrı bir başlık halinde belirtilen dayanışma ilkesi toplumsal ve ulusal birlik amacı gütmektedir(CHP,1976:24).

1982 Anayasasından sonra hazırlanan 1993 parti programı 1994 yılında da aynen yinelenmiş ve programda "CHP: Değişimin Gücü" ve 'İnsan Hakları' başlığı altında yaşama hakkı, birey özgürlüğü, mülkiyet hakkı, kişi dokunulmazlığı, düşünce, din ve inanç özgürlüğü, siyasi özgürlük, savunma adil yargılanma hürriyeti, toplantı ve gösteri yapma özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, kadın-erkek eşitliği, siyasi faaliyetlere katılma hakkı, çalışma hakkı, sendika kurma, örgütlenme özgürlüğü, adil gelir dağıtımı, eğitim hakkı, ailenin, çocukların, gençlerin korunması ve gelişimi, sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı, bilim ve sanat öğrenme hakkı, dayanışma, barış, iletişim, haberleşme özgürlüğü, emeğin değeri, gelişme hakkı, doğa ve çevrenin korunması, doğal zenginliklerden yararlanma, insanlığın ortak mirasına katılma ve bundan yararlanma hakkı, kültürel kimlik hakkı gibi birçok hakka yer verilmiştir (CHP, 1994).

Özgürlük bölümü 1976 programıyla aynı içeriğe sahip olmakla birlikte bireyin devlet vesayetinden çıkarılıp özgürleştirilmesi konusuna ayrı bir önem verilmiştir. Eşitlik bölümünde ise 1976 programında olduğu gibi kadın erkek eşitliği, ayrımcılığın yapılmayacağı belirtilmiş ve ek olarak fırsat eşitliğinin kurumsallaşması üzerinde durulmuştur. Dayanışma bölümünde her yurttaşa temel yaşam düzeyi sağlamak önemli bir vazife olarak görülmüş ve 1976 programına ek olarak engelliler, yaşlılar ve tek yaşayanlar toplumun ortak kaygısı olmalıdır ibaresi eklenmiştir. Emeğin üstünlüğü de içerik olarak 1976 programıyla aynıdır. Sadece devletin öncelikli görevinin insanlara iş sağlayan sosyal ekonomik dönüşümler gerçekleştirmesi olduğunu ve öncelikle köylülerin, işçilerin, küçük esnafların ve dar gelirli kesimlerin çocuklarının eğitiminde karşılaştığı maddi imkansızlıkların giderilmesi ibaresi eklenmiştir. Gelişmenin bütünlüğü ve etkinliği bölümüne de kamu yararı ifadesi eklenmiş ve demokratikleşme bölümünde demokrasinin bir anlayışlar ve değerler bütünü bir kültür olayı olduğu belirtilmiştir. Sivil toplum konusu üzerinde durulmuş, hoşgörü ve sentez anlayışı vurgulanmıştır (CHP,1994).

1994 Programında CHP yine kendisini devlet partisi olarak nitelendirmiş ve 1980 darbesinin oluşturduğu birey üzerindeki devlet vesayetinin kaldırılması istenmiştir. Dolayısıyla 1994 Programında liberal anlayışın hakim olduğunu söylemek mümkündür.

2008 parti programında da CHP, bazı temel hak ve özgürlükleri demokrasinin ve insan haklarının vazgeçilmez ve evrensel temel unsurları olarak kabul etmiştir. Programda yaşama hakkı, düşünce ve anlatım özgürlüğü, mülkiyet hakkı, savunma hakkı, kişi dokunulmazlığı, seçme ve seçilme hakkı, seyahat özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakkı, eşitlik hakkı, sağlık hakkı, din, inanç ve vicdan özgürlüğü, çalışma hakkı, bilim ve sanat öğrenme hakkı, eğitim hakkı, grev ve sendika hakkı, konut hakkı, ailenin, çocukların ve gençlerin korunması, basın ve iletişim özgürlüğü, girişim özgürlüğü, barış, dayanışma hakkı, çevre hakkı, insanca bir yaşam düzeni, insan onuruna saygının korunması şeklinde birçok hak ve hürriyetlere yer verilmiştir (CHP,2008:38-45). 1976-1994 programlarından farklı olarak 2008 programında dayanışma hakkı örgütlenme hakkı ile ilişkilendirmeye çalışılmıştır. Ayrıca siyasi etik, yolsuzluk, milletvekillerinin dokunulmazlığı gibi konulara da değinilmiştir (CHP,2008:70-75).

CHP'nin parti programlarındaki haklar görüldüğü üzere 1976 parti programından sonra daha fazla artmıştır. Kısıtlamalara karşı örgütlenme, özgürlük isteği artmış ve parti programlarına yansımıştır. Ayrıca dışa açılım, soğuk savaşın bitmesi, kürselleşme modern bir hayatın ve temel hakların artmasına katkı sağlamıştır.

4.2. Anayasal Değişiklikler Bakımından CHP Parti Programları

1931,1935,1939,1943,1947 ve 1953 parti programlarının yapıldığı dönemde 1924 Anayasası hakimdi. 1931,1935 ve 1939 parti programlarında 1924 Anayasası'nda yer alan özgürlük, eşitlik, mülkiyet, dokunulmazlık haklarına yer verilmiştir. Buna ek olarak 1943 parti programında 1924 Anayasasında da bahsedilen din ve inanç özgürlüğüne 1947 ve 1953 parti programlarında söz, yazı, yayım özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, siyasi faaliyetlere katılma, toplantı e dernek kurma özgürlüğüne yer verilmiştir. 1931 parti programının ikinci kısmında 1937 Anayasa değişikliğiyle anayasaya girecek olan Türkiye Cumhuriyeti'nin niteliklerini firkanın ana vasıfları olarak kabul etmiştir. Anayasaya girmeden önce programda bu ilkelere bahsetmesi de oldukça önemlidir. Ayrıca tek dereceli seçim Parti'nin amaçları arasından sayılmış ve vatandaşların seçeceği kişileri tanıyabilecek şartlar ve vasıflar ile donatılması gerekliliği ifade edilmiştir. Bu durum gerçekleşene kadar iki dereceli seçimin daha uygun olduğu ileri sürülmüştür. Dönemin anayasası olan 1924 Anayasası ise ekonomik ve sosyal haklar üzerinde durmamıştır. Bunun yanısıra anayasada bulunan tüm temel haklara değinilmemiştir. Dolayısıyla temel haklar bakımından geride kalan bir program olmuştur. Çünkü o dönemde asıl hedef hak ve özgürlüklerden ziyade, yaşanan olumsuz gelişmelere çare aramak ve yeni bir ulus devlet inşa etmektir. 1935 Parti programında yurttaş hakları kısmında hak ve ödevler ibaresi kullanılmıştır. 1924 Anayasasında yer almayıp 1961 Anayasası ile kullanılmaya başlanan bu ibareye daha önceden yer verilmiş olması da oldukça önemli bir gelişmedir.

Dönemin Anayasası olan 1924 Anayasasının beşinci bölümünde temel haklara yer verilmiştir. Anayasada birinci kuşak haklar olarak da adlandırılan negatif haklara yer verilmiştir. Ayrıca kısmen de olsa aktif statü haklara değinilmiştir. Ekonomik ve Sosyal haklara yer vermeyen 1924 anayasasının sosyal politika açısından değerlendirilebilecek tek maddesi, kadın ve erkek bütün herkese ilköğretimin zorunlu ve

parasız olduğunu açıklayan 87.maddedir (www.anayasa.gov.tr,2020). 1924 Anayasasını sosyal devlete bir adım olarak gören görüşler mevcuttur. Ancak Anayasanın 2. maddesinde yer alan halkçılık, devletçilik ve devrimcilik ilkelerinin 1937 yılında anayasaya eklenmiş olması bu yargıyı tam olarak desteklememektedir. 1931-1943 arasındaki programlarda görüldüğü üzere genel olarak aynı temel haklara yer verilmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde temel hedef olarak ulus devlet inşası görülmüş ve temel haklardan ziyade yaşanan gelişmelerden dolayı ekonomik ve sosyal politikalara yer verilmiştir. Anayasada yer almamasına rağmen parti programlarında ekonomik ve sosyal politikaların bulunması anayasaya göre ileri düzeyde olduğu göstermektedir. Ancak parti programlarının temel haklar açısından sınırlı kaldığını ve anayasanın gerisinde olduğunu da söylemek mümkündür. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki tek parti dönemi süresince özellikle 1927 sonrası siyasi rejimi asıl belirleyen unsur, 1924 anayasası değil CHP'nin tüzük ve programlarıdır. Zira 1931,1935,1939,1943 parti programlarında ekonomik ve sosyal haklara daha fazla yer verildiği için hem 1924 Anayasasından ileri hem de en temel hakların ihmal edilmesi bakımından da anayasadan geride kalan programlar olmuştur.

1947 ve 1953 programında 1924 Anayasasında bulunan çoğu temel haklardan bahsedilmiştir. Hatta 1924 Anayasası sendika, toplu sözleşme, grev, sosyal ve ekonomik haklar bakımından eksiktir. Parti programlarında bu haklara yer vermiş olması anayasaya göre daha ileri bir durum olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra hürriyetçi bir izlenim veren 1924 anayasası bazı temel hak ve hürriyetlerin sadece adını saymakla yetinmiş bu hakları ayrıntılı bir şekilde düzenleyip sınırlarını net bir çizgiyle çizmemiştir. Zira hak ve hürriyetleri koruma mekanizması da geliştirmemiştir. Parti programlarında da koruma mekanizmalarından bahsedilmemiştir. Ayrıca ilk defa 1947 programında insan kişiliğinin serbest bir şekilde gelişiminden bahsedilmiştir. 1935,1939 ve 1943 programında olduğu gibi hak ve özgürlüklerin devlet otoritesi ile sınırlandırılmasına yönelik bir hükme de yer verilmemiştir. Aslında bu durum bireyin ön plana çıkması açısından oldukça önemlidir. Nitekim 1924 anayasası sosyal devlet felsefesi yerine daha çok liberal ve bireyci felsefeye yönelmiştir.

1969 ve 1976 parti programlarının hazırlandığı dönemde ise 1961 Anayasası bulunuyordu. Dönemin anayasası olan 1961 Anayasası en özgürlükçü anayasadır. Kişi hakları, siyasi haklar, sosyal ve ekonomik haklar 1961 Anayasasında geniş bir şekilde

düzenlenmiştir. 1961 Anayasasında bulunan özgürlük, eşitlik, dokunulmazlık, mülkiyet, sağlık, eğitim, çalışma hakkı, konut hakkı, yaşama hakkı, din ve vicdan özgürlüğü gibi birçok temel hak ve hürriyetlere yer verilmiştir.

CHP, 1969 parti programında düzen değişikliğine oldukça fazla önem vermiştir. Özellikle bireyin ön planda olduğu insanca bir yaşam düzeni için hedeflere yer verilmiştir. Zira 1961 Anayasasında da devlet otoritesi yerine birey daha fazla vurgulanmıştır. 1969-1976 parti programları ile beraber özellikle üçüncü ve dördüncü kuşak haklara da daha fazla değinilmeye başlanmıştır. Parti programlarında yer verilen temel hak ve hürriyetlerin sayısının artmasında 1961 Anayasası da oldukça etkili olmuştur. Ayrıca 1960'lı dönemlerde gerçekleşen demokrasi ve özgürlük ayaklanmaları da partinin programlarında düzen değişikliği yaşamasında önemli bir etkidir. 1971 Muhtırası sonrasında 1971-1973 yıllarında anayasa değişikliği yaşanmış ve kısıtlayıcı hükümler getirilmiştir. CHP' de özellikle 1969 ve 1976 parti programlarında daha çok darbelerden ve kısıtlamalara karşı oldukları belirtilmiş ve özellikle 1976 parti programında kısıtlanan basın özgürlüğü, üniversite özerkliği gibi konulara daha fazla vurgu yapılarak özgürlük savunulmuştur. 1960 sonrası köyden kente geçişler başlamış ve köylerde tarımsal üretimde düşüşler yaşanmıştır. İşte böyle bir ortamda CHP 1969 Parti programında daha çok köylüye dönük düzen değişikliğinden bahsetmiştir. 1976 parti programında ise hem Kıbrıs Barış Harekatı hem de Petrol krizi sebebiyle ekonomik ve sosyal politikalara ağırlık verilmiş ve özgürlükler arttırılmıştır. Nitekim 1969 parti programı ekonomik kalkınmaya 1976 programı ise özgürlüğe yönelik bir program olmuştur. 1961 Anayasası'nda yer alan tüm temel hak ve hürriyetler yer verilmediği için anayasaya göre temel haklar açısından daha geride kalan parti programlarıdır.

CHP'nin 1993 ve sonrası parti programlarında ise 1980 sonrası hazırlanan 1982 Anayasası etkili olmuştur. 1982 Anayasasında yer alan özgürlük, eşitlik, yaşama hakkı, kişi dokunulmazlığı, siyasi faaliyetlere katılma hakkı, mülkiyet hakkı, eğitim ve öğretim hakkı, beslenme hakkı, tüketim hakkı, ailenin ve çocukların korunması hakkı, barış hakkı, dayanışma hakkı, gelişim hakkı, iletişim hakkı, adil yargılanma, bilgi edinme hakkı, seçme ve seçilme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, seyahat hakkı, sendika kurma hakkı, savunma hakkı, çevre hakkı şeklinde birçok temel hakka parti programlarında yer verilmiştir. 1982 Anayasası'nda daha çok devlet

otoritesi ön planda iken CHP parti programlarında bireyi ön planda tutmuştur. Zira 1982 Anayasası birey karşısında devleti kutsayan bir yapıdır. 1982 Anayasasında insan hakları ve demokrasi kavramları evrensel boyuttan koparılarak millileştirilmiştir (Tanör,2017:196). 1982 Anayasasında temel hak ve hürriyetler dar bir alana sığdırılarak daha çok sınırlandırılması üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla CHP parti programlarında 1982 Anayasası'nın elverişsiz olduğunu, bireysellik, insan hakları ve özgürlüğe karşıt bir anayasa olduğunu belirterek programlarında bireyin özgürlüğünü vurgulamıştır.

4.3. Uluslararası Konjonktür ve CHP'nin Parti Programları

TBMM açıldığı andan itibaren çıkarılan birçok kanun ve karar dağınık ve eksikti. Kanuni Esasi'nin yeni kurulmakta olan devletin yapılanmasına ve misyonuna uymadığı düşünülerek yeni bir anayasa yapılması ihtiyacı belirgin şekilde hissedilmişti. Bunun sonucunda o dönemin koşullarına göre 1921 Anayasası hazırlanmıştır. Bu anayasada dönemin şartlarından dolayı asıl hedef ulusal bağımsızlıktı. Nitekim Anayasanın 1. maddesi ile ulusal egemenlik ilkesine geçiş sağlanmıştır (www.anayasa.gov.tr,2021). Böylece Amasya tamimi, Erzurum ve Sivas kongrelerinden itibaren olgunlaşmış güçlenen egemenlik ve ulusal irade ilkeleri resmen yürürlüğe girmiştir. Halk Fırkasının kuruluşuna doğru giden süreç, saltanatın kaldırılmasıyla (1 Kasım 1922) hızlanmıştır. Zira egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu , yasama ve yürütme yetkilerinin de meclise ait olduğu bir dönemde saltanatın kaldırılması cumhuriyete doğru gidişin önemli bir işaretidir. Bunun akabinde çetrefilli bir şekilde 20 Kasım 1922'de Lozan görüşmeleri başlamış ve Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923 tarihinde kabul edilmesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı uluslararası alanda tanınmıştır.

Bu dönemde ülke içinde yaşanan gerilimin iyice artmasına bağlı olarak belirli ve sistematik temellere dayalı bir siyasi parti ihtiyacı iyice hissedilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal, Halk Fırkasının kurulacağını belirtmiş ve ardından yaptığı yurt gezisinde kurulacak olan Parti'nin programı için halkın da düşüncelerini dinlemiştir. Hem dış konjonktürdeki gelişmeler hem de iç politikada yaşanan gelişmeler meclisin 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı almasına neden olmuştur. Seçimlerin

yenilenmesinin ardından 8 Nisan 1923'te M. Kemal esasında “ Dokuz Umde” adında bir seçim beyannamesi yayınlanmıştır.

Dokuz Umde savaşta yıpranan devletin tahribatını gidermeye çalışıyor ve yeni kurulacak olan milli iradeye bağlı ulus devletin temellerini atıyordu. Ülkenin bütün ihtiyaçlarını içeren bu programda fırka kurulmadan gerici, tecrübesiz ve bilgisiz olan insanların ulusu yanıltmasına izin vermemek için mevcut olan bazı sorunlar dile getirilmemiştir. Mustafa Kemal, bu sorunların zaman içerisinde çözümleneceğini düşünmüştür. Zira bu umdeler, hem memleketin en önemli ihtiyaçları, hem de birçok aydın ve uzmanın görüşleri ile İzmir'de tüm memleket delegelerinin katılımıyla toplanan İktisat Kongresi çalışmaları etkisiyle belirlenmiştir (Dokuz Umde,1923).

Cumhuriyet ilan edilmeden hemen önce gerçekleşen Türkiye İktisat Kongresinde (17 Şubat-4 Mart 1923) alınan kararların hem tavsiye niteliğinde olması hem de ülkenin ekonomisine ve uluslararası siyasi ilişkilerine gönderme yapmasından dolayı oldukça önemlidir. İzmir İktisat Kongresi'nin vurguladığı liberal ekonomik çizgisi, 1930'lara kadar ülkenin ekonomisinin temelini oluşturmuştur (Teziç,1977:66).

Bu döneme ışık tutan asıl olay, Cumhuriyet'in ilanından önce Atatürk'ün meclis açılışında yaptığı konuşmalarıdır. Bu konuşmalar, Cumhuriyet hükümetlerinin genel nitelikleri ve programları hakkında izlenmesi gereken yolları göstermiştir. Atatürk, 1 Mart 1923 tarihinde yapmış olduğu konuşmada sosyal yardım alanında sivil toplum kuruluşları olarak yardım cemiyetlerinin faaliyetlerini ve savaş sonrası nüfus sorununu öne çıkarmış ve bir nüfus sayımının yapılması gerekliliğini dile getirmiştir. Bu konuşmada salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele, hemşire, doktor gibi sağlık çalışanlarının arttırılması gibi konular üzerinde durulmuştur. Atatürk'ün sosyal yardım alanında dikkat çektiği en önemli hususlardan biri de yetimlerin barındırılması ile ilgilidir. Devletin yaklaşık olarak on bin kadar yetime bakabildiğini ancak savaş sonrası yetim sayısının arttığını bunun içinde önlemlerin alınacağını ifade etmiştir. Yetimhane, deliler ve acizler yurdu, süt emzirme çocuk yuvası kurulmasına yönelik ileride yapılacak sosyal yardım ve sosyal politika önlemlerine ilişkin bilgiler vermiştir (TBMM Zabıt Ceridesi,1923b:6-7).

Ağustos 1923 yılında da ekonom, eğitim ve bayındırlık alanlarında başarı elde edilmesinin ülkenin refahı için oldukça önemli olduğunu belirterek bu dönemde öncelikli hedefin ekonomik alanında yapılacağını vurgulamıştır (TBMM Zabıt

Ceridesi,1923a:41). Programda açıkça belirtilmemiş olsa da dönemin siyasi ve ekonomik olaylarına bakıldığında liberal çizgide bir program olduğu söylenebilir. Bu beyanname ile seçime giren ARMHG seçimleri kazanmış ve ileride kurulacak olan Parti bu yolda kuvvetlenmiştir. Nitekim seçimlerin kazanılmasından sonra Parti'nin kurulması hızlanmıştır. Böylece 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası, M.Kemal başkanlığında ARMHC'nin devamı olarak kurulmuştur. Halk Fırkası nizamnamesi de 9 Eylül de yapılan toplantıda kabul edilmiştir. 11 Eylül 1923'te Halk Fırkası Nizamnamesi'ne son hali verilerek fırkanın ilk program ve tüzüğü oluşturulmuştur. Aynı bir parti programı olmadığı için seçimler öncesi yayınlanan beyanname (Dokuz Umde) bir parti programı olarak görülmüştür. Dolayısıyla CHF eksenli olarak yerleşecek olan tek partili sistemin toplum ve siyaset anlayışının ilk izleri olarak bu partinin 1923 tarihli nizamnamesinde bulunan hükümleri ele alınabilir (Korkmaz,2014:6-7). Zira bu nizamnamede, cumhuriyet devrimine zemin hazırlayan hükümlere de rastlanmaktadır. Nizamnamenin 1. maddesinde CHF'nin devrimci karakteri görülmektedir. Ayrıca 1. madde de Halk Fırkası'nın kuruluş amacı; halk egemenliğine ve demokratik cumhuriyet temeline dayalı ülke yönetimini sağlamak, asırlardır geride kalmış ve ihmal edilmiş bir toplumun çağdaşlaşmasını hedeflemek ve tasarlanan hukuk devletinde modern yasalar üzerinde hiçbir gücün etkinliğinin tanınmayacağını belirtmek şeklinde ortaya konulmuştur. 2.maddesinde, Halk Fırkasının kuruluşundan itibaren programa giren ve halen geçerliliğini koruyan halkçılık ilkesi tanımlanmış ve sınıf ayrımcılığına karşı çıkmıştır (Dokuz Umde,1923). 3.maddesinde her Türk vatandaşının hatta yurt dışından gelip Türk vatandaşlığını ve kültürünü kabul eden her kişinin Halk Fırkasına kabul edileceği belirtilmiştir. Ancak nizamnamede belirtilen demokratik ve özgürlükçü vurgular günlük hayata aktarılamamıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmelerle birlikte saltanatın kaldırılması ile birlikte laikliğe geçişin ilk izleri görülmeye başlanmış ve 1923 Beyannamesinde yer alan halkçılık ile milli egemenlik ilkesi ışığında 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiştir. 29 Ekim 1923 tarihinde 1921 Teşkilatı Esasiye Yasası'nda yapılan değişiklikle “Türkiye Devleti'nin dini İslamdır” ibaresi yer almıştır (Kara,2017:113). Zira bu dönemde dini tamamen gözardı etmek mümkün değildi, bu yüzden dini söylemler bir anda siyasi ve toplumsal yaşamın dışına çıkarılmamıştır. 2 Mart 1924 tarihinde toplanan Halk Fırkası, hilafetin kaldırılması, dinin ve ordunun siyaset dışında bırakılması, eğitim sisteminin birleştirilmesi gibi önemli kararlar

almıştır. Böylece 3 Mart 1924 tarihinde, hilafetin kaldırılması, tevhidi tedrisat kanunu, Şeriye ve Evkaf Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin Kaldırılması TBMM tarafından kabul edilmiştir (Ökte,2019:60). Ayrıca bu dönemde yaşanan tartışmalara rağmen yeni bir anayasa 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Halk Fırkası 10 Kasım 1924 tarihinde yaptığı toplantıda daha öncede belirtildiği gibi isminin başına ' Cumhuriyet' kelimesini eklemiştir (Uyar,1999:75). Halk Fırkası adını Cumhuriyet Halk Fırkası şeklinde değiştirerek hem kurulacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan önce davranacak hem de kendisini Cumhuriyet olan rejimin resmi partisi olarak gösterecektir.

Özellikle Şeyh Sait İsyanı gibi rejimi tehlikeye sokan gelişmelerin yaşandığı bu dönemde kurulan İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla özgürlükler büyük ölçüde askıya alınmış ve basına kısıtlama getirilmiştir. İsyanın geniş çaplı olması sebebiyle sıkıyönetim ilan edilmiş ve Hıyanet-i Vataniye Kanununun 1. maddesi, dinin siyasete alet edilmesini önleyici biçimde değiştirilmiştir (Tunçay,2012:134-135). Alınan tedbirler yeterli olmayınca gericiliği önlemek ve ayaklanmayı bastırmak için alınacak tedbirlerle ilgili olarak hazırlanıp meclise sunulan "Tahriri Sükun Kanunu" 4 Mart 1925 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Tahriri Sükun Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yeni bir devrenin de başlangıcı olarak görülmektedir. Şeyh Sait İsyanı 31 Mayıs 1925 tarihinde alınan askeri önlemlerle bastırılmış ve muhalif basın da Tahriri Sükun Kanunu ile susturulmuştur. Tahriri Sükun Kanunun verdiği sınırsız yetkiler ile bazı dergi ve gazeteler kapatılmış, işçi örgütlenmelerinin de önü kesilmiştir. Bu durum sosyal politika açısından özellikle işçilerin haklarının verilmesi ve korunması bakımından gecikme olarak değerlendirilebilir. Ekonomik gelişmenin henüz gerçekleşmediği, otoriter ve vesayetçi bir devlet anlayışının hâkim olduğu bu süreçte işçilere yönelik hak taleplerinin kamusal alanda açıklanmasının önü kapatılmıştır. Akabinde fırka programında ki fikirlerin bazı kişiler tarafından irtica olarak kullanılması sebep gösterilerek 3 Haziran 1925 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır (Tunaya,1952:621-622).

1923-1925 yılları arasında Cumhuriyetin temel esasları olarak üç fikir belirlenmiştir. Bunlar; laiklik, milliyetçilik ve halkçılık ilkeleridir. Milliyetçilik rejimin temeli sayılmış laiklik ise milliyetçiliğin gayesi olarak sayılan modern, milli egemenliğe dayanan Türkiye Cumhuriyeti'ni gerçekleştirmek amacıyla yegâne bir yol olarak görülmüştür (Dündar,2007:58). Bunun yanısıra 1925 yılının ortasından itibaren kültürel,sosyal, hukukî ve iktisadi alanlarda gelişmeler yaşanmış, çağdaşlaşma yolunda

da büyük adımlar atılmıştır. Zira Atatürk devrimleri ulusal ve modern Türk Devleti'nin kurulması hatta gelişmesi için gerekli olan kavramları, sistemleri ve kurumları getirmiş, bu modernleşmeye ters olan kavram ve kurumları kaldırmıştır. Bu devrimlerin Osmanlı döneminde yapılan ıslahat hareketlerinden farkı ise geleneksel bir Osmanlı Devleti'ni değil ulusal Türk toplumunun modernleşmesini sağlamak olmuştur.

Saltanatın kaldırılması, Lozan Antlaşması, Ankara'nın Başkent olması, Cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması gibi olaylar 1920-1925 döneminin siyasi yönündeki önemli gelişmeleri olmuştur. 1925 yılından itibaren toplumsal ve kültürel yönde reformları içeren dönem başlamıştır. 25 Kasım 1925'te şapka, kılık ve kıyafet reformu, 26 Kasım tarihinde takvim ve saat değişikliği yapılmıştır. 30 Kasım 1925 yılında da tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştır. Bunları daha sonra kültürel ve toplumsal hayatı düzenleyen laik kanunlar (1 Mart 1926 Ceza Kanunu, 29 Haziran 1926 Ticaret Kanunu, 4 Ekim 1926 Medeni ve Borçlar Kanunu) takip etmiştir (Şen,2017:155-156). Nizamname gereği yapılması gereken ikinci büyük kongre ancak 1927 yılında toplanabilmiştir. Tek parti yönetiminin kurumsallaşma yönündeki gelişmeler de bu kongrede belirginleşmiştir. Nutuk'un neden bu kongrede olduğuna dair farklı yorumlar yapılmıştır. Zira 1927 de seçimler yapılmış, mebuslar belli olmuş ama meclis daha açılmadan Nutuk okunmuştur. Bu durum yeni dönem de oluşan mebuslar üzerinde etki yaratmak şeklinde değerlendirilmiştir (Ökte,2019:69). 1927 yılında yapılan bu kongrede ayrı bir program hazırlanmamış bunun yerine program niteliğinde CHF Nizamnamesi hazırlanmıştır (Tunçay,2012:398-412). Bu beyanname de nüfusun arttırılması, sağlık ve özellikle çocuk sağlığı, ailenin korunması gibi alanlara yer verilmiştir. Kısacası bu kongrede alınan kararlardan özetle şu sonuca varılabilir: CHF kendisini ARMHC'nin devamı olarak kabul etmiş ve bütün milleti kapsayan bir "Milli Teşekkül" olduğunu vurgulamıştır. (Ökte,2019:70).

İkinci büyük kongre sonrası yaşanan gelişmeler, 1931 Üçüncü Büyük Kongresini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde gerçekleşen en önemli olaylardan biri 1928 yılındaki meclis görüşmelerinde alınan kararlar ile 1924 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanununda yer alan laikliğe aykırı hükümlerin kaldırılması olmuştur (Resmi Gazete,1928). Zira 1924 Anayasası dönemin koşulları zorlaması sebebiyle teokratik bir anayasa olarak oluşturulmuştu. Anayasanın yapısında ve siyasi biçiminde anayasa kurallarına aykırı çelişkiler olduğu için sadece dönemin şartlarından dolayı bir

süreliliğine kabul edilmiş ve Mustafa Kemal ilk uygun zamanda kaldırılması gerektiğini belirtmiştir (Kara,2017:119). Laikleşme süreci bağlamında Anayasa'da yapılan değişiklikle resmi din ile beraber Cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin ant içme sözlerindeki vallahi billahi gibi dinsel öğeler kaldırılmıştır (Tunçay,2012:228). Ayrıca 1 Ocak 1936 tarihinden itibaren "Beynelmilel" adı altında milâdî takvim ve saat, 3 Kasım 1928 tarihinde ise Latin alfabesi kabul edilmiştir (Şen,2017:153-154). Latin alfabesi ile Osmanlıca'nın yerine Türkçe kökenlerden oluşan ulusal bir bilim ve kültür dilinin oluşturulması hedeflenmiştir. Çünkü Arap alfabesi ile okuyup yazmanın Batılılaşma yolunda engel olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Arap-İslam dünyası ile olan bağın gevşetilerek dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi azaltılmak istenmiş bu amaçla hızlı bir şekilde okuma yazma seferberliği başlatılmıştır. Ayrıca Latin alfabesinin kabulüyle kutsalla olan bağ da koparılmıştır. 1929 yılında ise artık Takriri Sükun Kanununa ihtiyaç duymadığı düşünülerek yürürlükten kaldırılmıştır (Dündar,2007:72). Bu gelişmelerin yaşanmasının yanı sıra 29 Ekim 1929 tarihinde önce ABD'de başlayıp sonra tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik buhran sebebiyle Türkiye'nin liberal esaslara dayalı olan iktisadi programları gerçekleşmemiş ve Türkiye ekonomik bunalımın etkisinden kurtulmak için çare aramaya başlamıştır. Böylece yeni bir ekonomik modele yönelim ön plana çıkmıştır. 1923-1930 arası dönemlerde devlet ister korumacı ister liberalizm biçiminde olsun yerli ve ulusal burjuvaziyi yetiştirmeye çalışmıştır. Çiftçiyi korumak amacıyla 1925 yılında aşar vergisi ve iltizam kaldırılmıştır (Kara,2017:114). Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında oldukça dar olan bütçe aşar vergisinin kaldırılmasıyla daha da daralmıştır. Cumhuriyetin kuruluş döneminde devletin gelirinin büyük bölümü işçi ve köylüden alınan vergilerden sağlanıyordu. Buna rağmen devlet 1923-1926 arasında sürekli açık vermiştir. Daha sonraki süreçte devletçilik adını alacak müdahaleci yöntemle devlet tüccar, çiftçi ve özel sanayici yetiştirmeye çalışmış ve harcamalara kaynak sağlaması için 1926 da yeni vergiler yürürlüğe koymuştur. Bu dönemde tarım kesimi ekonomide oldukça etkiliydi. Ancak ekilebilir toprak yetersizdi. Sanayi ise yok denecek düzeyde gelişmemişti. Kapitülasyonların etkisiyle var olan zanaatlar da yıkılmıştı. Dolayısıyla 1923-1929 yılları arasında bir sanayileşme süreci olmamış dışa açılım gerçekleşmemiştir.

Uzun savaş etkisiyle Cumhuriyetin kuruluş yıllarında kişi başına düşen milli gelir düşüktü. Özellikle 1929 da buhran etkisiyle dünya çapında ticaret hacmi

daralmış, fiyatlar düşmüş, işsizlik artmış ve ihracatı tarıma dayanan Türkiye ekonomisi olumsuz etkilenmişti (Lewis,2008: 377). Ayrıca buhranın etkisiyle Türkiye'deki ithalatçıların yararlandığı yabancı tüccar ve banka kredileri de daralmış, Türk lirası değer kaybetmiş, ziraat, tarım ve ihracat aktif şekilde desteklenmemiştir. 1929 Buhranı Türkiye'de yabancı sermaye arayışlarına gidildiği bir dönemde yaşanmıştır. Ancak bu Buhran konjonktürü bu arayışları büyük ölçüde zayıflatmıştı (Gözcü,2006:83). 1929 ekonomik krizinin Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerinin hızla artması yeni bir dış kredi bulma gereksinimini ve merkez bankası kurma ihtiyacını doğurmuştur. Ayrıca Türkiye'nin ithal ikameciye yönelik sanayileşmeyi hızlandırmasına ve bunu gerçekleştirmek için de sanayi de devlet kapitalizmine başvurmasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu yaşanan sorunlar yeni bir ekonomiyi gerekli kılmıştı. 1929 yılında bütün dünyayı etkisi altına alan büyük Buhran etkisiyle sermaye ve girişimde yetersiz kalan Türkiye devletçi politikalara yönelmiştir. Nitekim bu politikalar 1931 yılında gerçekleştirilen CHF'nin üçüncü büyük Kongresi'nden sonra uygulama alanı bulmuştur (Yapıcı,2021:361).

Özetle 1930'lu yılların başında hem dünyada hem Türkiye'de Marksizmle beraber faşizm de kitleleri etkilemeye başlamıştır. Zira 1929 buhran ile liberal iktisadi düşünce büyük bir darbe almıştır. Özellikle yukarıda bahsedilen gelişmeler ve SCF denemesinin başarısız olması ülkeyi yeni bir ideoloji arayışına itmiştir. Nitekim Kemalizmin Türk devriminin temel ideolojisi olduğu düşünülürse bu ideolojinin Marksizm ve faşizme karşı alternatif olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Atatürk'ün ilkelerinden olan devletçilik ilkesi de bu dönemde önem kazanmıştır. Daha önce belirtildiği gibi Türkiye Cumhuriyeti, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin bıraktığı miras üzerine kurulmuş olsa da ulus devlet inşasında yeni bir yapılanma sürecine giderek kendine özgü farklılıkları sergilemiş ve Osmanlı'nın kurduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal düzenden kopuşa doğru gitmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan radikal değişimlerle yeni rejime uygun bir insan ve toplum modeli yaratmak hedeflenmiş ancak 1930 yıllarında CHF'nin ekonomik sorunları çözmede ve inkılabın halka benimsetilmesinde eksik kaldığı anlaşılmıştır. Zira 1929 ekonomik kriz, SCF deneyimi başarısızlığı, menemen olayı gibi olumsuzluklar bu sorunları daha net bir şekilde göstermektedir. Bu yüzden 1930'lu yıllar rejimin tehlike altında olduğu ve bu tehlikenin önlenmesi için Cumhuriyetin daha sağlam temellere oturtulduğu, ekonomik

kalkınmanın öncelikli olduğu, kalkınmanın topyekûn bir kalkınma olarak algılandığı, ekonomik ve kültürel kalkınmanın bütün olarak düşünüldüğü, bir devrim ideolojisi çabaları ile inkılapların halka benimsetilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Nitekim 1930'lu yıllarda Türk ocakları, mason locaları, kadınlar Birliği ve muallimler birliği gibi dernekler kapatılmıştır. Bunun yanısıra Türk Hava Kurumu, Kızılay, Spor Kulüpleri, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi bazı kurumlar CHF kontrolüne alınmıştır. Tüm kurum ve kuruluşları kendine bağlamaya çalışan CHF işçi ve esnafları da kendi bünyesinde örgütlemeye çalışmıştır (Uzun,2010:239-240). Böyle bir toplumsal ve siyasal iklimde CHF Üçüncü Büyük Kongresini gerçekleştirmiştir. Bu kongre 1923-1946 yılları arasında bir dönüm noktasıdır. Çünkü 1931 kongresinden sonraki on beş yıl boyunca tek partili dönem yaşanmıştır (Tuncay, 2005:317). Ayrıca 1931 Kongresiyle beraber ilk kez bir parti programı hazırlanmıştır (CHF,1931:26-91). CHF'nin 1931 yılında gerçekleştirdiği 3. Büyük Kongresi'ni izleyen günlerde özellikle ekonomik krizin getirmiş olduğu hoşnutsuzluklar devam etmiş, basın hem hükümete hem de izlediği politikaya karşı şiddetli eleştirilerde bulunmuştur. Bu durum ülkede otoriteyi ve tek parti yönetimini sürdürmeye çalışan CHF'yi rahatsız etmiştir. Dolayısıyla basının düzene sokulması ve CHF'nin otoritesini sağlamlaştıracak bir kanuna ihtiyaç duyulmuştur. Böylece hükümet tarafından hazırlanan "Matbuat Kanunu Tasarısı" görüşülmesi için meclise sevk edilmiş ve 25 Temmuz 1931 tarihinde yayınlanmıştır (Aysal,2017:5). Bu kanunda sansür ve idari ihtarlar yoktur ama siyasi alanda kendi aleyhine yapılacak yayınlarda devlete idari tedbirler alması için yetki verilmiştir (Ökte,2019:108-109).

1933'te İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Devletçilik ile kalkınmak için 1934'te birinci beş yıllık sanayi planı yürürlüğe girmiş ve ekonomik krize çareler aranmıştır. Bu gelişimlerin hepsi dönemin ekonomik ve sosyal sorunlarına çare olmak amacıyla yapılmış ve programlara da yansımıştır. 1934 döneminde gerçekleştirilen oturumda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 22 yaşını bitirmiş olan kadın ve erkek her Türk seçme ve seçilme hakkına sahiptir şeklindeki 10.maddesi ile otuz yaşını bitirmiş olan kadın ve erkek her Türk seçilebilir şeklindeki 12. maddesinde değişiklik yapılmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlarda seçme ve seçilme hakkı verilmiştir (Aysal,2017:9). Bu gelişmeler akabinde CHP 1935 yılında dördüncü büyük kurultayını gerçekleştirmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu kurultaydan sonra

artık CHF adı artık CHP olarak anılmaya başlamış ve devlet parti bütünleşmesi sağlanmıştır (Karpas,2010). Böylece bu Kurultay öncesinde yayınlanan kelimelerin ve kavramların birçoğu zamanla terkedilmiştir. 4. Kurultay başlamadan önce önemli kararların alınacağı şeklinde işler beklenmiştir. Kurultay yapılmadan önceki gün "dördüncü kurultay iyi günlerde geliyor; beşinci kurultay daha da iyi günlerde gelecek" şeklindeki cümleler aslında devlet kapitalizmin en sert ve etkin yıllarında toplanacak olan bu dördüncü kongre öncesi bir nebze de olsa ülke ekonomisinde iyileşmelerin başlamasından ötürü kurulmuştur (Yapıcı,2021:365). Bu kurultayda daha katı bir devlet kapitalizmi görülmüştür. Ayrıca 1935 kurultayı M.Kemal'in katıldığı son kurultay olmuştur.

1937 de CHP önemli bir adım daha atmıştır. 1937 yılında İnönü ve arkadaşları tarafından teklif edilen anayasa değişikliği sonucu Anayasanın 2.maddesi "Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır" şeklinde değiştirilmiş ve böylece CHP programındaki ana ilkeler anayasaya eklenmiştir. Yine 1937 yılında Türk Ceza Kanununa bazı önemli maddelerin eklenmesiyle basın kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Nitekim tek parti iktidarı "Milli Duygulara Karşı Propaganda Suçu" kapsamında tüm basın organlarını denetlemiştir. Bu dönemde ülkede yaşanan gelişmelerle birlikte Avrupa ve Sovyetlerle ilişkiler belli bir düzene sokulmuş, MC'ye üye olunmuş, Balkan Antantı imzalanmış, Türkiye lehine Montrö Boğazlar Sözleşmesi yeniden düzenlenmiş, Doğu ülkeleriyle Sadabat Paktı yapılmış, 1921 Ankara antlaşmasıyla Hatay ile ilgili olan sorun MC'ye arabuluculuk yapmasıyla 1938 yılında çözüme kavuşturulmuştur (Armaoğlu, 1992:335-360). 1 Nisan 1939 tarihinde Amerika ile imzalanıp 5 Mayıs 1939 da yürürlüğe giren Türkiye Amerika Ticaret Anlaşması kapsamında ABD'ye ihracat ve ithalat olmak üzere diğer tüm konularda müsaade edilerek bir millet statüsü tanınmıştır. Türkiye'nin Batıya yaklaşması bağlamında bir diğer adım 15 Nisan 1939 tarihinde başlamış olan Türkiye İngiltere görüşmeleri sonucu 12 Mayıs'ta Ortak Demeç olarak adlandırılan bir anlaşmayla sonuçlanmıştır (Ökte,2019:196). Türkiye'nin uluslararası ortamda batıyla yaklaşma çabaları sürdürdüğü, ülke yönetiminde de daha demokratik uygulamalarının arandığı böyle bir dönemde CHP Beşinci Büyük Kurultayını yapmış ve yeni bir program kabul edilmiştir. Tek parti döneminde kurultay sonrası alınan kararlar yalnız parti içi sorunları değil ülkedeki sosyal, ekonomik ve kültürel sorunları da anlamak açısından büyük önem

taşımaktadır. 1939 yılında toplanan CHP'nin Beşinci Kurultayında çok partili demokratik sisteme geçişin altyapısını oluşturmak için parti içi muhalefet anlamına gelen ve aynı zamanda parti tüzüğü ve programların uygulanıp uygulanmadığını denetleyen bir "müstakil grup" kurulmuş ve parti devlet bütünleştirilmesinden de vazgeçilmiştir (CHP,1935). CHP 1939 Beşinci Kurultayında hem iç hem dış dinamiklerin etkisiyle liberalleşme ruhu açık bir şekilde hissedilmiş ve valiler illerdeki CHP teşkilatı başkanı konumunu bu kurultayda kaybetmiştir. Milli şef dönemi olarak adlandırılan bu dönemde batılı ülkelerin yanında olma istemi görülmektedir. Batıya yanaşmak için "Demokrasiye Geçiş , Demokrasiyi Kemale Erdirmek" gibi sloganlar Kurultayda gündeme gelmiş ve parti devlet kaynaşmasının çözülmesi için adım atılmıştır. Bir nevi çok partili hayata geçiş için önemli bir gelişmedir (CHP,1939). 1939 Beşinci Kurultay ikinci Dünya Savaşı'nın ilk seslerinin duyulduğu bir dönemde yapılmıştı. Zira savaşın olacağı o kadar bellidir ki İnönü aslında savaşın getireceği yükün ne kadar ağır olduğunu da vurgulamıştır. 1939 Beşinci Kurultayından yaklaşık beş ay sonra İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. CHP iktidarı savaşa katılmamasına rağmen büyük yara almıştır. Türkiye savaşa fiilen girmemiş ama savaş hazırlığı yapmak zorunda kalmıştır. Nitekim böyle bir dönemde 1939 programı da işlerlik göstermemiştir (CHP,1939). Bu dönemde Türkiye'nin hedeflediği planlama çalışmaları, yatırım programları savaş sebebiyle rafa kaldırılmış ve 1938 yılında ilan edilen İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulanmamıştır. 1939 programının ardından yaşanan ikinci Dünya Savaşı sırasında CHP 1943 Altıncı Büyük Kurultayını gerçekleştirmiştir. Tek partili dönemin son kurultayı olan 1943 kurultayında da yeni programı kabul edilmiş ve kurultayda ülkenin yaşadığı konjonktür gelişimden dolayı daha çok savaş sırasında alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur.

1939-1945 yılları arasında süren İkinci Dünya Savaşı sonucunda siyasi anlamda köklü değişiklikler yapılmış ve bu değişikliklerle beraber gerçekleşen demokratikleşme çabalarının nihayetinde çok partili siyasal hayata geçiş başlamıştır. Savaş yıllarında temeli atılan ve savaş sonunda kurulan BM, uluslararası barışı sağlamaya çalışmıştır. Bu süre zarfında demokrasi, çoğulculuk, katılımcılık, insan haklarına saygı, azınlık hakları, ırkçılık ayrımına karşı çıkılması, hukukun üstünlüğü, milletin kendi kaderini kendi belirlemesi gibi birçok ilke demokrasinin gündemi haline gelmiş ve böylece demokrasi güç kazanmıştır. Bunun ardından Sovyetlerin yayılmacı

politikaları karşısında ABD öncülüğünde batılıların 1949 yılında kurduğu Kuzey Atlantik Paktı (NATO)'na üye olmak için Türkiye çok çaba sarf etmiştir. NATO üyelik çalışmaları da tek partili dönemden çok partili döneme geçişte oldukça önemli olmuştur (Balci,2019:12). Çok partili hayata geçildikten sonra iktidar kalabilmek için CHP muhalefetle sıkı bir mücadeleye girmiş ve bir yandan da ABD'den gelen Marshall yardımı ve Truman Doktrininden gelen ekonomik yardım ile ülkenin gelişimini sağlamaya çalışmış ve ulusal plan anlayışını rafa kaldırmıştır. Ayrıca bu dönemde CHP'ye küs ve kırgın olan köylüye yönelik uygulanan Toprak ve Tarım Reformu ise toprak ağalarının baskısı sebebiyle uygulanamamıştır (Albayrak,2014: 297-298). 1946 yılında yapılan seçimde açık oy gizli sayım yapılması muhalefetin tepkisine yol açmış ve 1947 yılında CHP VE BDP arasındaki mücadele iyice şiddetlenmiştir. DP, Hürriyet Misakı yayımlayarak iktidardan antidemokratik hükümlerin kaldırılmasını, bireysel haklarda düzenleme yapılmasını, seçim yasaının değiştirilmesini, cumhurbaşkanlığı ve parti genel başkanlığının ayrılmasını istemiştir. Bu arada 1946 yıllarında hazırlanan IMF'ye 1947 yılında Türkiye'de katılmıştır (TBMM, 1947). Tartışmaların yaşandığı bu dönemde İnönü 12 Temmuz Beyannamesi'ni yayınlamıştır. Beyanname Türkiye demokrasisi için yeni ufukların açıldığını ilan etmiştir. Ayrıca İnönü, CHP ve DP arasında bir hakem rolü üstlendiğini belirtmiş ancak bu durum iki partiyi de memnun etmemiştir. Nitekim 1947 yılında CHP, 7. Büyük Kurultayını böyle bir siyasi ortamda gerçekleştirmiştir. Çok partili hayata geçişten sonra programındaki ilk değişikliği de 1947 yılında yapmıştır (Uyar,2021:28). Bu gelişmeler yaşanırken CHP daha NATO kurulmadan önce batı bloğuna resmi bir ittifak yoluyla bağlanmak istiyordu. Ancak ABD hükümetinde umduğunu bulamayan CHP Akdeniz paktı ile bölgedeki Avrupa ülkeleri ile birlik kurmaya çalışmıştır. Bu gelişmeler sonucunda 1949 yılında Kuzey Atlantik Paktı yayınlanmış ancak Türkiye coğrafi konumu bahane edilerek dahil edilmemiştir. CHP hükümeti NATO'ya girebilmek için çabalamış ve 1950'de NATO'ya girmek için resmen başvuru yapmış ancak kabul edilmemiştir. Bu çabalar daha sonra iktidar olan DP tarafından devam etmiştir (Balci,2019:15-17). Tüm bu gelişmeler hem insan hakları hem de demokrasi anlamında etkin rol oynamıştır.

1945 sonrası demokratikleşme yolunda ciddi adımlar atılmıştır. Demokratikleşme yolunda 10 Mayıs 1946 tarihinde Üniversite Kanunu Tasarısı kabul edilmiştir. Çünkü demokratik bir ülke yönetimi için bilimsel çalışmalar yapılan

üniversitelerin özerk olması gereklidir. Akabinde demokrasi ile bağdaşmayan sıkıyönetim Aralık 1947 de kaldırılmıştır. Burada bulunan davalar bağımsız mahkemelere devredilmiştir. Yine 1948 de istiklal mahkemeleri kaldırılarak demokratikleşme yolunda bir adım daha atılmıştır. 1 Mart 1950 de tekke ve Zaviyeler kapatılmasına yönelik kanun yürürlükten kaldırılmış ve 10 Mayıs 1949 da Türk ocakları yeniden açılmıştır. Hatta CHP 1950 seçimlerinde altı okun anayasadan çıkarılmasını bile ifade etmiştir (Kaştan, 2006:131-134).

CHP 27 yıllık süren iktidarını 1950 seçimlerinde kaybetmiş ve 1950 ve 1951 arası muhalif parti olarak 8. ve 9. kurultayını gerçekleştirmiştir. 9. Kurultay sonrası bir beyanname yayınlanmış ve burada hukukun üstünlüğü, yasalar önünde eşitlik, demokrasi, basın özgürlüğü, Anayasa Mahkemesinin kurulması gibi birçok talep belirtilmiştir (CHP,1951:1). CHP ilk defa 1953 yılında yaptığı 10.Kurultay'da ideolojik değişikliğe gitmiş ve bu Kurultay CHP'nin kırılma noktası olmuştur. Kurultay'da parti programı da yenilenmiştir. 1960'lı döneme gelindiğinde ise ülkede darbe yaşanmış ve demokrasiye vurulan darbe olarak hayata geçmiştir. Böyle bir dönemde var olan anayasanın özgürlüklere dair teminat sağlayacak hükümleri yoktu. Darbe sonrası kabul edilen 1961 Anayasası ile ülkede o zamana kadar görülmemiş bir siyasi özgürlük ve demokrasi yaşanmıştır.

1960 darbesiyle birlikte CHP'nin ideolojisinde değişimler başlamıştır. Nitekim 1961 Anayasasının oluşturduğu özgürlükçü ortam Türkiye'de sol görüşlerin, antikapitalist ve anti-emperyalist yaklaşımların güçlenmesine neden olmuş ve CHP böyle ortamda hem işçilerin hem de köylülerin lehine olacak şekilde sol söylemler çerçevesinde uyumlaşmaya çalışmıştır. 1961 kurultayında yayınlanan temel hedefler beyanamesi , 1964 Ecevit'in "İleri Türkiye Bildirileri" bu değişimin yaşandığı ilk adımlardı. CHP ilk kurultay ve programlarını yaptığı tek partili dönemde sınıfsız imtiyazsız bir parti olarak kendini nitelerken zaman geçtikçe ekonomik, sosyal, ve siyasal değişime paralel olarak tabanını toplumun ileri gelenlerine dayandırmıştır. 1960'ların ortasında ise bu taban dar gelirli kesime doğru kaymıştır. Bu durum CHP'nin ortanın solu kavramıyla somut bir nitelik kazanmıştır. CHP ekonomik kalkınmanın sosyal adalet için gerçekleşmesini, adil gelir dağılımı ve toprak reformunu sağlamak istiyordu. Ortanın solu kavramı CHP'nin programlarında bir yenilik olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü CHP genel olarak programlarında ortanın solunda

hareket etmiştir. 24 Ağustos 1961 tarihinde CHP yaptığı 15. Kurultay sonrasında Temel Hedefler Beyannamesi'nde; köylüsüyle, kentlisiyle tüm yurttaşların refah artışından adil bir düzen ve güvenlik içinde yararlanmasını sağlamak, zengin fakir her çocuğun, her gencin, her yetişkinin yetenekleri doğrultusunda en geniş ölçüde eğitimden yararlanmasını sağlamak, yeni anayasayla tanınan temel hak ve özgürlükleri düzenleyecek temel müesseseleri kurmak, tüm insanların eşit olarak faydalanacağı eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik kurumlarıyla refah devleti sağlamak başlıca hedefler olarak görülmüştür (Kili,1976:166-168). 1965 yılında da ortanın solu Parti'nin yeni politikası olarak benimsenmiştir (Şen ve Altın,2019:439).

1961-1965 yılları arasında CHP koalisyon hükümeti kurmuş ve bu dönemde planlı ekonomiye geçiş ve işçilere dair toplu sözleşme, grev gibi hakların yasallaştırılması için düzenlemeler yapılmıştır. Ancak işçilerin sosyal, ekonomik hak ve özgürlüklerinin genişletilmesi, toprak reformu, maden, sanayi, petrol, yabancı sermaye gibi konularda bir adım atılmamıştır (CHP,1965:7-15). 1965'den sonra benimsenen ortanın solu parti içinde fikir ayrılıklarına sebep olmuş ve CHP ortamın solu sloganıyla girdiği 1965 seçimlerini kaybetmiştir. Ortanın solu kavramı 1961 Anayasasında bulunan sosyal devlet ilkesinin geliştirilmesinden esinlenerek oluşturulmuş ve sosyoekonomik reformlar yapmayı hedeflemiştir. Bunun yanısıra CHP 1965 den sonra devlet partisi olmaktan ziyade her gruptan insanların bulunduğu bir kitle partisi olma yolunda ilerlemiştir (Şen ve Altın,2019:440). Zamanla CHP herkesin partisi olmayı değil işçi ve köylünün partisi olmak yolunda kendi kurduğu düzeni değiştirmeyi vaat etmiştir. Zira CHP ortamın solunu topluma anlatmakta yetersiz kalmış ve yenilgiye uğramıştır. CHP de ortanın solu tartışmaları sürerken Bülent Ecevit 1966 yılında "Ortanın Solu" 1968 yılında "Bu Düzen Değişmeli", 1969'da " Atatürk ve Devrimcilik" adlı kitaplarla CHP ortamın solunu halka anlatmaya çalışmıştır. Nitekim Ecevit ortamın solundakilerin insançı, halkçı, ilerici, reformcu, devrimci, devletçi, planıcı, özgürlükçü olduğunu vurgulamıştır (Erdoğan,2017: 307-308).

Görüldüğü üzere 1960-1970'li yıllar yoğun bir ithal ikameye dayalı sanayileşme çabası ile beraber kente doğru göçün yaşandığı yıllar olmuştur. Sanayileşme ile beraber endüstri alanında da çalışan işçi sayısında büyük bir artış olmuş bu durumda gelir dağılımında dengesizliğin yaşanmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla eşitlik, gelir dağılımında adalet, köylüye dönük düzenlemeler gibi temel haklara CHP

bu dönemde daha fazla ye vermiştir. Nitekim 1960'lı yıllar arasında ekonomi açıdan ülkede olumlu gelişmeler yaşanmış ancak sosyal alanda sınıflar belirginleşmiştir. 1960-1980 yılları arasında yaşanan gelişmelere bakılacak olursa; işçi sayısında, köyden kente göçlerde artışlar yaşanmıştır. Tarımda makineleşme topraksız olan köylüyü işsiz bırakmıştır. Kente nüfus arttığı için gecekondularda artmıştır. 1965 den sonra yüksek öğrenimde okuyan öğrenci sayısı da büyük oranda artmıştır. CHP tarafından programlarda vaat edilen nispi temsil sistemi de 1961 Anayasası ile gerçekleşmiştir (Gezgüç,2011:32-36).

1960 döneminde muhalefetin haklarını hiçe sayan ve diktatörlük kuran DP ye karşı ayaklanan bazı gençler özgürlük ve demokrasi istemişlerdir. DP 1960lı yıllara kadar iktidarda kalmış 1965 seçimlerinde AP tek başına iktidara gelmiş ve gençlik hareketi özgürlük ve demokrasi söyleminden uzaklaşıp düzen değişikliği, devrim ve sosyalizm gibi söylemelere yer vermeye başlamıştır. Nitekim 1961 Anayasası ile üniversite öğrencilerine dernek ve siyasi partilerde örgütlenme imkanı tanınmış ve böylece gençler aktif şekilde siyaset içinde bulunmuştur. İlk defa 1961 Anayasası ile böyle bir siyasi çalışma hakkına sahip olan gençler Türkiye'nin düzenini sorguluyor ve bu düzene karşı başkaldırıyordu (Bulut,2011:126-127). Ayrıca 1961 Anayasası çerçevesinde Türkiye İşçi Partisi, Dev-geç, Fikir kulüpleri federasyonu gibi birçok gençlik örgütlenmeleri yapılmıştır. Aslında 68 hareketi 1960 öncesindeki demokratik direncin devamı niteliğinde gelişmiş ve Atatürkçü zihniyet esas alınmıştır. Zira CHP 1969 parti programında da düzen değişikliğini vurgulamıştır.

1965 yılındaki seçimleri kazanan AP 12 Mart 1971 darbesine kadar ülkeyi tek başına yönetmiş ancak 12 Mart 1971 tarihinde AP hükümetine karşı askeri darbe gerçekleşmiştir. Darbenin asıl hedefi AP gözüke bile Ecevit darbenin asıl hedefinin ortanın solu söylemiyle düzen değişikliğini vaat eden CHP olduğunu belirtmiştir (Erdoğan,2017:310). Zira anayasa ile ortaya çıkan özgürlükçü ortam 1971 muhtırası ile kısıtlanmış ve bu durum CHP de tartışmalara sebep olmuştur. Muhtıraya karşı çıkılma nedeni ise sol açılıma zarar verileceği şeklindeydi. CHP'nin muhtıraya karşı sergilediği bu tutum sebebiyle 1973 ve 1977 seçimlerinde CHP birinci parti olmuştur. CHP'nin 21. Kurultayı Parti'nin değişim ve dönüşüm yaşadığı bir Kurultay olmuştur. 1920 ve 1930lu yılların sınıfsız, dayanışmaya ve halk egemenliğine dayalı olan halkçılık ilkesi ortanın solu ile yeniden anlam kazanmıştır. 1950'lerde CHP halka inme politikası ile artık

burjuva ve toprak ağalarına karşı işçi ve köylüleri savunana bir sınıfçı anlayış başlamıştır. Böylece tek parti döneminde ve programlarında savunulan eşitlikçi bakış açısı 1960'larda dosya adalet anlayışına dönüşmeye başlamış ve bu durum CHP'nin 1969 ve 1976 programına da yansımıştır. Ortanın Solu ile halkçılık ilkesinin dayanışmacı ve halka egemenliği yönü daha fazla ön plana çıkmıştır. Zira Ecevit 1973 seçimlerinden önce ideolojik söylemlerini kapitalist ve emekçi bir sınıfsal temele dayandırmış ve CHP bir nevi egemen güçlerin partisi olmaktan uzaklaşmıştır. "Ak Günlere" adlı 1973 seçim bildirgesinde 12 Mart Muhtırası sonrası yaşanan bunalım, gençlik sorunları, yanlış uygulanan ekonomik politikalar, hayat pahalılığı, iç güvenlik, kooperatifçilik, halk sektörü, çağdışı ilkel bir kapitalist sistem gibi sorunlar ele alınmıştır (CHP,1973:7-19). 1973 seçimlerinde birinci olmasına rağmen tek başına iktidar olamayan CHP, MSP ile koalisyon kurmuş ve bu dönemde haşhaş ekimine ABD'ne karşı serbest olması, Kıbrıs Barış Harekatı'nın gerçekleşmesi Ecevit'in halk arasında itibarını güçlendirmiştir. Nitekim CHP pasif olarak nitelendirdiği dış politikanın 1970'li yıllarda izlenen Kıbrıs politikasıyla kırıldığını belirtmiş ve bu dönemde CHP "Kişilikli dış politika" söylemini geliştirmiştir (Yılmaz,2007:170-171). Ancak konu ile ilgili somut politikalar önermemiştir.

1974 yılında CHP tüzük değişikliği ile demokratik, insan haklarına saygılı, milli, sosyal hukuk devleti ilkelerine bağlı bir demokratik sol parti olduğunu belirtmiştir. Ecevit demokratik solu, klasik özgürlükçü demokrasinin daha ileri aşaması olarak görmüştür. Bu yaşanan gelişmelerin ardından CHP, 1976 yılında hem parti tüzüğünde hem de ideolojisinde önemli değişiklikler yapmıştır. CHP'nin geçirmiş olduğu bu dönüşüm sayesinde 1977 Milletvekilleri seçimlerinin kazanılmasını sağlamıştır. CHP Ortanın solu ve demokratik sol söylemi ile halk partisi olduğunu vurgulamaya çalışmış ancak bu çalışmalara teoride kalmış pratik olarak uygulanamamıştır. Zira 12 Eylül 1980 tarihindeki askeri darbe ülkede gerçek anlamda sosyal demokrasinin gerçekleşmesine engel olmuştur.

1973'ten 1980'e kadar geçen süre zarfında tüm dünyada ekonomik kriz yaşanmış ve Türkiye'de bunun yanısıra petrol krizi ve siyasi istikrarsızlık gibi olumsuz olaylar gerçekleşmiştir. Böyle bir dönemde 12 Eylül 1980 darbesi gerçekleşmiş ve bütün partiler gibi CHP'nin siyasi faaliyetleri durdurulmuş, bazı hak ve özgürlükler kısıtlanmıştır. 1980'li yıllar neoliberal ekonomi politikaları, darbe etkisiyle yasaklarla

dolu bir siyasi yaşam, 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetleri kısıtlayarak devletin otoritesini güçlendirmeye çalışması ve kendini bulmaya çalışan bir toplum ile ortaya çıkmıştır (Özbudun,2014). 1990'lardan itibaren tüm dünyada iki kutuplu dünya düzeni sona ermiş ve yeni bir dönem başlamıştır. Ancak 1991'den Türkiye'de neoliberal hegemonya zayıflarken, ekonomik siyasi istikrarsızlık ise 1990'lı dönemlerde devam etmiştir. Dolayısıyla halk yoksullaşmaya başlamış ve hükümete olan güven azalmıştır. Ekonomik krizlerin yaşandığı bu yıllarda CHP, 1992 yılında 25.Olağan Kurultayını gerçekleştirmiş ve Deniz Baykal dönemi başlamıştır. Böyle bir istikrarsız ortamda CHP 1993 yılında Yeni Hedefler Yeni Türkiye başlığı altında yeni bir program taslağı sunulmuş ve 1994 yılında yinelenmiştir (CHP,1993).

CHP 90'lı yıllarda yükselen milliyetçiliğe uyum göstermiş 2000'li yıllarda da laiklik ilkesi daha çok öne çıkmıştır. 1990'lı dönemlerde basın irtica ortaya çıkmış, Susurluk olayı derin devleti meydana çıkar ve dokunulmazlığını da ispat etmiştir.1997'de ise Erbakan'a yönelik 28 Şubat Muhtırası yapılmıştır. Post-modern olarak adlandırılan 28 Şubat sürecinde tek parti dönemindeki laiklik anlayışına yeniden dönülmüş ve dini konu vicdani bir husus olarak görülmüş ve kamudaki etkinliği ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Güler,2019:67-68). 28 Şubat sürecinde ülkede işsizlik, enflasyon, faiz en üst düzeye çıkmış ve özellik 12 Eylül darbesi sonrası insan hakları ihlalleri çok fazla olmaya başlamıştır. 2000-2001 yılları arasında ekonomik kriz yaşanmış ve Ak parti hükümeti yapılan seçimler sonucunda iktidara gelmiştir. 1990'lı yılların sonu 2000li yılların başında istikrarsızlık ekonomi büyüme, yüksek borçlanma, enflasyon, adaletsiz gelir dağılımı gibi birçok olay gerçekleşmiş ve 1999 Marmara da yaşanan depremle ekonomi hatta sanayi durma noktasına kadar gelmiştir. Ayrıca pek çok şüpheli cinayet, terör, olağanüstü hal gibi olaylar toplumda huzursuzluğun iyice artmasına neden olmuştur. Böyle bir dönemde Deniz Baykal 2002 seçimlerinden önce Anadolu'nun Solu söylemini geliştirmeye çalışmıştır. Anadolu Solu bireyi merkeze almış ve kökenleri Marksizmden ziyade Yunus Emre, Şeyh Edebali gibi önemli Anadolu düşünürlerine dayanmıştır. Nitekim 2002 de iktidara gelen ve İslamcı kimliğine sahip olan Ak parti iktidarı, CHP söylemlerinde sağa kayılmasına sebep olmuştur (Şen ve Altın, 2019:541). 2002' den sonra CHP din-siyaset üzerinde durmuş ve Ak partiyi dini siyasallaştırdığı için laikliğe tehdit olarak görmüştür.

1995 seçim bildirgesinde de 1994 programında olduğu gibi CHP'nin değişim sürecinde olduğu belirtilmiştir. CHP 2001 yılında "demokratikleşme raporu" , "İnsan Hakları ve Türkiye" adı altında bir bildirge yayınlamış ve anayasanın özgürlükçü bir anayasa olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca hak ve özgürlüklerin genişletilmesi, sadece kendine özgü yöntemlere göre sınırlandırılması, kötüye kullanılmasının durdurulması, bağımsız yargıç ilkesinin gerekliliği vurgulanmıştır (CHP,2001:33-47).

1994 programında AB Birliği açıkça belirtilmemiş ancak daha sonraki parti programlarında kişilikli dış politika adı altında AB politikası belirlenmiştir. Özellikle 2002'e seçimlerinde AB üyeliğine vurgu yapılmıştır. Bunun oluşmasında AB'ne Türkiye'nin 1999 yılında aday ilan edilmesi etkili olmuştur. 2002 seçimlerinde güçlü ekonomi, özgür birey, saygın bir yönetim anlayışı, hakların korunması gibi vaatleri barındıran bir Türkiye olduğu ve AB'ne tam üyeliğin bunun doğal bir hedefi olduğu belirtilmiştir. Bunun yanısıra Türkiye'nin coğrafyasının Avrupa'nın bir parçası olduğu dile getirilmiştir. AB üyeliği ile Türkiye'de toplumsal barışın ve istikrarın güçleneceği öngörülmüştür (CHP,2002). CHP 2007 seçimlerinden önce de iktidara gelmesi durumunda üyelik için gereken koşulların kısa sürede sağlanacağı, AB ile bütünleşme de hızlanacağı, AB'ye eşit koşullu tam üyelik amacının korunacağı vurgulanmış ancak demokratikleşme sürecinde yaşanan tartışmalar CHP'ye yönelik kuşkulara sebep olmuş ve Ak Parti'nin AB politikalarında daha duyarlı olduğu düşünülmeye başlanmıştır (Tüysüz,2012:3).

Baykal 23-24 Ekim 2003 tarihinde 30. Olağan Kurultayını gerçekleştirmiştir. Bu kurultayda da "Temel Sorunlar ve Temel Çözümler Bildirgesi" yayınlamıştır. Bu bildirmede de sosyal demokrasi, bireyi özgür kılma, emeğin değeri, devlete toplumsal ve demokratik bir içerik kazandırma, etnik duyarlılık, kültürel çoğulculuk, Kürt sorununu kalıcı çözüme kavuşturma, eşitlik, eğitim gibi programlarda tekrarlanan ifadeler yer verilmiştir (CHP,2003). 2002 yılındaki seçimler sonucunda Ak parti iktidar olmuş ve CHP Irak tezkeresi sürecinde Ak partiye karşı ilk direncini göstermiştir. Baykal ABD'nin Irak'a yaptığı işgali emperyalist olarak kabul etmiş ve Türkiye'nin laik ve üniter yapısına karşı bir tehdit unsuru şeklinde değerlendirmiştir. Bu neden 1 Mart tezkeresinin reddedilmesinde Baykal'ın etkisi büyüktür. Nitekim o dönemde yapılan parti programlarında iç ve dış güvenlik önemli görülmüş yurttan barış cihanda barış kısmında ulusal bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve egemenliğin

dokunulmazlığı ilkesine dayanarak anlaşmazlıkların barış ve işbirliği içinde çözülmesini hedeflemiştir. Bunun yanısıra Baykal 2008 yılında başörtü sorununa 2009 da demokratik açılım konusuna karşı çok ciddi tepkiler vermiş ve karşı çıkmıştır. Başörtünün laiklik ilkesiyle örtüşmediğini savunmuş ve din-devlet işlerini karıştırmamayı CHP parti programlarında vurgulamıştır. Özellikle demokratik açılım konusuna ulusalcı kemalist tavırla yaklaşmış ve üniterci-ulusalcı yöntemler dışındaki çözüm önerilerine karşı olduğunu ifade etmiştir (Karataş,2019:38). Yaşanan bu konjonktür olayların akabinde CHP 2004 ve 2008 "Çağdaş Türkiye İçin Değişim" başlığı altında program hazırlamış ancak iki program içerik bakımından aynı kalmıştır. 2010 yılında Baykal'ın istifası sonucu yerine 22 Mayıs 2010 tarihinde 33. Kurultay da Kemal Kılıçdaroğlu genel başkan olmuştur. Uzun yıllar boyunca parti programı aynı kalan CHP 2017 referandum ile kabul edilen ve 24 Haziran 2018 seçiminde uygulanmaya başlanan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi sebebiyle yavaş yavaş güncelliğini kaybeden parti programının tekrar ele alınıp güncellenmesi için hazırlıklara başlamıştır. Yenilenen parti programında Türkiye'nin ihtiyaçlarına cevap verebilen ve Cumhuriyetçi bir program olması hedeflenmiştir. Ayrıca tek adam sorunlarına yönelik çözüm önerileri de sıralanacağı belirtilmiştir. Nitekim, Kılıçdaroğlu genel başkan olduktan sonra parti programında değişiklik yapılmamıştır. Parti programı daha öncede belirtildiği gibi Deniz Baykal döneminde gerçekleştirilen 2008 tarihindeki 14.olağanüstü Kurultay'da yenilenmiştir. “ Çağdaş Türkiye İçin Değişim” adlı parti programı halen devam etmektedir (Cumhuriyet,2019).

4.4. CHP Parti Programlarının Kendi İçinde Değerlendirilmesi

8 Nisan 1923 tarihli Dokuz Umde Seçim Beyannamesinde, kısaca egemenliğin halka ait olduğu, güvenlik sorununa çözüm bulunacağı, adalet sisteminde düzenlemelerin yapılacağı, askerliğin kısaltılacağı, savaşta dağılan ülkenin yeniden inşa edileceği, sosyal ve ekonomik alanda halkın yararına ilişkin uygulamaların (aşar vergisinin tekrar düzenlenmesi, tütün ekimine dair düzenlemeler, üreticilere yönelik ihtiyaçları doğrultusunda kredi kolaylığı, tarımda makineleşme sağlanması, eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, demiryolları yapılması, sağlık sisteminin düzenlenmesi, hayvancılığın geliştirilmesi, ormanların verimli şekilde işletilmesi vb.)

yapılacağı belirtilmiştir (Dokuz Umde,1923). Toplum refahını sağlamak öncelikli hedef olarak beyan edilmiştir. Dokuz Umde her ne kadar doğrudan sosyal politika tanımında yola çıkmamış olsa da 5. maddesinde sosyal politikalarla ilgili görüşlere yer verilmiştir. 5.maddesinde Halk Fırkasının uygulamak istediği sosyal politika hedefleri konusunda hangi kesimlerin daha çok dikkate alındığı belirtilmiştir. Buna göre birinci kesim çiftçilerdir. Çünkü nüfusun yaklaşık %80'ini köylü kesim ve tarımla uğraşan vatandaşlar oluşturuyordu. Ancak çiftçiye verilen sosyal haklar, sadece çiftçiler üzerindeki vergi yüklerinden biri olan aşar usulünde değişiklik ile sınırlı kalmıştır. Bu durum programın eksikleri arasında sayılabilir. Bunun yanısıra çiftçiye kredi ile nakit desteğinde kolaylık sağlanması, eğitim, sağlık ve sosyal yardım alanlarından düzenlemelerin genişletilmesi gibi hususlar temel hedefler arasındadır (Atatürk Araştırma Merkezi,2006b:516-517). Dokuz umdenin 7.maddesinde sosyal politikalar kapsamında yedek subaylar açısından oldukça geniş imkanların sağlanacağı; emeklilerin, malûl gazilerin, dul ve yetimlerin yoksulluk çekmemesi için çalışılacağına ilişkin hükümlere yer verilmiştir. 8. maddesinde de, memurların atanması, görevden alınması, refah içinde yaşamaları, emeklilik ve ödüllendirilmeleri gibi memurlara ilişkin sosyal güvenlik haklarında düzenlemeler yapılacağı belirtilmiştir (Atatürk Araştırma Merkezi,2006b:518).

8 Nisan 1923 Dokuz Umde Programının genel olarak ekonomik ve sosyal politikalara yer vermesi dolayısıyla 1921 Anayasasına göre daha ileri düzeyde bir program olduğunu söyleyebiliriz. Dokuz Umde; askeri, siyasi, hukuki, iktisadi, toplumsal ve 1921 Anayasasında belirtilen idari yapılanma ile ilgili konular hakkında prensiplere yer vermiştir. Esas olan ilke, halkın kayıtsız şartsız egemenliği ve kendi kendisini idare etmesidir. Devletin bu ilkeye göre teşkilatlanması ve kanunlar çıkartması sağlanacaktır. Ülkenin ekonomisi ile ilgili önlemlere yer verilmiştir. Ayrıca o dönemde devam eden Lozan görüşmeleri de dikkate alınarak, iktisadi, mali ve idari bağımsızlık sağlanmadıkça barışın kabul edilmeyeceği bildirilmiştir. Bu bağlamda Dokuz Umde Beyannamesi iç ve dış politikada temel esas olarak kabul edilen tam bağımsızlığın da bir belgesidir (Ökte,2019:52-54). Ayrıca bundan sonraki parti programları, Türk siyasi hayatında önemli yere sahip olan bu prensipler esas alınarak hazırlanmıştır.

1931 tarihinde yapılan programın giriş (methal) bölümünde hazırlanan yeni program ile 1927 yılında yapılan kongre arasındaki bağlantı yer almaktadır. Her iki

kongrede öne çıkan fikirler Türkiye'de gerçekleşen inkılabın uygulanmasına yönelik sürekliliği ortaya koyar. Buna bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte başlayan kemalist ideoloji yeni hazırlanan programın başlangıç kısmında kendini göstermektedir. Programın birinci kısmında; programın esasları başlığı altında vatan, millet, devletin esas teşkilatı ve amme hukuku ile ilgili ibarelere yer verilmiştir. 2. Kısmında CHP'nin ana vasıfları olarak belirtilen Cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, devletçilik, inkılapçılık, laiklik ilkeleri kemalist ideolojiye uygun bir şekilde tanımlanmıştır. Böylece bu programla beraber CHP'nin altı oku oluşmuştur. 3. Büyük Kongreden daha önce Atatürk Millet Beyannamesinde CHP'nin halkçı, laik, cumhuriyetçi, milliyetçi, devletçi ve inkılapçı vasıfları şeklinde CHP'nin ilkelerini belirtmiştir. Ancak ilkelerin sistemli bir şekil alması 3. Büyük Kurultay ile gerçekleşmiştir.

1931 programının "Cumhuriyet Fırkasının Ana Vasıfları" kısmında bulunan halkçılık ilkesi önceki nizamnamelerde olduğu gibi aynen tanımlanmıştır (CHF,1931:30-31). Ancak metnin daha sonraki kısımlarında halkçılık ilkesinin içeriğinde değişiklik görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923-1927 yıllarında yaptığı İzmit konuşmasında farklı sınıfların mevcut olabileceği kabul edilirken 1931 programı ile net bir şekilde bu reddedilmiştir. Ayrıca toplumun farklı kesimlerinin çıkarları arasında bir karşıtlık olmadığı dile getirilmiş ancak 1931 programında artık toplumsal düzen ve dayanışma ile çıkarlar arasında ahenk sağlanması Parti'nin ehemmiyetli görevleri arasında sayılmıştır. Ayrıca 1931 programında önceki nizamnamelerden farklı olarak küçük sanayi erbabından ve serbest meslek erbabından söz edilmiştir. Programın iktisadi meselelerle ilgili olan üçüncü kısmın beşinci maddesinde de "milliyetçi Türk amelesi ve işçilerin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız..." (CHF,1931:33) ifadesi de yaşanan bu değişimin önemli bir göstergesidir. Dolayısıyla tek parti döneminde işçilerde milliyetçi olma şartının arandığını ve bu bağlamda işçilerin sosyalist ve enternasyonalist olmamalarının arzuladığı söylenebilir. Dolayısıyla CHF'nin sınıflaşmaya karşı çıktığını bunun yerine milletçe bir arada olma fikrini savunduğunu söyleyebiliriz. Buradan hareketle sınıf siyasetinin devlet için tehlikeli olduğu düşüncesinin hakim olduğu görülmektedir. Nitekim yeni bir ulus, yeni bir devlet yaratma çabası içinde olan CHF 1931 programında da birçok kavrama Millilik, Türklük açısından yaklaşmıştır. CHF yeni

devletin ve milli mücadelenin kurucusu sıfatıyla milli birliğin yerleşmesi için Millilik, Türklük, Vatan, Millet gibi önemli kavramların üzerinde durmayı, vatandaşlara bu kavramların anlamını ve bilincini yerleştirmeyi ilke olarak görmüş ve programına dahil etmiştir (CHF,1931). Çünkü yapılan veya yapılacak olan inkılapların sürekli ve kalıcı olması için millet tarafından benimsenmesi gereklidir.

1930'lu yıllarında başında hem dünyada hem de Türkiye'de Marksizm ve Faşizm kitleleri etkilemeye büyük ölçüde başlamış ve 1929 ekonomik kriz ile liberal iktisadi düşünceler zayıflamıştır. Zira Türk devriminin temel ideolojisi olan Kemalizm'in Marksizm ve Faşizme alternatif olduğunu söylemek mümkündür. Devletçilik ilkesi de bu dönemde önem kazanmıştır. Devletçilik ve inkılapçılık ilkesi ilk kez 1931 programında yer almıştır. İnkılapçılığın ana vasıfların arasında yer almasının en temel nedeni ise o zamana kadar yapılan herşeyin korunması ve o zamandan sonra yapılacak olanların kapsam bakımından nasıl ilerleyebileceğinin ifadesidir. Yani inkılapçılık aslında yapılan ve yapılacak olanları koruma misyonu taşımaktadır. Kemalizmin altı ilkesinden biri olan devletçilik ilk defa parti programına girmesine rağmen çok kısa bir şekilde tanımlanmıştır. Programda devletin ekonomideki yeri özel teşebbüse rakip olmayacak şekilde belirtilirken devletin ekonomideki işlevinin ne olacağı hususu ise açık bırakılarak tam bir sınır çizilmemiştir (CHF,1931:31).

1931 programının üçüncü kısmında bulunan iktisat başlığı altındaki normal sermayenin membaı ve çiftçi kooperatifleri bentler de önemlidir. Çünkü 1923 yılından o zamana gelinceye değin karma ekonomik yapılanma (hem liberal hem devletçi) içerisindeki yabancı sermaye rolünün yavaş yavaş kaybolmaya başladığı ifade edilmiştir. Ayrıca çiftçi kooperatifleri tanımlanmış ve kooperatiflerin kurulmasıyla birlikte küçük çiftçilere kredinin sağlanması ve zirai faaliyetlerin bu şekilde canlandırılacağı belirtilmiştir. 1931 programında bahsedilen bu hedef aslında yeni çıkmamıştır. İzmir İktisat Kongresi bağlamında 1923 yılında alınan kararlar arasında da bu hedef yer almıştır. Buradan hareketle yokluğun üst seviyede olduğu bir dönemde kurumların tam anlamıyla işlevlerini yerine getiremediğini söyleyebiliriz. Daha önce belirtildiği gibi Kemalizm 1931 yılında biçimlenmiştir. Özellikle 1931 yılında yapılan 3. Kurultay sırasında kendini fesheden Türk ocakları CHF'ye devredilmiş ve ardından Kemalizm doktrinini yaymak ve halkı bu konuda bilinçlendirmek için Halk evleri kurulmuştur. Bunun yanısıra 1934 yılından itibaren üniversiteler de inkılap tarihi

derslerinin verilmesi de hem bu durumu hem de ulus devlet anlayışının gereği olarak bilinçlenme konusunu destekleyen faaliyetlerdendir (Bila,1999:59).

1931 programı ve kurultayı ile parti yeni bir kimliğe bürünmüş ve ülkeye derin bir izdüşüm bırakmıştır. Özellikle 1929 ekonomik krizin etkilerini azaltmak ve ülkede refahı sağlamak için devlet kapitalizmi benimsenmiş ve neredeyse İkinci Dünya Savaşı bitimine kadar bu fikir iktisadi yapıyı şekillendirmiştir. Ayrıca kemalizm ile ülkede modernizasyon sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim 3. Büyük kongre sonrasında devletin ekonomi alana inişi ve halkevlerinin kurulması bunun en büyük göstergesidir (Yapıcı,2021:363). 1932 yılında açılan halkevleri ile toplumu bilinçlendirme hedeflenmiştir. Devletçi politikalara geçildiği bu dönemlerde ekonomik durum Parti'nin ve ülkenin en büyük meselesi olmuştur. Bu bağlamda kongreden sonra ilk iş olarak yabancı sermayeli şirketler, demiryolları ve madenler millileştirilmiştir. Böylece devlet kapitalizmi bu süreçte daha fazla etkinliğini arttırmıştır. Ekonomik kriz sebebiyle o dönemde Türk lirası değer kaybetmiştir. Bu bağlamda 1929'da menkul kıymetler kambiyo kanunu, 1930 Türk parasının kıymetini koruma kanunu, 1933'te mevduatı koruma kanunu, 1936'da ise bankalar kanunu çıkarılmış ve böylece para politikaları ülke lehine düzenlenmeye çalışılmıştır (Yapıcı,2021:364). Bu dönemde sanayi ve maadin bankasının lağvedilmesiyle etkili olan Sümerbank kurulan tüm fabrikalara katkı sağlamış ve sanayileşme hızının bu banka ile ivme kazanacağını belirtilmiştir. Nitekim buna 1931 programının üçüncü kısmında da yer verilmiştir (CHF,1931).

Parti'nin 1931 yılında yapılan 3. Kurultayı ve programı, 1929 buhranının başlamasından sonra devletlerin sorunlara çözüm üretmeye başladıkları bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Avrupa ekonomik krizden çıkış için halkın tam istihdamına ağırlık vermiş ve Keynesyen politikalara doğru bir tavır sergilemiş; ABD'de devletin ekonomiye müdahalesini gerektiren çözüm arayışlarına gitmiştir. Türkiye'de de ilk defa 1931 programıyla eklenen devletçilik ilkesi etrafında şekillenen sanayileşme hamleleri ile 1933 yılında KİT'ler eliyle ilk ve tek beş yıllık sanayi planı uygulanmaya başlanmıştır. 1931 Programı bu açıdan ileri düzeyde bir program olarak nitelendirilebilir (CHF,1931).

8 Nisan 1923 Dokuz Umde Beyannamesi'nde hukuk bilimi kavramı ifade edilmiş ancak 1931 programında bu kavram kullanılmamıştır (CHF,1931). Kullanılmamasının sebebi ise geçen zaman içerisinde hukuki alanda yapılan

yeniliklerle belli bir aşamaya gelinmiş olmasıdır. 1931 programının beşinci kısmında milli eğitim ve öğretim ile ilgili ilkeler yer almıştır. Buna göre "kuvvetli bir cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik vatandaş yetiştirmek" başlıca hedefler arasındadır (CHF,1931:25). Dokuz Umde Beyannamesi'nde eğitim tek madde de belirtilirken 1931 programında ana alt bölümler şeklinde belirtilmiştir. 1931 Programı, cehaletin giderilmesini ve eğitimin yaygınlaştırılmasını hedeflemiştir. Yabancı fikirlerden uzak milli eğitim kavramı vurgulanmış ve Türk Tarihi'nin bilinmesi konusuna ayrı önem verilmiştir. İlkokullarda sağlık, ziraat ve sanat fikirlerine önem verilmesi, gerekli hallerde yatılı okulların açılması, meslek ve sanat okullarının artırılması, ortaokul sayısının artırılması, üniversitelerin ıslah edilmesi, güzel sanatlar, müze, spor gibi konuların geliştirilmesi hedeflenmiştir. Türk dilinin düzgün bir şekilde kullanılması vurgulanmıştır. Zira 1931 programı en sade, anlaşılır şekilde yazılan bir programdır.

1931 programında eğitimin birliği ilkesi ile ilgili bir ifadeye yer verilmemiştir (CHF,1931:35-37). Nitekim Tevhid-i Tedrisat Kanununun yürürlükte olduğu bir dönemde bu durumun çok önemli olduğu söylenemez. Görüldüğü üzere 1931 programının eğitime ayrılan bölümü oldukça ayrıntılıdır. Bunun yanısıra eğitime ilişkin sosyal politika uygulamaları ilerleyen yıllarda halkevleri ve köy enstitüleri ile genişletilmeye çalışılmıştır. Ancak programda eğitimin halka finansal açıdan ne tür külfetler getireceğine yönelik önlemlere ve çözümlere yer verilmemiştir. Bu programın bir eksiği olarak görülebilir. Ayrıca ikinci kuşak haklar arasında yer alan eğitim, bilim ve sanat öğrenme hakkına önem vermesi de konumuz açısından önemli bir yere sahiptir. Zira cumhuriyetin kuruluş döneminde okuryazar sayısı oldukça düşüktü. 1923-1927 yıllarında eğitim alanında bir gelişme kaydedilememiş ve bu yüzden hem 1931 kurultayı hem de programında eğitim geniş şekilde ele alınmıştır. Bu dönemde Mustafa Kemal, Osmanlı toplum yapısından kopup çağdaş bir yaşamı sağlayacak tüm araçları hayata geçirmeye çalışmıştır. Programda bahsedildiği gibi laik bilimsel eğitim aracılığıyla ekonomi ve siyasi bağımsızlığı pekiştirmeye çalışmak firkanın öncelikleri arasında sayılmıştır.

Tek parti yönetimi 1930'lardan itibaren reformlara hız vermiş ve ilk olarak din alanında icraatlar yapmıştır. 1931 programından önce 1930 da okullarda din derslerinin kaldırılmış, 1932 de camilerde ezan ve Kur'an Türkçe okunmaya başlanmış, Arapça ezan okunmasına yasak getirilmiştir. 1934 de Ayasofya müze haline getirilmiştir.

Nitekim Türkçe'ye verilen önem programa da yansımıştır. 1923-1927 nizamnamelerinden farklı olarak firkaya kabul edilme koşulu olarak Türkçe konuşmak ifadesi ilave edilmiştir (CHF,1931).

Cumhuriyet ilan edildiğinde ülkenin ekonomik ve sosyal durumu zaten hiç iç açıcı durumda değildi. Özellikle programda bu konular üzerinde neler yapılması gerektiği hususları vurgulanmıştı. Ayrıca savaşlarda yaşamını kaybeden insan sayısı çok fazlaydı, nitelikli insan gücü yetersizdi. Bu yüzden 1931 programın da 1923-1927 nizamnamelerinde olduğu gibi nüfusun arttırılmasına dair tedbirler alınacağı şeklinde hükümler yer almıştır. Bu dönemde ülke de sağlık problemleri de oldukça fazlaydı. Özellikle sıtma ve verem gibi hastalıklar yaygındı. Bu bağlamda 1931 programının altıncı kısmında da sağlık tedbirlerinin genişletileceği belirtilmiştir. Ayrıca hem çocukların yetiştirilmesi ve geliştirilmesi hem de kadın işçilerin çocuklarına bakım hizmetlerine ilişkin Parti'nin kreşler açmasına yönelik hedefler dile getirilmiştir. Devletçi iktisat politikalarının yerleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde parti programına giren bu madde ilk defa gündeme gelmiştir. 1931 programının altıncı kısmında sosyal hayat ve genel sağlık başlığı altında aile hayatının korunmasının da önemi vurgulanmıştır. Bu başlığın 4. maddesinde kimsesiz çocukların, yardıma muhtaç ihtiyarların ve mallullerin devlet himayesi altında olduğu (CHF, 1931:37) belirtilmiştir. Böylece parti bu alanda sorumluluk almayarak görev bilincini devlete yüklemiştir. Nitekim buradan anlaşılan sosyal yardım millet tarafından hayırseverlik olarak yapılırdı. 1931 programının yedinci bölümünde ise memurların huzur ve refahının dikkate alınmış (CHF,1931:38) ancak bununla ilgili somut bir çözüm veya plan içeren ifadeye yer verilmemiştir.

Sekizinci bölümde ise vatan müdafaası ile ilgili maddelere yer verilmiştir. CHF, 1923 Beyannamesi'nde uzun yıllar süren savaşların sona ermesiyle vatandaşların sıkıntılarını hafifletmek, ülkeyi kalkındırmak ve istihdam için askerlik süresini azaltmayı taahhüt etmişti (Dokuz Umde,1923). 1931 programı ile ordunun modernizasyonu hedeflenmişti. Nitekim yurttan sulh cihanda sulh firkasının başlıca prensipleri arasındadır.

Özetle 1931 programı 1923-1927 nizamnamelerine göre daha geniştir. Hem iktidarda hem de mecliste temsil edilen tek parti olma kararlılığı ve tutarlılığı 1931 programında net şekilde görülebilir. Günümüzde hala geçerliliğini koruyan altı ok ilk defa bu programda ifade edilmiştir. Ulus devlet kurma faaliyetlerinin devamı

niteliğinde milli nitelikli kavramlar oldukça fazla kullanılmıştır. Ekonomi alanda devletçi kavramı ön plana çıkmış ve liberal bir anlayışla özel teşebbüsün öncelikli olduğu belirtilmiştir. Ancak 1929 yılındaki ekonomik buhran etkisiyle ülkedeki özel teşebbüsün yeterli olmadığı görülmüş ve devletin hızlı bir kalkınma için devreye girmesi gerektiği ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere 1931 programında yaşanan konjonktür gelişmelerden dolayı daha çok ekonomik ve sosyal politikalara yönelik hedeflere yer verilmiştir. Ayrıca 1931 Programının “İktisat; Maliye; Milli Talim ve Terbiye; İctimai Hayat ve Umumi Sihat; Dâhili, Adli, Harici Siyaset, Memurlar, Serbest Meslek Erbabı ve Vatan Müdafaası” şeklinde sekiz kısımda yer alan hususlar incelendiğinde şu sonuca varılabilir: 1923’te yayınlanan “Dokuz Umde Beyannamesi”, 1927 Beyannamesi ve ülkede yaşanan sıkıntılar, halkın gerçek ihtiyaçları göz önüne alınarak 1931 CHF programında yer almıştır. Böylece CHF, 1931 yılından itibaren faaliyetlerini bu programa göre yönlendirme ve uygulama fırsatına sahip olmuştur.

1935 programında, 1931 programından farklı olarak göze çarpan ilk unsur, Parti'nin geleceğe dair tasarılarının ana hatları toplu bir şekilde giriş kısmında kemalizmin prensipleri ile belirtilmiştir (CHP,1935). Programın birinci kısmında "Türkiye; halkçı, ulusçu, devletçi, devrimci ve layık bir cumhuriyettir" şeklinde bir tanım yapılarak 1931 programında fırkanın ana vasıfları olarak belirlenen bu ilkeler 1935 programında hem ana vasıflar olarak hem de Türk Devleti'nin esası olarak kabul edilmiştir (CHP,1935). Dördüncü Kurultay da ilk defa talepler konusunda encümenin hazırladığı raporlar üzerinde görüşülmüş ve her konu için açıklama da bulunulmuştur. Vakıf etkinliklerinin düzene sokulması, tütün üretimi, alkollü içki fabrikaların yapılması, karayolları, demiryolları inşa edilip düzenlenmesi, topraksız köylüye toprak dağıtılması, kooperatiflerin düzenlenmesi, sanayi fabrikaların açılması, okul ve öğretmen açığının giderilmesi, hastane, hekim ve ebe ihtiyaçların giderilmesi, vergilerin yeniden düzenlenmesi, ziraatin gelişmesi, tarım ve hayvancılık faaliyetinin artması, adaletin sağlanması, halkın ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının giderilmesi için yeni kanunların çıkarılması, sağlık ve sosyal alanlarda karşılaşılan sorunlara yeni tedbirlerin geliştirilmesi, kış hak ve özgürlüklerinin teminatı açısından yeni tedbirlerin alınmasının zorunlu hale gelmesi gibi birçok konu 4. Büyük Kurultay’da görüşülen ve çözüm üretilen talepler arasındadır (Ökte,2019:144-145). Programda da bu talepler ele alınmıştır.

1935 programının ikinci kısmında 1931 programında olduğu gibi Parti'nin ana vasıfları sayılmıştır. Özellikle konumuz açısından bu bölümdeki halkçılık ilkesi önemlidir. 1935 programında da 1931 programına benzer ifadeler kullanmıştır. Bunun yanısıra 1931 programına göre daha geniş ve ayrıntılıdır. Ayrıca ekonomi konusunda bazı yenilikler söz konusudur. Bu açıdan 1935 programının 14.maddesi oldukça önemlidir. Buna göre; hiçbir ekonomik girişim umumî menfaate, ulusal ve özel faaliyetlere aykırı olamaz; işveren ve işçi arasında çalışma birliğine uymak esastır; iş kanunu çerçevesinde işveren ve işçiler arasındaki ilişkiler düzenlenecektir; iş anlaşmazlıkları uzlaşma yoluyla eğer olmazsa devleti kuracağı uzlaştırma aracılığıyla çözümlenmelidir; grev ve lokavt yasak olacaktır; çıkarılacak iş kanunları bu esaslara uygun olacaktır (CHP,1935:8-9). Böylece işveren ve işçiler arasında çalışma birliğini sağlamak için kurumsal mekanizmalar oluşturulmasını öngörülmüştür. Ayrıca üreticiler ve tüketiciler arasında çıkar çatışmasını önlemek için fiyatlarında devlet tarafından denetlenmesi gerektiği belirtilmiştir (CHP,1935:9). Bundaki amaç o dönemde ekonomik ve toplumsal yapı zaten iç açıcı olmadığı için hem üretime hem de barışa ihtiyaç vardı. Bu bağlamda grev yasaklanarak işçilerin üretim yapması isteniyordu. Ayrıca 1935 Programın da özellikle çalışma hayatı ve sosyal güvenliğe ayrı önem verilmiştir (CHP,1935). Programa çalışma hayatının ve sosyal güvenliğin eklenmesinin nedeni olarak, hem sanayi planları ile devletçi kalkınma dönemine girilmesi hem de yakın bir zamanda iş kanununu çıkarılması için hazırlıkların yapılması gösterilebilir.

1931 programına göre devletçilik 1935 programında daha katı ve geniş şekilde ele alınmıştır. Nitekim devletçilik tanımına özel girişimi kontrol altına alabilme anlamı da kazandırılmıştır (Bila, 1999:69-70). Daha öncede belirtildiği gibi 1929 ekonomik kriz, Menemen olayı, başarısız olan SCF deneyimi gibi olumsuz olayların etkisiyle ekonomiyi düzeltmek için yeni arayışlara gidilmiş ve 1930-1939 arasında sanayileşme odaklı korumacı devletçi politikalar 1931 ve 1935 programına yansımıştır (Uzun,2017:288). Bunların dışında 1931 programından farklı olarak programda insanların ev sahibi olabilmesi için Emlak Bankasının kurulması, tefecilikle savaşılmaması, fiyatların kontrolü, kartel ve tröstlerin engellenmesi, topraksız çiftçinin topraklandırılması gibi devletin ekonomik alanda gücünü arttıracak kararlara yer verilmiştir (CHP,1935).

Atatürk Parti'nin her kurultayının bir dönüm noktası olduğunu, 1927 kurultayı ile Cumhuriyetin sarsılmaz bir temeli olduğu, 1931 kurultayı ile güvenlik ve sükun sağlandığı ve 1935 kurultayının ise geniş ölçüde bir gelişim evresine girildiği dönemde toplandığını belirtmiştir. 1935 Kurultayından itibaren sosyal ve kültürel alanlarda yapılan yenilikler ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal çehresinin yeniden inşa edildiği, kadın ve erkeklerin aynı haklara sahip olduğu ve bunları Türk tarihi açısından oldukça önemli gelişmeler olduğu ifade edilmiştir (CHP,1935:1). Parti'nin esas düşüncesi ve dileği tüm vatandaşları ayırt etmeden korumak ve onları Türk Devleti'ne faydalı kılmaktır. Ayrıca programda belirtilmiş olan iş bölümlerinde yurttaşların özel ve genel menfaatlerin ayırım yapılmaksızın dikkate alındığını fakat bu durumun bütün yurttaşların da bilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Programı yurttaşlara anlatıp onların güvenini kazanmak da önemli vazifeler arasındadır (CHP,1935:17).

1935 Programının üçüncü kısmında iktisat konusu yer almıştır. 1931 programından farklı olarak 1935 programında kredi konusunda bir ilave yapılmıştır. Daha öncede bahsedildiği gibi kredilerin gerçek anlamda iş yapan iş adamlarına verileceği, çiftçi sahiplerine ipotek karşılığında kredi verileceği, zirai alet ve makineler için kredi verileceği, küçük çiftçilere mevsimlik kredi sağlanacağı, yurttaşlara ev kredisi verileceği, iş kanunu çıkarılacağı, kooperatifçiliğin teşvik edileceği, tefecilikle mücadele edeceği, çiftçinin topraklandırılması gibi birçok madde önceki programdan farklı olarak eklenmiştir (CHP,1935:63-67). Dördüncü bölümünde finans, beşinci bölümde ise eğitimden bahsedilmiştir. 1935 programının eğitimle ilgili bölümde 1931 programı ile benzerlik göstermektedir. Bazı ufak farklılıklar vardır. Birkaç yeni Türkçe kelimelerin eklenmiş ve ilk defa Türk Dili alanında çalışmaların yapılacağını belirten bir madde programa eklenmiştir. Eğitimin millileştirilmesine yönelik olan bu maddeyle hem ideolojik hem de politik anlayışların daha da güçlendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca 1935 Kongresinden önce Türkçe konusuna verilen önem İslam'ın ulusallaştırılması amacıyla da devam etmiş ve ibadetlerin de Türkçeleştirilmesi bu dönemde gündeme gelmiştir. Nitekim bu konudaki ilk gelişme Mustafa Kemal'in ezan ve kameti Türkçeleştirilmesi ile olmuştur. Zira ilk Türkçe ezan 1932'de Ayasofya'da okunmuştur. Aslında buradaki amaç Türk diline verilen önemle modernleşmeyi sağlamak olmuş ancak 1950'ye kadar devam eden bu uygulama DP'nin iktidar olması sonucu kaldırılmıştır (Kara,2017:128).

1931 programından farklı olarak 1935 programında köylere yönelik düzenlemeler yapılmış, normal ilkokulların yanında farklı bir köy okulu programının uygulanacağı da belirtilmiştir (CHP,1935:36-37). Böylece ilk defa 1935 programında köy enstitüleri uygulaması fikrine değinilmiştir. Zira bu dönemde köy nüfusu bilgisiz ve eğitim olanakları yoktu. Bu madde sayesinde kırsal alanların eğitim ve öğretimi, okuryazar sayısının arttırılması hedeflenmiştir. Bunun yanısıra ulusal bilinci sağlamak amacıyla programa inkılap müzesi açmak eklenmiştir. Ayrıca tiyatro, radyo, milli opera gibi maddeler 1935 programında yer almıştır. 1935 programının altıncı kısmında ise toplumsal hayat ve genel sağlık konusu ele alınmıştır. 1931 programında bahsedilen maddelere ek olarak 1935 Programında bazı yenilikler yapılmıştır. İçme sularının ıslah edilmesi, köylülerin evlerinin düzenlenmesi ve sağlık konusunda bilinçlendirilmesi, doğum evlerinin ve sağlık alanlarının genişletilmesi için gerekli tedbirlerin alınması, süt çocuklar için tedbirlerin geliştirilmesi, kreşlerin, öksüz ve yetim yurtlarının çoğaltılması, işçi anneler ve çocuklarının sağlıklarının korunmasına dair tedbirlerin geliştirilmesi, işçilerin ve ailelerin yaşam şartlarının iyileştirilmesi gibi bir çok maddeden bahsedilmiştir. Yedinci kısımda "Dahili Adli Harici Siyaset; Memurlar ve Serbest Meslek Erbabı" başlığı altında 1931 Programında olduğu gibi sınıf ayrımcılığı reddedilmiş ve buna ek olarak 1935 programının 66.maddesinde sınıf mücadelesi ve fikirlerini yaymak için cemiyetlerin kurulamayacağı, devlette özel idarede ya da belediyede çalışanların buldukları işin sıfatı ve kimliğini kullanarak cemiyet kuramayacağı, 67.maddesinde öğrencilerin siyasetle uğraşamayacağı, okul ve fakülte yönetimlerine karşı faaliyetlerde bulunamayacakları belirtilmiştir. Ayrıca 69.maddede kökü yurtdışına dayanan uluslararası cemiyetlerin kurulamayacağı ifade edilmiştir (CHP,1935:18-19). Burada konumuz açısından örgütlenme özgürlüğünün kısıtlandığını ve merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışıldığını olduğunu söyleyebiliriz. Ancak 1924 Anayasasında toplantı ve dernek kurma, örgütlenme hakkı sayılmıştır. Aslında örgütlenme özgürlüğüne karşı tutumu korporist bir anlayışının ürünü olarak görülse de 1935 Programının maddeleri korporist olmaktan ziyade sınıf çatışmasının gereksizliğini vurgulayan solidarist ve paternalist bir anlayışı temsil etmektedir (Görücü,2017:1348-1349).

Sekizinci kısımda ise 1931 programında olduğu gibi vatan müdaafası ele alınmıştır. Bu dönemde gerçekleşen önemli olaylardan biri de Türkiye'nin 18 Temmuz

1932 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne katılması olmuştur. Milletler Cemiyeti'nin amacı; Birinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası barışın korumak, işbirliğini ve güvenliği sağlamaktı. Ancak insan haklarını, insan değerini korumak dünya barışını ve güvenliğini tesis etmek isteyen cemiyetin amaçların arasında yer almamıştır. Hatta Milletler Cemiyeti'nde insan hakları kavramı bile yer almamıştır (Birinci,2017:53-56). Nitekim 1935 programında yer alana vatan müdaafası kısmında “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesinde belirtildiği gibi ülkenin güvenliğini ve barışı sağlamak hedefi doğrultusunda Milletler Cemiyeti oldukça önemli bir gelişim olarak görülmüştür. Nitekim 1934 döneminde gerçekleşen Balkan Paktı da dördüncü kongrede belirtilmiştir. Balkanlar Türkiye için önem arz ediyordu. Batıya doğru yönelen bir Türkiye için Balkanlar Avrupa açılan bir kapı konumundaydı. Ayrıca boğazların güvenliği başta olmak üzere ülkenin güvenliği açısından önemli idi. Bu nedenle Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren dış politikanın temelini oluşturan programlar da yer alan 'Yurtta Sulh Cihanda Sulh' ilkesi doğrultusunda bu bölge ile dostluk kurulmaya çalışılmış ve köklü değişikliklerin başladığı bu dönemde dış sorunlarla uğraşmak istenmemiştir. 1934 Balkan Paktı bu açıdan Türkiye güvenliği için önemliydi. Zira Pakta o dönemde tek sadık kalan devlette Türkiye olmuştur (Önal ve Ultan,2012:67-68).

Ayrıca 1933 yılından itibaren Almanya'da Hitler'i ve Nazi ideolojisini, Sovyetleri ve İtalya'da Mussolin'i yücelten ve kütle ruhunun örgütlenmesinde pek çok askeri ve politik şarkılar ve marşlar yazılmıştır. Ancak CHP'nin bir marşı yoktu. 1927 ve 1931 nizamnamelerinde parti marşına dair bir kayıt yoktu. Parti marşına dair ilk kayıtlarda 1935 kurultayında kabul edilen tüzükte yer almıştır. Tüzükte sadece marş değil Parti'nin altı oku ve bir rozete sahip olduğu da belirtilmiştir (CHP,1935:4). Aslında buradaki amaç yeni ulus devletin inşa edildiği bu dönemlerde ortak bir bilinç yaratılmak istenmiştir. Ayrıca iki savaş arası dönemde sert ideolojik yönetimler etki bir propaganda olarak müzikli siyasal iletişime de başvurmuştur (Duman,2016:3). Parti marşı çalışmaları daha sonraki dönemlerde devam etmiştir.

1935 Programının birinci bölümünde bahsedilen vatan ve ulus tanımları 1931 programında olduğu gibi yeni Türkçe ile açıklanmış ve Parti'nin ana vasıfları Türk Devleti'nin de esasları olarak kabul edilmiştir.1931 programından farklı olarak 1935 programına "Türkiye'de mahkemeler müstakildir" şeklinde bir ibare eklenerek yargı bağımsızlığı vurgulanmıştır.

1931 programına göre bir diğer fark ise 1935 programında milletvekili seçim Kanununun yenileneceğinin ve ülkenin genel şartları bakımından iki dereceli seçimin demokratik anlamda daha uygun olacağını belirtilmiş olmasıdır. 1931 programının aksine bu programda ileride tek dereceli seçime geçilmek istendiğine yönelik bir madde yoktur ve iki dereceli sistem demokrasi açısından daha uygun görülerek bunun kalıcı bir sistem olacağı sinyalleri verilmiştir (CHP,1935). Nitekim tek parti döneminde yapılan 1939 ve 1943 programlarında da iki dereceli sistem tercih edilmiştir.

Dönemin Anayasası olan 1924 Anayasasının 1.maddesinde "Türkiye Devleti Bir Cumhuriyettir" maddesi yer almaktadır. Zaten bu ifadede cumhuriyetçilik ilkesi var olduğu düşünülse de o dönem itibariyle CHP'nin diğer beş ilkesi devletin de temel nitelikleri olduğuna yönelik bir madde bulunmamaktadır. Zira bu dönemde ülke anayasalardan ziyade CHP'nin program ve tüzüklerine göre yönetiliyordu (Görücü,2016:176). Ayrıca 1935 programından sonra 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan bir anayasa değişikliği ile Altı Ok'un hepsi devletin ilkeleri haline getirilmiştir. Böylece fiilen var olan bu ilkeler anayasa değişikliği ile hukuken de tanınmıştır. Bunun yanısıra 1931 ve 1935 programlarında kuvvetler birliği ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu vurgulanmıştır. Ancak 1935 programında 1931 programından farklı olarak kuvvetler arasındaki ilişkinin nasıl düzenlendiği de açıklanmıştır. Bu bağlamda kuvvetler birliği anlayışı biraz da olsa yumuşatılmış şekilde gözükse de asıl değişiklik yürütmenin yaşamaya karşı olan gücünün artmasıyla olmuştur. 1934 yılında milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınan kadınlar 1935 yılında birçok haberde yer almaya başlamıştır. 1935 Dördüncü Kurultayında ilk defa kadınlar katılım sağlanmıştır (CHP,1935). 1931 programından farklı olarak 1935 programının kabul edildiği Dördüncü Büyük Kongresinin yapıldığı dönemde Kadınlar Birliği kendini feshetmiştir. Kadınlar Birliği yöneticileri artık kadınlara gereken tüm siyasi hakların verildiğini belirterek birliğe gerek olunmadığını ifade etmişlerdir. Zira Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda kadın haklarına yer verildiği için birliğe gerek duyulmamıştır (Alacı,2016:226). 1935'de peçe ve çarşaf konusuna da değinilmiştir. Kurultayda çarşaf ve peçenin kaldırılması için çalışmalar yapılacağı sözü verilmiştir. 1937 Anayasa değişikliğiyle Peçe, Çarşaf ve Peştamal Yasağı Hakkın Tamimi yayınlanmıştır. Böylece daha laik daha modern bir toplum yaratılmaya çalışılmıştır. Zira bu dönemde yeni

kurulan Cumhuriyeti koruyarak dönemdeki gerici faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak kişinin çarşaf, peçe vb kullanmasının engellenmesi bazı din adamları tarafından eleştirilere sebep olmuş ve bu durum kişi özgürlüğü ile din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlayıcı bir faaliyet olarak görülmüştür (Kara,2017:122). Bunun yanısıra 1934 yılında efendi, bey, paşa gibi lakapların kaldırılmasına dair yasanın kabul edilmesi ve 1935 yılında soyadı kanunun yürürlüğe girmesi gerçekleşmiştir. Böylece geleneksel hiyerarşi ve dinsel içerikli unvanlardan arındırılmıştır. Nitekim bu olumlu gelişmeler hem 1931 hem de 1935 programında yer alan eşitlik ve sınıf ayrımcılığının reddedilmesini kanıtlar niteliktedir.

1939 kurultayında ise köylünün eğitim ve sosyal seviyesinin yükseltilmesi, halkevlerinin faaliyetlerinin artması, ülkenin savunulması, uluslararası alanda saygınlığın korunması, kurulan ittifakların korunması ve önemi konularına değinilmiştir. Bunun yanısıra spor tesislerin geliştirilmesi, hakim ve mahkeme ihtiyacının giderilmesi ve cezaevlerinin bakımı için tedbirlerin alınması, vergi indirimi, vergi borçlarının affı, ihtiyacı olan ziraatçilere arazi dağıtılması, yerli malların ucuzlaştırılması, devletçilik ilkesi doğrultusunda yeni fabrikaların açılması, tarım kredi kooperatiflerinin faaliyetlerinin belli bir düzene sokulması, hastanelerin arttırılması, sıtma ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele tedbirlerinin arttırılması gibi birçok konu kurultayda ve programda yer almıştır (CHP,1939:109-158).

CHP'nin Beşinci Kurultayında kabul edilen 1939 parti programının birinci kısmında esaslar başlığı altında vatan, millet, amme hukuku gibi kavramlara yer verilmiştir. Programın ikinci kısmında Parti'nin ana vasıfları ele alınmıştır. Üçüncü kısmında iktisat, ziraat ve sanayi, madenler ve ormanlar, ticaret, nafia işleri, dördüncü kısımda maliye için ayrılmıştır. Beşinci kısımda milli talim ve terbiye başlığı altında eğitim konusu üzerinde durulmuştur (CHP,1939). 1939 programında, 1935 programında belirtilen esaslara yapılan küçük ilaveler dışında pek bir fark yoktur. Örneğin 1935 yılında Türk dilinin gelişmesine verilen önem 1939 yılında da devam ettirilmiş, mektepler arttırılmaya çalışılmıştır. Ek olarak 1935 programında kullanılan öztürkçe ifadesini terk ederek eski dile dönüşüm yaşamıştır (Özkan,2018:195-196). Altıncı kısmında yer alan "İçtimai Hayat ve Umumî Sıhhat" başlığı altında ise sosyal politikalara ilişkin esaslara yer verilmiştir. 1931 ve 1935 programlarında olduğu gibi

aile hayatı, bulaşıcı hastalıklarla mücadele, nüfusun korunması gibi konular korunarak bu programda da yer almıştır.

1939 programında da 1935 programında olduğu gibi iki dereceli seçim sistemi vurgulanmış bunun daha demokratik olacağı belirtilmiştir (CHP,1939). Ayrıca 1939 programının üçüncü maddesi 1935 programı ile aynıdır. Tek fark, meclisin yürütme yetkisinin asıl sahibi olduğu vurgulanmıştır. Zira tek partili dönemde kuvvetler birliği ilkesi savunulmuştur. 1939 programının giriş kısmında önceki programlardan farklı olarak, partiye esas olan bütün prensiplerin Kemalizm esaslı olduğunun belirtildiği ama bu ifadenin açıklanmasında büyük bir eksiklik olduğu, kemalizm kavramını herkesin bilmediği, CHP'nin kemalizmin esaslarını anlatan bilimsel bir yöntemle ve halkın kolay bir şekilde anlayabileceği bir kitap yazdırılmak istenmiştir (CHP,1939:1-2). Ayrıca bu dönemde kemalizmin bir doktrin olup olmadığı tartışılmış ve Atatürk'ün kemalizmin bir kalıp içine sokulamayacağı kendisini çağdaş dünya ile uyumlaştıracığı sözleri tartışmaları sonlandırmıştır (Korkmaz,2014:11). Bunun yanısıra halkı eğitmek amacıyla halkodalarının kuruluşu da öngörülmüştür (CHP,1939). İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle 1939 programı işlerlik gösterememiştir. Enflasyon yükselmiş, bütçe açığı çıkmış ve halk yoksullaşmaya başlamıştır. Bunun yanısıra nüfusun büyük kısmı silah altına alınmış bu durumda üretimde düşüşe neden olmuştur. İşgücü kaybı başta geçim kaynağı tarım olmak üzere bütün ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Ekonomik sıkıntılar beraberinde toplumsal sıkıntıları da getirmiş ve yaşam seviyesinde düşüklük yaşanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında düşük olan nüfus savaş sebebiyle genç nüfusun askere alınması ve yaşanan ölümler ile iyice düşmüştür. Üretimin yetersiz olması ve dış ticarete yaşanan sorunlar sonucu arz talep karşılayamaz hale gelmiş ve Türkiye ağır bir enflasyon baskısı yaşamıştır. Mal stoğunun azalması sonucu karaborsa başlamış ve fiyatlar yükselmiştir. Böylece hayat pahalılığı en büyük ekonomik sıkıntı olmuştur (Metintaş ve Kayıran,2011:155).

Refik Saydam döneminde ekonomi sorunları çözmek için katı fiyat denetimi ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma usulü uygulanmış böylece fiyat artışını önlemek için fiyat politikası uygulanarak piyasaya müdahale edilmiştir. Nitekim savaşta oluşan kıtlık, karaborsa, hayat pahalılığı, yoksulluk gibi sorunlara çözüm üretmek için Milli Koruma Kanunu çıkarılmıştır (TBMM,1940:138-158). Kanun ile birlikte ülkenin bütün kaynakları devlet kontrolüne geçilmiş, pamuk, şekerpancarı

piyasa altından satın alınmış, ekmek ve kömür ucuza satılmıştır. Buğday fiyatı düşürülmüş ancak bu sefer buğdayı piyasaya arz etmekten vazgeçilmiştir. İşte bu sıkıntılar hububat darlığına neden olmuş ve bir sıkıntı daha eklenmiştir. Savaştan dolayı halkın beslenmesi sorunu ortaya çıkmış ve toplumsal huzursuzluk iyice artmıştır. Milli korunma Kanuna bağlı olarak halkın temel gıdası ekmek karneye bağlanmıştır (Güler,2019:56-57). Buğday üretimi 1939 yılından 1952 yılına kadar düşmüş ve ekmek satışına sınırlama getirilmiştir. Özellikle Ordu'nun beslenmesinin önceliğinden dolayı ekmek temini toplumda büyük huzursuzluk yaratmıştır.

1942 yılında Şükrü Saraçoğlu başbakanlık görevine gelmiş ve bu dönemde fiyatlar serbest bırakılmıştır. Sonuç olarak fiyatlar çok artmış, çiftçi ve tüccarların durumu iyileşirken dar gelirli olan kentlin durumu iyice kötüye gitmiştir. Enflasyonun yükselmesi ve savaş koşulları sebebiyle olağandışı zenginlikleri vergilendirmek için Varlık Vergisi Kanunu çıkarılmıştır. Haksız kazanç sağlayanlara yönelik çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu (TBMM, 1942:21-22) bozulan gelir dağılımını düzeltmek istemiş ancak bu sefer birçok yerli gayrimüslim tüccar ve sanayici olumsuz etkilenmiştir. Nitekim Saraçoğlu, piyasa dengesini sağlamak için aşırı fiyat yükselmesine karşı olağandışı eylemlere başvurmuştur. Bu bağlamda siyasi iktidar ve yerli varlıklı sınıf arasında ilişkiyi zedelemiştir. Bu faaliyetler arasında 1942 Varlık Vergisi Kanunu ve 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bulunur. Savaş zamanı et gibi ürünlerin yoksunluğu görülmüş, temel gıdalara ulaşamama sıkıntısı ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı kentlerde sivil savunma tedbirleri, yaşanan gelişmeler sonucunda vatandaşlık bilinci oluşturma, kuyrukta sıra bekleme, örgütlenme ve disiplinli anlayışını oluşturmuştur. Zira bu dönemde en çok ekonomik yoksulluk görüldüğü için ilerleyen zamanlarda vatandaşlarda kalkınma, üretim ve iktisadi girişim bilincinin gelişimine katkı sağlanmıştır (Akın,2021:23). Savaş döneminde sağlık ve sosyal yardım için gereken bütçe payı da düşürülmüştür. Zira bulaşıcı hastalıklar bu dönemde daha fazla artmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılar karşısında CHP çeşitli sosyal politikalara yönelik önlemler almış, dar ve sabit gelirli olan halka ve yoksullara sosyal yardımlar yapmıştır. Özellikle bu dönemde hayır kurumlarıyla işbirliği yaparak savaşın yıpratığı ekonomik ve sosyal hayat düzeltilmeye çalışılmıştır. Nitekim yoksulluğu önlemek, eşitliği sağlamak, siyasi otoritenin gücünü korumak, üretimi devamını ve düzenini sağlamak için çaba gösterilmiş ve sosyal refah

ön planda tutulmuştur. İşte böyle bir ortamda CHP parti programlarına sosyal hedeflere ve politikalara yer vermiş ve savaş yıllarında bu politikalar artan ekonomik ve sosyal sıkıntılar karşısında istikrarın ve düzenin sağlanması için bir dayanak olarak görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı'nın sinyallerinin verildiği dönemde gerçekleşen 1939 programında bu bağlamda hayat pahalılığı, istifçilik ve vurgunculuk ile mücadele, toplumun sağlığının korunması, hastane, doğumevi, çocuk bakımevinin açılması ve arttırılması, köylerin sağlık şartlarının iyileştirilmesi, anne ve çocuk sağlığı, kreşlerin çoğaltılması, yetim ve öksüzler için yurt açılması gibi birçok sosyal politikalara yer verilmiştir (CHP,1939:101-102). Zira sosyal politika açısından 1931 ve 1935 programından çok farklı bir program olmamıştır. Ancak 1931 ve 1935 programlarından farklı olarak 1939 programında savaş ekonomisi önlemleri, dış politika ve milli savunma konuları üzerinde daha fazla durulmuştur. Ayrıca diğer programlardan farklı olarak 14.madde de el işleri ve küçük sanatkarların geliştirilmesinin yanısıra halkı boş zamanlarını bu alanlarda değerlendirilmesini teşvik edici ibarelere yer verilmiştir (CHP,1939). Bununla beraber 1931 ve 1935 programından farklı olarak köy okullarının geliştirilmesi ve halkevlerine ek olarak halkodalarının kurulması, cezaevlerinde düzenlemelerin yapılması, hayır cemiyetlerinin denetlenmesi ve desteklenmesi gibi ek hükümler yer almıştır. Genel olarak 1931 ve 1935 programı ile benzerlik gösteren 1939 programında yer alan ilkelerde de bir değişiklik yaşanmamıştır. Ancak 1939 programında yer alan milliyetçilik ilkesinde partiye üyelik için getirilen milliyetçi kriter bakımından bir farklılık yaşanmıştır. Buna göre milli mücadele karşıtı bir tutum sergilememiş Türk kültürüyle yoğrulmuş, Türkçe konuşan ve dokuz umdeyi benimseyen her Türk'ün partiye girebileceği şeklinde bir ibareye yer verilmiştir. Buradaki değişiklik ise 1935 programında yer alan Türk kültürü benimsenmesi yerine türk kültürü ile yoğrulmak ifadesidir. Bu değişiklik 1943 nizamnamesinde de yer almıştır. Bunun yanısıra inkılapçılık ilkesinin de içeriği diğer ilkeler gibi değiştirilmemiş sadece önceki programlardan farklı olarak "derecel-evrimsel" ifadesi yerine "tedrici-tekamüli" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişiklik 1943 programına da yansımıştır. Yapılan bu değişiklikle beraber gerektiği zaman radikal adımlar atılabileceğinin kaydedilmesi ile birlikte mevcut olanın korunmasına dayanan bir tutum tek parti döneminin sonuna kadar inkılapçılık ilkesinin özünü oluşturmuştur (CHP,1939:4-8). 1939 programında devletçilik ilkesi de büyük oranda önceki

programlar ile aynı kalmış sadece kurulması amaçlanan sanayinin önüne milli sıfatı eklenerek tröst ve kartel yasağının bir istisnası olarak rasyonelleşmek amacıyla yapılacak olan faaliyetlerin bu yasak dışında olduğuna dair bir ibareye yer vermemiştir (CHP,1939:12).

1943 programı önceki programlara göre oldukça kısa olup bir nevi özet haline getirilmiştir. 1943 programı önceki programlara göre İkinci Dünya Savaşı'nın etkisinden dolayı büyük oranda farklılık göstermektedir. Önceki programlarda bulunan giriş bölümüne 1943 programında yer verilmemiştir (CHP,1943). Program, esaslar; CHP'nin ana vasıfları; milli eğitim ve öğretim; dahili sağlık ve adli siyaset, memurlar, serbest meslek erbabı; cihan harbi içinde idare; cihan harbinden sonraki ihtimaller şeklinde bölümlerden oluşmuştur (CHP,1943). 1939 programında bulunan "İktisat, Ziraat ve Sanayi, Madenler ve Ormanlar, Ticaret, Nafia İşleri" bölümü , "Maliye" bölümü ve "Harici Siyaset" birleştirilmiş ve 1943 programının "Cihan Harbi İçinde İdare" başlıklı bölüm oluşturulmuştur.

1943 programında CHP'nin 6 ilkesinden olan Milliyetçilik, Devletçilik ve Laiklik ilkelerinde değişikliğe gidilmiş ve eklemeler yapılmıştır. Daha önce belirtildiği gibi 1939 programıyla beraber Türk kültürüyle yoğrulmuş, Türkçe konuşan ve dokuz umdeyi benimseyen her Türk'ün partiye girebileceği şeklinde bir ibareye yer verilmiştir. Buradaki değişiklik ise 1935 programında yer alan Türk kültürü benimsenmesi yerine türk kültürü ile yoğrulmak ifadesidir. Ayrıca Türk vatandaşı yerine sadece Türk ifadesi kullanılmakla yetinilmiştir. İşte bu değişiklik 1943 programına da aynen aktarılmıştır (CHP,1943). Bunun yanısıra milliyetçiliğin yer aldığı 5.madde de önceki programlarla benzer şekilde Parti'nin milletin hususi karakterini ve müstakil kimliğini korumayı esas saydığı belirtilmiş ve insanlığın "müstakil ve eşit milletlerden mürekkep bir büyük aile ve Türk milletini bu ailenin esaslı bir parçası" olarak gördüğü ifade edilmiştir (CHP,1943:4). Bu durumun müttefiklerin savaş sonrası söylemine ve yakın zamanda kurulacak BM düşüncesine uygun bir ifade olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı döneminde yapılan Büyük Britanya ve ABD arasındaki Atlantik Bildirisi (1941) de önemlidir. Bu bildiri müttefiklerin savaş sonrası ilişkilerinin ilk düzenlenmesini gösterir niteliktedir. Kısacası barış çerçevesinde ulusların silahsızlandırılması hükümlerini içeren bu bildiri sonradan yapılan BM'in temelini de oluşturmuş hatta hükümleri BM'ye eklenmiştir (Görücü,2016:91). Böyle olayların

yaşandığı dönemde hazırlanan 1943 programının "Cihan Harbi İçinde İdare", "Cihan Harbinden Sonraki İhtimaller" şeklindeki iki başlık tam da savaşın etkisi doğrultusunda bu gelişmelerle ilgilidir. Milliyetçilik ilkesinin tanımında yaşanan değişiklikte savaşın etkisi büyüktür. Nitekim 1943 programında önceki programlardan farklı olarak milliyetçilik ve yüksek insan arasında ilişki kurulmaya çalışılmış ve dış dünyadan ziyade içe dönük muhasır bir medeniyete ulaşmanın yolunun milliyetçilikten geçtiği belirtilmiştir. Medeni bir insan ancak Türk milliyetçiliği ile gerçekleşir düşüncesi hâkimdir. Ayrıca Türk milliyetçiliğinin yayılcı ve revizyonist değil barışçıl olduğu vurgulanarak 1941 yılındaki Atlantik Bildirisi ile uyduğu görülmüştür (CHP,1943).

1943 programında laiklik kavramına da içeriği değiştirilmeden birkaç ekleme yapılmıştır. 1943 programında hiçbir vatandaşa din ve itikatlardan dolayı müdahale edilemeyeceği belirtilmiştir (CHP,1943:5). Böylece ilk defa açık bir şekilde 1943 programı ile "inanç özgürlüğü" ifade edilmiştir. Ayrıca 1931,1935 ve 1939 programlarından farklı olarak ilk defa 1943 programında Arap dili ve kültürünün toplum üzerindeki etkisinden duyulan rahatsızlık belirtilmiş ve bu bağlamda 1941 yılında Türk Ceza Kanunu'na Arapça Ezanın okunmasının yasaklanması hükmü eklenmiştir. Bu ifade 1943 programına da dahil edilmiştir (CHP,1943). Nitekim laiklik ilkesinin amaçlarından biri de toplum üzerindeki Arap ve Arapça etkisinin kırılmasıydı. Ancak bir yandan inanç özgürlüğünü vurgulayıp diğer yandan arapça ezan okunmasının yasaklanması 1943 programının kendi içinde tezatlığa düşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde dinin kötüye kullanılmasını önlemek için bazı yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Bu düzenlemeler iktidara karşı İslami eğilimli muhalif bir hareketin oluşmasını engellemiştir. Ancak buna karşı tepkiler oluşmuş ve bazı hoşnutsuz durumlar yaşanmıştır. 1943 programının devletçilik ilkesinde de birkaç değişiklik yapılmıştır. 1943 programına göre devletçilik ihtiyaçtan dolayı doğmuştur ve önceki programlardan farklı olarak bireysel faaliyetlerin esas tutulduğuna yönelik ibarelere yer verilmemiştir (CHP,1943:5). Ayrıca devletin özel teşebbüsleri desteklemesi, denetlemesi ve teşvik etmesi üzerinde durulmuştur. Bu bakımdan önceki programlarla benzerlik göstermektedir. Ayrıca devletçiliğin kayırmacılığa dönüşmesine izin verilmeyeceği belirtilmiştir. Ancak bu durumun pek de gerçekçi olmadığını söylemek mümkündür. 1943 programından önce yapılan programlarda kamulaştırma ve tazminat ödeme hükümlerine yer verilmiş ancak 1943 programında bu ifadeye yer verilmemiştir.

Savaş sebebiyle 1943 programında devlet kapitalizmin şartların zor olmasından dolayı daha yumuşak olduğu görülmektedir. Ancak genel olarak analiz edildiğinde bunlar dışında 1943 programının önceki programlardan pek farklı olmadığı görülmektedir. 1931, 1935, 1939 ve 1943 programların arasındaki farkların yanısıra ortak ilkeleri şu şekilde özetlenebilir: sosyal adalet ve eşitlik; ailenin ve çocuğun korunması; genel sağlık ve toplum sağlığının düzeltilmesi; bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele; sosyal dayanışma; nüfus arttırıcı tedbirlerin alınması; sabit ve dar gelirliilere dair sosyal yardım yapılması; çok çocukluk ailelere ve asker ailelerine yardım yapılması; kırsal kalkınma; köylerin düzenlenmesi; kimsesiz, yoksul ve yaşlıların devlet himayesine alınması; alt yapı ve kentleşme kapsamında kamu hizmetlerinin sağlanması; eğitim ve öğretimin parasız olması; yoksul ve kimsesizlere barınma, eğitim ve iâşe yardımı yapılması; devletçilik ilkesi çerçevesinde iktisadi kalkınma; iş ve sosyal güvenlik hakkının tanınması gibi birçok konu tek partili dönemin tüm programlarında yer almıştır. Benzerliklerin yanısıra 1943 programında da daha önce yapılan programlarda olduğu gibi 4.maddesinde yurttaş hakları olarak sayılan hürriyet, dokunulmazlık, eşitlik ve mülkiyet haklarına değinilmiş ve bu hakların devlet otoritesi ile sınırlandırılabilceğı belirtilmiştir (CHP,1943:4). 1935 programından itibaren yer alan bu ifade aslında önceden belirtildiğı gibi temel hak ve özgürlükler açısından ciddi bir geriye gidişin önemli bir göstergesidir. Ayrıca 1935 ve 1939 programlarından farklı olarak 1943 programında "Parti'nin bir marşı olacaktır" ifadesi ayrı bir şekilde belirtilmiştir (Duman,2016:9).

Ayrıca 1931,1935,1939 programlarında cehaletin giderilmesi ve daha fazla bireyin okutulması ibaresi yer alıyordu ancak 1943 programında bu ifade metinden çıkarılmıştır. Yaşanan ikinci Dünya Savaşı sebebiyle 1943 programında eğitim hedeflerinde Millilik kavramı ön plana çıkarılmıştır (CHP,1943:6). Zira eğitim hakkı ikinci kuşak haklar arasındadır ve 1924 Anayasasının da 80. maddesinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra programlarda bilim ve sanat öğrenme hakkına da değinilmiştir. Bu hak da ikinci kuşağın önemli haklarından. 1943 programı, savaş koşulları sebebiyle milli birlik ve bütünlük özümsemiştir. Ayrıca savaşın etkilediğı bir diğerkonu ekonomi olmuştur. 1943 yılı programında da ekonomi konusuna diğerkonularda olduğu gibi oldukça fazla önem verilmiştir. Özellikle bu konu bağlamında üzerinde önemle durulan

bir konuda sıkıntılı ekonomik koşullar sebebiyle mesleki ve teknik eğitim olmuştur. 1931,1935 ve 1939 programlarında meslek ve teknik eğitime 1943 programında olduğu gibi geniş bir yer verilmemiştir (CHP,1943). Ekonomik kalkınma için üreten bireylerin yetiştirilmesi önemli bir husus olarak görülmüştür. Bu yüzden Parti programında da teknik öğretim, kudretli bir milletin en ehemmiyetli meselesi kabul edilmiştir. Zira Parti programının ekonomik kararlarına bakıldığında da özel teşebbüse birçok ayrıcalık verildiği görülmektedir. Bu ayrıcalıklar 1935 programına göre daha fazlaydı. Programda ekonomik anlamda önceliğin şahıslara verildiği ancak şahısların yapamadığı işlerde devletin tamamlayıcı olduğu görülmektedir.

1943 programında, 1939 programında yer alan iki dereceli seçimin demokrasinin "ameli icaplarına daha" uygun olduğu ifadesi "ameli icaplara uygun" olduğu şeklinde değiştirilmiştir (CHP,1943:4). Buradan hareketle 1931 den itibaren demokratik görünmek kaygısının azaldığı söylenebilir. Nitekim1943 programı ile demokratik görünmek ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Söz konusu bu değişim aslında 1943 yılında tek dereceli sisteminin uygulandığı çok partili hayata geçiş için istekli olunmadığını göstermektedir.

Tek partili dönemde iktidarın hazırladığı parti programları herşeyden üstün görülerek temsili demokrasilerde uygulanmak istenen politikalar ilk olarak parti programlarında belirlenmiştir. Nitekim parti programında yer alan ilkeler yürütülecek olan politikaların temel dayanağı olmuştur. Bu dönemde hükümet programları ve parti programları arasındaki ilişki de üst seviyede idi (Ünlen,2017:347). 1923-1946 döneminde yapılan parti programları Parti'nin yürüteceği politikaların temeliydi. Ulus devlet inşası hedeflendiği için temel haklar dönemin koşullarından dolayı biraz ihmal edilmiştir.

Önceden belirtildiği gibi 1927 yılına kadar geçen süreçte CHF'nin program niteliğinde olan resmi belgelerinde politikalar yetersiz biçimde ele alınmıştı.Zira bu dönemde öncelik yeni kurulan Cumhuriyet'in ayakta durması ve ulus devlet inşa edilmesi için çaba sarf edilmişti. Bu yüzden atılan adımlar en çok devletin niteliği ve rejimi ile ilgili olmuştur. Genel olarak halkçılık ilkesi çerçevesinde eşitlik, iktisadi kalkınma ve toplumsal refaha ulaşma vurgusu yapılmıştır. Ancak 1925 ve 1926 yıllarında yaşanan siyasi olaylar ve krizler politikaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Böylece 1927 Nizamnamesi ile parti birçok konuyu hedefleri arasına koymuştur.

Dolayısıyla o dönemin şartlarına göre 1927 nizamnamesi oldukça zengin içeriklidir. Ancak 1927 beyannamesinin üretim ilişkilerine yönelik öneri ve niteliklere pek yer vermemesi o dönemde partinin sosyal açıdan zayıf olduğunu söylemek doğru olacaktır. 1931 programı ise kabul edilen ilk program olduğu için oldukça önemlidir. Burada sosyal ekonomik politikalar oldukça geniş yer almıştır. Bu dönem itibariyle artık rejimden ziyade devrimin pekiştirilmesi sürecine geçilmiş hem siyasi hem sosyal ve ekonomik konulara programda öncelik tanınmıştır. Özellikle sosyal adalet ve eşitlik çerçevesinde halkçılık ilkesi, milli refaha erişmek içinde devletçilik ilkesi CHP'nin gerçekleştirmesi gereken politikalar doğrultusunda temel ilkeler olarak görülmüştür. 1931 programında hem çalışma hayatına dair ilk somut vaatlere hem de bir İş Kanunu çıkarılacağına yönelik ilk sinyaller verilmiştir. Bunun yanısıra okul, eğitim, ailenin korunması, sağlık gibi alanlarda olumlu bir adım atılmıştır. 1935 ve 1939 programında da 1931 programı kapsamındaki politikalara yer verilmiş ve biraz daha genişletilmiştir. 1943 programı ise savaş koşullarında yapılmıştır. Genel olarak tek parti dönemindeki parti programlarında; sosyal adalet; eşitlik; dayanışma; nüfus artışı tedbirlerinin alınması; sağlığın geliştirilmesi; bulaşıcı hastalıklarla mücadele, ailenin korunması; altyapı ve kentleşme kapsamında kamu hizmetlerinin sağlanması; eğitimin yaygınlaştırılması; köylerin ve kırsalın kalkındırılması; kimsesizlerin, yoksulların ve yaşlıların devlet himayesine alınması; çocuklara barınma ve iaaşe yardımının yapılması; devletçilik ilkesiyle iktisadi kalkınma ve refahın sağlanması; yoksul, yetim, dul ve yardıma muhtaç insanlara sosyal yardım yapılması; sabit ve dar gelirli vatandaşlara dair yardım; işçi, memur ve diğer sabit gelirli çalışanlara iş ve sosyal güvenlik hakkı tanınması gibi politikalar üzerinde durulmuştur. Ancak bir eleştiri yapmak gerekirse tek parti döneminde sosyal hayat nitelikleri kısıtlı olmuştur. Çünkü çok uzun yıllar süren savaşlar, nüfus kaybı, istikrarsız büyüme, yetersiz bütçe ve kamu harcamaları, çalışma koşullarının yetersizliği, toplumsal sınıfların zayıflığı, Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş süreci, yeni ulus devlet inşası gibi olaylar Türkiye'de sosyal hayatın gelişimini ve demokratikleşmeyi olumsuz etkilemiştir (CHP,1931-1943).

1931,1935,1939 ve 1943 programlarından farklı olarak 1947 programında ilk göze çarpan CHP parti programlarının girişinde "vatan,millet,devlet" gibi başlıklar yoktur. 1947 programı yapılmadan önceki programlarda bunlara yer verilmesi daha çok ulus devlet inşasının devam ettiğini gösteriyordu. Laiklik ve devletçilik politikalarında

yumuşamanın görüldüğü bu dönemde parti değişen dünya dengelerine uyum sağlama yolunda önemli adımlar atmıştır (Uyar,2021:28).

Önceki programlardan farklı olarak 1947 programında konumuz açısından bazı ilkelere de bazı değişiklikler yaşanmıştır. Kısaca bunlara da değinmek gerekir. Öncelikle halkçılık ilkesine bakılacak olunursa 1947 programı da önceki programlar ile içerik olarak aynıdır. Ancak programın 6. maddesinde halkçılık ilkesini halktan olmak, halk için halk yararına çalışmak ve halk yararını her şeyden üstün tutmak şeklinde tanımlanarak bu ilke daha soyut ve bütüncül bir halk kavramına dayandırılmıştır (CHP,1947:7). Önceki programlarda olduğu gibi kanun önünde eşitlik, hiçbir ferde, aileye, cemaate veya sınıfa ayrımcılık yapılmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca 1947 programında "Şahıs, sınıf ve zümre tahakkümleriyle savaşmayı vazife biliriz" (CHP,1947:7). şeklindeki ibare ile sınıfsızlık daha güçlü şekilde vurgulanmıştır. 1947 Programında halkı oluşturan farklı grupların millet bütünlüğünü oluşturduğu ifade edilmiş ancak 1939,1943 programlarında olduğu gibi bu grupların neler olduğu sayılmamıştır. Önceki programlardan bir diğer fark ise "meslek grupları" yerine "sosyal gruplar" ifadesi kullanılmıştır. Bunun yanı sıra parti halkın çoğunluğunu oluşturan köylü ve çiftçinin refah seviyesi yükseltmek için önlemler almayı zorunlu görmüş ve sosyal gruplardan birine daha fazla önem vermiştir. DP yükselişi karşısında CHP ilk kez dar anlamda bile olsa "popülist" (Halkı ve halkla ilgili şeyleri yüceltme görüşü) ifadesine ilk kez 1947 programında yer verilmiştir (Görücü,2016:73-74).

1947 programında önceki programlardan farklı olarak halkçılık ilkesinde topluluk kadar bireyinde varlığı tanınmış ve kişi ve toplum değerlerinin bir denkleme içinde gelişmesi istendiği belirtilmiştir (CHP, 1947:46). Böylece ilk kez 1947 programında birey toplum ikilisine değinilmiştir. Çok partili hayata geçişle beraber cumhuriyetçilik ilkesi de 1947 programıyla değişikliğe uğramıştır. 1947 programında önceki programlarda farklı olarak cumhuriyetçilik ilkesi çerçevesinde serbest tek dereceli seçimle demokrasi konusuna değinilmiştir (CHP,1947:5-6). Buradan hareketle tek parti döneminde milli egemenlik, demokrasi ve siyasi katılım arasında bir bağlantı olmadığını bunun ancak çok partili hayata geçiş ile sağlandığını söyleyebiliriz.

Önceki programlara göre 1947 programında milliyetçilik ilkesi de değişikliğe uğramıştır. 1939 ve 1943 programında yer alan partiye üyelik hakkında Türkçe konuşmak ve Türk kültürü ile yoğrulmak ifadelerine yer verilmemiştir (CHP,1947:6).

1947 Programlarından önceki programlarda Türk milleti, vatan gibi tanımlar ayrı bir madde halinde verilirken 1947 programında parti "Türk milletini dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felaket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabii ve ruhi bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün " olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda 1947 programıyla ilgili olarak önceki programlardan farklı şekilde Türk Milletini tanımlamak için kullanılan ifadeler arttırıldığı görülmektedir. Önceki programlarda olmayan dil, kültür, ülkü ,tarih, kader birliği ve ortak yurt sevgisi 1947 programına eklenmiştir. Ayrıca 1943 programından farklı olarak Türk Milleti içinde kavramı yerine Türk milleti için kullanılmaya başlanmıştır. Bu küçük bir değişiklik olarak gözükse bile milliyetçiliğin en üst seviyeye ulaşması konusunda oldukça önemlidir.

Ayrıca savaş sonrası dönemde ilk defa yapılan bir programda ırkdaş kelimesine yer verilmiştir. Böylece Türkçe konuşmak yanında ırkdaş olmak da ülke dışından gelecek göçler hususunda önemli bir unsurdur (CHP,1947). Kısacası 1947 programında milliyetçilik ilkesi ile ilgili olarak daha bütünlüklü bir yaklaşım sergilenmiştir. 1947 programıyla birlikte 1935 programında olduğu gibi inkılapçılık yerine devrimcilik sözcüğü kullanılmaya başlanmış ve 16. maddesine geri kalmış hayat düzeninin kaldırılması onun yerine ileri düzey bir medeniyet kurumunun konulması eklenmiştir. Böylece önceki tek parti döneminde yapılan programlarda olmayan bu ibare modernleşmeyi sağlamaya çalışmıştır (CHP,1947:47-48). Ayrıca ilk defa 1947 programında devrim eserlerini korumak ötesinde onların geliştirilmesinden söz edilmiştir. Bununla birlikte önceki programlardan farklı olarak radikal reformdan daha ılımlı bir reforma gecikmeye başlanmıştır.

Laiklik konusunda 1943 programında yer alan milli kültürün ve dilin diyanet yolundan yabancı dil ve kültür etkisinden korunmasının gerekliliğine dair olan maddeye 1947 programında yer verilmemiştir. Ayrıca 1943 programında hiçbir vatandaşa kanun çerçevesinde uyguladığı dinden ve tarikattan dolayı müdahale edilemeyeceği (CHP,1943) belirtilirken 1947 programında bu durum hiçbir vatandaşa kanunların yasaklamadığı ibadet ve ayinlerden dolayı müdahale edilemeyeceği şeklinde belirtilmiştir (CHP,1947:11). Görüldüğü üzere din ve tarikat yerine 1947 programında ibadet ve ayin kavramı kullanılmış olması ilk bakıldığı zaman inanç özgürlüğünün dar şekilde yorumlandığı söylenebilir. Çünkü bir dinin ya da inancın uygulanması sadece

ibadet ve ayinlerden ibaret değildir. Tek partili dönemde hazırlanan programlara göre daha liberal olan 1947 programının inanç özgürlüğü bakımından daha dar olması ilginç bir durumdur. Zira demokratikleşme yolunda adım atıldığı bir dönemde CHP laikliği aşındırmaktan çekindiği için laiklik ilkesinde önceki programlardan farklı bir değişiklik yapmamıştır. 1947 kurultayında okullara dini derslerin eklenmesi, ilahiyat fakültesinin kurulması, imam-hatip okullarının açılması gibi birçok önerge verilmiş ve bu ihtiyaçların nasıl giderilmesi gerektiği hususu üzerinde durulmuştur. Nitekim 1947 programına da yansımıştır. Görüldüğü üzere dini konuda somut bir karar alınması bile laiklik konusunda daha liberal ve ılımlı bir yaklaşım sergilenmiştir. Oy kazanmak uğruna parti dini eğitimle ilgili olarak temel ilkelerden fedakarlık yapmış ve din derslerinin ilkokullarda okunması gibi kararlar alınmıştır. Ayrıca ezanın arapça okunması yasağı konusunda kısmi bir yumuşama görülmüştür (CHP,1947).

1949 yılında din görevlisi açığını kapatmak için İstanbul ve Ankara'da imam-hatip kursları açılmış ve sayısı arttırılmış, seçmeli din dersi 4 ve 5.sınıflarda verilmeye başlanmış, dini eserler daha serbest bir şekilde basılmaya başlamış, 1949 da Ankara Üniversitesi içinde İlahiyat fakültesi açılmıştır (Karpat,2010:359). Ayrıca bazı türbeler ziyarete açılmaya başlamıştır. Kısacası 1947 kurultayında ve programında laiklik konusunda yumuşamaya gidildiği görülmektedir. Dini eğitim, ibadet ve inanç özgürlüğü tek partili döneme göre daha serbest hale gelmiştir. Bu durumun yaşanmasında DP'nin bu konuda daha ılımlı bir yaklaşım sergilemesi etkili olmuştur. 1946 yılından itibaren tek partili dönemdeki korumacı ve kapalı iktisadi politikalarından dışa açık iktisadi politikalara geçilmiş ve daha önce belirtildiği gibi dış yardım, ithalatın serbestliği, dış kredi gibi durumların yoğunlaştığı yeni bir döneme girilmiştir. Dolayısıyla devletçilik ilkesi de çok partili hayata geçişle beraber değişmeye başlamıştır. Bu bağlamda Marshall planının ve Truman Doktrini'nin de etkisi oldukça büyüktür. CHP'nin 1947 programında devletçilik ilkesi de yeniden ele alınmıştır. 1947 programında devletçiliğin alanı daralmış ve özel teşebbüse öncelik tanınmıştır. Ancak özelleştirmeye ilişkin programda somut bir hüküm bulunmamaktadır (CHP,1947).

İlkelerde yaşanan değişikliklerin yanısıra çok partili hayata geçişle beraber tek partili dönemde uygulanan iki dereceli sistem terk edilerek tek dereceli sistem benimsenmiştir. Kamusal haklar bağlamında önceki programlardan farklı olarak 1947 programında insanca yaşamak için medeni ve siyasi hakların kaynağı olarak özgürlük

görülmüştür. Ayrıca önceden de belirtildiği gibi siyasi ve medeni haklar başlığı altında tek parti döneminde yapılan programlarda hiç yer almayan fikir, söz, yazı, yayım, vicdan, toplanma, sendika, siyasi parti kurma, diğer siyasi ve medeni haklardan eşit olarak yararlanma gibi 1924 Anayasasında bahsedilen birçok hak ve özgürlüğe yer verilmiştir (CHP, 1947:44-45). Ayrıca ilk defa 1947 programında insan kişiliğinin serbest bir şekilde gelişiminden bahsedilmiştir. 1936,1939 ve 1943 programında olduğu gibi hak ve özgürlüklerin devlet otoritesi ile sınırlandırılmasına yönelik bir hükme de yer verilmemiştir. Aslında bu durum bireyin ön plana çıkması açısından oldukça önemlidir.

1947 programında ilk defa iç idare politikamız adlı bir başlığa yer verilmiştir. Önceki programlardan farklı olarak inkılap neticelerine, ulusal düzen ve asayiş konularına yer verilmemiş ve hükümet otoritesi yerine hükümet varlığı ifadesi kullanılmıştır. Bu bağlamda tek partili dönemdeki otoriter tutumun aksine ülke yönetiminde daha yumuşak bir yol izlenmiştir demek mümkündür. 1947 programında diğer programlardan farklı olarak yerelleşme, demokratikleşme, siyasi katılım gibi konulara ayrıca önem verilmiştir ve Parti'nin amaçları arasında sayılmıştır (CHP,1947). Tek partili dönemde eksikliği hissedilen bu konular önceki programlarda hiç ele alınmamıştır. Ayrıca ilk kez 1935 yılındaki tüzükte bahsedilen parti marşı çalışmaları 1947 yılında da devam etmiş ve ortak bilinci sağlamak için "Dağ başını Duman almış" marşı halka mal olmuştur (Duman, 2016:9-10).

CHP yeniden iktidara gelebilmek için toplumun farklı kesimlerinin taleplerine ve ihtiyaçlarına yönelik bir söylem geliştirmeye çalışmış ve bu durum halkçılık anlayışında değişikliğe sebep olmuştur (CHP,1953). 1953 Parti programının halkçılık ilkesinde devletin halka hizmet etmesi vurgulanmış ve vatandaşlara öğrenmek, yetişmek, şimdiki durumdan ve gelecekte emin şekilde hareket etmek, emniyet ve sosyal adalet içinde çalışmak ve refahı yüksek bir hayat seviyesine ulaşmak konularını bir hak olarak tanımlanmış, bunların hayata geçirilmesi için çalışmak önemli bir vazife olarak görülmüştür (CHP,1953:5-6). Böylece önceki programlardan farklı olarak ilk defa 1953 programında halkçılık ilkesi ve sosyal haklar arasında somut bir ilişki oluşturulmuştur. Ayrıca tek parti döneminin hakim olan devlet odaklı sistem yerine devletin insanlara hizmet ettiği bir sistem benimsenmiştir. Yine Halkçılık ilkesinde önceki parti programlarında olduğu gibi bütün vatandaşların kanun önünde eşit olduğu

vurgulanmış ve sınıf ayrımcılığına karşı çıkmıştır. 1953 programının 35.maddesinde birinci kuşak haklardan olan sendika hakkına da değinilmiştir. 1947 programına göre sendika hakkı daha geniş bir şekilde ele alınmış ve önceki programdan farklı olarak sendikaların milli bir zihniyet çerçevesinde kurulması gerektiğine dair bir maddeye yer verilmemiştir (CHP,1953:17). Bunun yanısıra 1953 programında yer alan halkçılık ilkesinde işçiye grev, işverene ise lokavt hakkının tanındığı dile getirilmiştir (CHP,1953:17-18).

CHP 1954 seçimlerinde yayınladığı beyanname de ise iş güvenliği, işçi sağlığı, işçi ücretinde adalet, ücretli izin ve tatil, işçilere yasal güvence tanınması, toplu sözleşme, grev gibi işçiler ve tüm çalışanlar için somut birtakım vaatlerde bulunmuştur. Ancak 1950 seçim beyannamesinde sadece işçiler konusunda genelgeçer birkaç vaat üzerinde durmuştur. Nitekim üst üste yenilgiye uğrayan CHP işçi ve çalışan kesimlerin sorununa değinilmeden iktidara gelmenin zor olacağını düşünüyordu. Buna rağmen bu konularda parti çalışmaları sınırlı kalmış ve ağırlığı siyasi meselelere verdiği görülmüştür. 1956 seçimlerini de kaybeden CHP 1957 Seçim Beyannamesinde ağırlığı sosyal meselelere daha çok vermiştir. Ücretlerin hayat şartlarına göre düzenleneceği, sosyal hizmet konusunda eşitlik gözetileceği, sendikal faaliyetlerin genişletileceği gibi birçok vaat verilmiştir (CHP,1957:3). Genel olarak 1957 Seçim Beyannamesinde bahsedilen vaatler değerlendirildiğinde, CHP'nin sosyal meselelere daha duyarlı hale geldiğini söyleyebiliriz. 1957 Beyannamesi ile ilk kez işçilere yönelik somut vaatleri verilmiş ve bu konuda düzenlemeler yapılmıştır. CHP 12 Ocak 1959 yılında yaptığı 14. Kurultay'da İlk Hedefler Beyannamesi yayınlamış ve parti programında değişikliğe gidilmiştir. Bu bağlamda Parti'nin kanun himayesinden mahrum bir işçinin bile kalmamasını hedeflediğine dair yeni bir madde programa eklenmiştir. Ayrıca işçi ve işveren arasındaki sorunun uzlaşma kuruları tarafından çözülememesi durumunda kamu düzenini ve asayişini bozmamak şartıyla grevi işçiye lokavtı işverene tanınacağı vurgulanmıştır (Erdoğan,2017:303-304). Burada grev ve lokavt hakkı doğal bir hak olarak tanımlanmış ve bu durum oldukça önemli bir gelişmedir. Ayrıca 1959 Beyannamesi ile diğer programlara ve beyannameler göre sınırlama yapılmadan daha özgürlükçü bir yaklaşım benimsenmiştir. Ancak 27 Mayıs 1960 dönemine gidilen süreçte CHP sosyal meseleleri ikincil plana atarak siyasi meselelere öncelik vermiştir.

1947 programının cumhuriyetçilik ilkesinde yer alan milletin egemenliğini meclis aracılığıyla kullanma ibaresine 1953 parti programında yer verilmemiş ve ilk defa bu programda cumhuriyetin kuvvetler dengesine dayandığı belirtilmiştir (CHP,1953:5). 1954 Seçimleri sonrasında yapılan Kurultayda program değişikliği yapılmış ve cumhuriyetçilik ilkesinde seçimlerin eşit şartlar altında umumi kaza teminatını bağlanması ibaresi eklenmiştir. Ancak 1960'lı dönemlerde bir değişiklik yaşanmamıştır.

1931,1935,1939,1943 ve 1947 programlarında milliyetçilik ilkesinde partiye üyelik için farklı ibareler kullanılmış ancak 1951 tüzüğü ile birlikte ilk kez partiye üyelik için sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak değişikliği yapılmıştır. Ayrıca 1943 ve 1947 programlarında yer alan milliyetçiliğin en yüksek insan seviyesine ulaşmanın şartı olduğuna dair ifadeler 1953 parti programında yer verilmemiştir (CHP,1953). Bu gelişmelerden hareketle milliyetçilik ilkesinin tanımında kısmi bir yumuşamaya gidildiği söylenebilir.

1953 programında inkılapçılık ilkesi 1947 programı ile özü itibariyle aynıdır ancak daha kısa bir şekilde ifade edilmiştir. 1953 parti programında laiklik ilkesinin içeriği de önceki programla aynı olmasına rağmen ufak bazı değişiklikler yaşanmıştır. Dinin vicdani bir mesele olduğu önceki programlarda dile getirilmiş olsa bile 1953 programı ile ilk defa vicdan özgürlüğü doğal bir hak olarak görülmüş ve parti programına eklenmiştir (CHP,1953:8). Ayrıca 1947 programına nazaran daha geniş bir özgürlük alanı tanınmıştır. Bunun yanısıra daha önceki programlarda yer almayan din ve mezhep ayrılığının vatandaşların hak ve münasebetine etki edemeyeceğine dair yeni bir ifade eklenmiştir. Görüldüğü üzere vicdan hürriyeti önceki programlara göre 1953 programında daha geniş ele alınmış ve CHP'nin laiklik anlayışının dine karşı olmadığı vurgulanmıştır (CHP,1953:8).

1953 programının devletçilik ilkesinde de bazı değişiklikler yaşanmıştır. 5.maddesinde devletçilik kısaca sosyal adalet ve sosyal emniyet içinde yükseltilmesi gereken bir şekilde tanımlanmış ve ana harp sanayii, ağır sanayi, enerji santralleri, , bayındırlık, ulaştırma, petrol, PTT gibi devletin elinde olması gereken işler sayılmıştır (CHP,1953:6-7). Esasen bir önceki programlardan bir farkı olmayan 1953 programında sadece devletçilik ilkesinde özel sektörün daha fazla öne çıktığını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte 1947 programında olduğu gibi 1953 programında da devlet işletmelerinin özelleştirmesi konusuna değinilmemiştir (CHP,1953).

Temel hak ve özgürlükler açısından bakılacak olursa, CHP iktidarı kaybettikten sonra bu konu üzerinde daha fazla durmuştur. Özellikle CHP 1951 deki 9.Kurultay Beyannamesinde demokratik rejimin gelişmesi ve yerleşmesi için ülkede endişeye sebep olan başlıca sorunları halka duyurmak önemli olarak görülmüştür. 9. Kurultay da anayasaya aykırı olan kanunların uygulanmasını önlemek için yüksek bir mahkemenin kurulmasının gerekliliği de ifade edilmiştir (CHP,1951:3). 1951 yılında belli başlı ülke meselelerini görüşmek için "Ana Davalar ve Memleket Meselesi" adında bir komisyon kurmuş ve komisyonun hazırladığı raporda iktidara kim geçerse geçsin vatandaşlık ve siyasi hakların kanunlarla güvence altında olduğu belirtilmiştir. Demokrasinin gelişmesi ve serbest bir meclis denetiminin olması ancak basın serbestliği ve tarafsızlığı ile mümkün olur. Bu yüzden basına baskı kurulmasının yanlış olduğu vurgulanmıştır. Oluşturulan komisyona göre radyonun tarafsızlığı gerçekleştirilmeli ve basın üzerindeki her kısıtlamaya son verilmelidir (CHP,1951:9). CHP'nin programlarında, raporlarında ve beyannameleri de hem liberal demokratik prensipler hem de bunların milli bir boyut taşıdığı savunulmuştur.

CHP'nin 1953 programının 1. maddesinde Parti'nin amaçları açıklanmıştır. Buna göre vatandaşların hak ve özgürlüklerin korunması; kadın ve erkek her Türk'ün yaşam standartları yüksek bir hayat düzeyine ulaşmak tüm yeteneklerini, hak ve görevde eşit, şuan ki durumundan ve geleceğinden emin şekilde serbest şekilde kullanmasını; sosyal adalet, halk egemenliği, hukuk devleti ve güvenlik esaslarına dayanan ve milli değerlerden kuvvet alan demokratik bir toplumun olması hedeflenmiştir. Ayrıca altı okun bu amaç doğrultusunda önemli olduğu da belirtilmiştir (CHP,1953:4). 1953 Programının "Adalet Meseleleri" başlığı altında vatandaşların hürriyetini sınırlandıran hükümlerin demokratik düzene aykırı olduğu belirtilerek bu hükümlerin değiştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca yargıç bağımsızlığına yönelik tedbirlerin alınması gerektiği, siyasi suçlara askeri mahkemelerin bakmasına dair hükümlerin kaldırılması ve doğal bir yargıç ilkesinin uygulanması, hukuk devletine aykırı olan yargı yollarının kaldırılması gibi birçok maddeye yer verilmiştir (CHP,1953:12-13).

1954 Seçim Beyannamesi'nde demokratik rejiminin 1950 yılında ulaştığı düzeyden her geçen gün daha da uzaklaşarak hukuk kaide ve usullerine göre değil bireylerin arzu ve iradelerine göre yön aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca temel hak ve hürriyetlerin en büyük güvencesi olarak yargı ve mahkemelerin bağımsızlığı dile getirilmiştir. 1953 programında sadece yargıçların bağımsızlığına dair bir hüküm yer alırken 1954 değişikliği ile parti bu konuda somut önerilere yer vermiştir. Ayrıca 1953 programında kamu mercilerine karşı yargı yolunu kapatan hükümlerin kaldırılması belirtilmiş ve 1954 değişikliği ile bu durumdan duyulan hoşnutsuzluk daha uzun bir madde ile belirtilmiştir (Görücü,2016:318). 27 Mayıs 1960 ihtilaline kadar geçen süre zarfında temel hak ve hürriyetler açısından bir değişiklik yaşanmamıştır.

CHP'nin 1959'da yayınladığı İlk Hedefler Beyannamesi de oldukça önemlidir. Bu bildiri ile parti halkçı ve toplumcu bir kimlik kazanmıştır. Burada Türk milletini çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırmak amaçlanmıştır (CHP,1959:4). Beyanname de demokratik gelişmeye engel olan tüm anti demokratik kanunların ve uygulamalarını kaldırılması ve dönemin Anayasası'nın toplum anlayışına ve modern demokrasiye uygun şekilde hukuk devleti, halk egemenliği, emniyet ve sosyal adalet esaslarına göre değiştirilmesini hedeflenmiştir. Bu çerçevede anayasa da ırk, renk, dil, din, mezhep, köken ve cinsiyet farklı olmaksızın Türklerin ortak malı olarak kabul görülen ana hak ve hürriyetler yer alacaktır. Bunun yanısıra basın özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, grev hakkı, toplanma ve dernek kurma hürriyeti, çalışma ve iktisadi girişim hürriyeti, sendika ve mesleki teşekkül kurma hakkı, düşünce ve söz hürriyeti, bilin ve sanat özgürlüğü, şahıs ve mesken dokunulmazlığı, mal ve mülk emniyeti, kanun önünde eşitlik, kamu hizmetlerinden eşit şekilde yararlanma hakkı, yayın organlarının tarafsızlığı vb. insan hak ve hürriyetleri açık bir şekilde tanımlanarak güvence altına alınacaktır. Bunun için bir anayasa mahkemesi kurulacak ve sayılan hak ve hürriyetlerin kısıtlanması ve kaldırılması önlenecektir (CHP,1959:4-5). Böylece uluslararası alanda kabul görülen hakların neredeyse tamamı sayılmaktadır. Bu bağlamda liberal bir demokrasi anlayışının hakim olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 1950'li yıllar insan haklarının oluşması açısından etkili bir dönem olmuştur. Ayrıca insan hakları açısından en önemli belgelerden olan AİHS'nin yürürlüğe girmesi 1953'te gerçekleştirmiştir. Zira Türkiye 4 Kasım 1950 tarihinde bu sözleşmeyi kabul etmiştir. Türkiye bununla yetinmeyip 1954'de "İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna

Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun"u onaylamıştır. İşte bu gelişmelerin yaşandığı 1950'li dönemlerinde insan hakları konusu CHP'nin politikasını etkilemiştir. Bunun yanısıra beyanname de toplumu adaletsiz ve dengesiz olaylardan kurtarmak, toplumsal gelişmeyi sağlamak, aileyi korumak gibi bazı sosyal haklardan da bahsedilmiştir (CHP,1959:5-6). Bu durumun sosyal liberalizm, ılımlı bir sosyal demokrasi gibi yaklaşımlara dair bir kaymaya sebep olmuştur diyebiliriz. Zira sosyal adalet, kalkınma , yoksulluğun önlenmesi, kişisel gelişim gibi ifadeler özellikle ikinci Dünya savaşı sonrası ortaya çıkan Keynesyen bir modelin hakim olduğu dönemde Avrupa'daki bir çok liberal tarafından da savunulmuştur.

1953 parti programında önceki programlarda olduğu gibi ulusal egemenlik ilkesinin kullanıcısının meclis olduğuna dair de bir ibareye yer verilmemiştir (CHP,1953:4). 1953 Programının 11. Maddesi de konumuz açısından önemlidir. Devlet idaresinde tarafsızlık, ordu ve adaletin siyaset dışında bırakılması, devletin menfaatinin parti menfaatinden üstün tutulması, her bireyin siyasi kanaatine saygı göstermenin demokratik rejim için önemli olduğu gibi hususlara yer verilmiş ve devamında insan haklarını kısıtlayan veya kaldıran teşebbüslerin ve uygulamaların Parti'nin devrimcilik, laiklik ve devletçilik ilkesinin dışında kaldığı belirtilmiştir (CHP,1953). 1947 programında demokrasinin gereği olarak düşünülen yerel yönetimler konusuna 1953 programında yer verilmemiştir. Bu bağlamda 1947 programının kısmen ademi merkeziyetçi boyut taşıdığını söyleyebiliriz.

1953 programında daha çok ılımlı ve orta bir söylem tercih edilmiş ve kuvvetler birliği önceki programlarda olduğu gibi açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak 1957 de toplanan 13. Kurultay'da bir rapor hazırlanmış ve raporda ülkenin idaresinde açıklık olduğu ve denetimin yapılmadığı, hakimlik teminatı, basın özgürlüğü, üniversite özerkliği, muhalefetin eşitlik ve emniyet içinde olmadığı gibi konular ifade edilmiştir (CHP,1957:18). Ayrıca anayasada bu sorunlara teminat sağlayacak bir hükmünde olmadığı belirtilmiştir. Genel olarak yaşanan bu gelişmelere ve taleplere bakıldığında 1961 Anayasasının çıkarılmasında da etkili olduğu söylenebilir.

CHP 1969 yılında " İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz", "CHP'nin Düzen Değişikliği Programı adı altında yeni bir seçim bildirgesi yayınlamıştır. Önceki programlardan farklı olarak 1961 Anayasasını da içeren sosyal adalet, insanca yaşama, geniş özgürlük konusu üzerinde durulmuştur. Daha sonra bu

program "Ak Günlere" adlı 1973 seçim bildirgesiyle birleştirilmiştir (Uyar,2021:36). Bu programda 1965'ten bu yana her türlü ortamda belirtilen görüşleri, çözüm önerilerini toplu ve geniş bir şekilde görmek mümkündür. Ayrıca ilk defa bir parti programında ülkenin tüm sorunları kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır (CHP,1969). Bu program bağımsız sanayi toplumuna geçiş, insanca bir orman düzeni, köylüye dönük düzen değişikliği, çağdaş ve halkçı eğitim düzeni, ulusal dış politika ve ulusal savunma politikası, doğuda yeni ve halkçı düzen, doğal kaynaklarda ulusal düzen, sosyal konut, arsa ve kentçilik düzeni, verimli ve adil bir ekonomi düzeninin ilke ve araçları, insanca bir çalışma düzeni, sosyal güvenlik düzeni, halkçı ve devrimci hukuk düzeni, yönetimde düzen değişikliği, anayasa kurulurken anayasada yapılacak değişiklikler, yeni düzene girerken af, düzen değişikliği programının getirdiği kaynaklar, ortanın solunda düzen değişikliği programının dayandığı temel düşünceler şeklinde toplam on yedi bölüm yer almaktadır (CHP,1969). 1969 programı bir düzen değişikliği programı olmasına rağmen bu düzen değişikliğinin nasıl olması gerektiğine dair henüz bir görüş birliği mevcut değildir. CHP 1969 programında altı ok önceki programlarda olduğu gibi yeniden tanımlanmamış ama varlığını sürdürmüştür. 1969 programı önceki programlardan ziyade farklı bir yöntemle hazırlanmıştır. Devrimci devlet, sürekli Devrimcilik gibi ideolojik çıkışlarla birlikte "toprak işleyen su kullananın" şeklindeki sloganı ile CHP ulaştığı ideolojiyi ortaya koymuştur. CHP önceki programlardan farklı olarak bu programda köklü bir toprak reformu, çiftçilerin ve köylülerin sorunlarına çözüm bulunması, Doğu'daki feodal sömürü düzeninin ortadan kaldırılması, madenlerin, petrolerin, doğal kaynakların yabancılara eline bırakılmadan devletleştirilmesi, devlet kontrolünde özel işletmeciliğin gerçekleştirilmesi gibi vaatler ortaya koymuştur (CHP,1969:1-8). CHP bu şekilde yabancı sermaye kesimini, emperyalist güçleri ve toprak ağalarını karşısına almış ama bütün çabalara rağmen 1969 seçimlerini de kaybetmiştir.

CHP 1976 yılında hem parti tüzüğünde hem de ideolojisinde önemli değişimler yapmıştır. 1969 programından farklı olarak sosyal demokrasinin temel ilkeleri olan dayanışma, özgürlük, eşitlik, gelişimin bütünlüğü, emeğin üstünlüğü, halkın kendini yönetmesi, demokratik solun altı kuralı olarak hem parti tüzüğüne hem parti programına eklenmiştir (CHP,1976:5-6). Bunun yanısıra haksız kazanç elde edenler, tefeciler, vergi kaçırıcılar, aracılar, toprak ağaları, spekülâtörler hedefe alınmış ve

sürekli demokratik halk devrimciliği vurgusu yapılmıştır (CHP,1976:17-42). Nitekim 1969 programında hedeflenen düzen değişikliği 1976 programında demokratik sol söylem etkisiyle demokratik halk devrimciliğine dönüşmüştür ve ilk defa sosyal enternasyonal'e katılmaktan bahsedilmiştir (CHP,1976). 1976 programında önceki programlardan farklı olarak ilkeler devletçilik, cumhuriyetçilik, halkçılık şeklinde değil CHP cumhuriyetçidir, devletçidir, halkçıdır, milliyetçidir, layiktir ve devrimcidir şeklinde belirtilmiştir. 1976 programında da 1935 ve 1947 Programında olduğu gibi inkılapçılık yerine devrimcilik ibaresi kullanılmıştır. Nitekim 1976 programında sürekli demokratik halk devrimciliğinden söz edilmiştir (CHP,1976:16). 1976 programında kamu çalışanlarına sendika kurma ve toplu sözleşme hakkı, lokavtın kaldırılması, köylü kooperatiflerin demokratikleşmeye çalışılması, toprak işleyen su kullananın sloganına daha fazla vurgu yapılması, önceki programlardan farklı olarak köy kentlerin kurulması, toprak reformu, devlet yetkisinin halkın özgürlüğü ve örgütlenmesiyle kısıtlanması, devlet ve özel sektör olarak ortak yatırım sağlanması, esnafların ve sanatkarların sosyal güvenlik altına alınması, alt gelir gruplarının vergi yükünün hafifletilmesi, devlet bankacılığını güçlendirmek, oy kullanma yaşının 18 den 21'e çıkarılması, düşünce suçunun ortadan kaldırılması gibi birçok konudan bahsedilmiştir (Uyar,2021:37-38). 1969 Programında olduğu gibi ekonomi, tarım köylüye dönük düzen konuları yinelenmiştir.

Ayrıca 1976 Programında CHP'nin sol tutumu sosyal demokrat zemini üzerine oturtulmuş ve Sosyal Enternasyonel'e üyelik başvuru yapılması kararı alınmıştır (CHP,1976). CHP'nin 1976 yılında kabul ettiği programda çok uluslu şirketler ve uluslararası yardımların az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere bir baskı aracı olarak kullanılması yanında ekonomik gelişmeyle baş gösteren yerleşme düzeni ve çevre sorunları ayrı bir bölüm şeklinde belirtilmiştir. Önceki programlardan farklı olarak yerleşme düzenini ve çevre sorununu toplum sağlığı ile ilişkilendirmeye çalışmış ve devletin gerekli önlemleri alması için geniş yetkilerle donatılması talep edilmiştir(CHP,1976:212-221).

CHP'nin 1994 Yeni Hedefler Yeni Türkiye programında ise sosyal demokrasiye geniş bir yer verilmiş olmasına rağmen giriş kısmında Türkiye Cumhuriyeti ile CHP'nin tarihi ortaklığı altında kendisini tekrar devlete özdeşleştirip geçmişe özeleştirme yapmadan cumhuriyete sahip çıkmıştır (CHP,1994:22).

Bunun yanısıra giriş kısmında önceki programlardan farklı olarak sosyal adalet ve refah vurgulanmış, emperyalizme, kurulu düzene, gericiliğe, eşitsizliğe, sınıf ayrımına karşı çıkıldığı belirtilmiştir. CHP'nin programda amacı eşitlik, özgürlük, demokratik gelişim, ülke ve toplum bütünlüğü, laik devlet, kişilikli dış politika, ekonomik büyüme gibi temel esaslar çerçevesinde Türkiye'yi yenileştirmek ve barışçıl bir toplum oluşturmaktır (CHP,1994). CHP'nin temel ilkeleri programda yeni yorumlar kazanmıştır. Cumhuriyetçilik ilkesinde önceki programlarda olduğu gibi ulusal egemenlik, bağımsızlık savunulmuştur. 1947 ve 1976 programında olduğu gibi tek aşamalı oy kavramına yer verilmemiştir. Tüm insanların eşitliği ve beraberliği benimsenmiş, yorgun olan Türkiye'nin barışçıl bir ortama ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır. Milliyetçilik ilkesinde önceki programlarda olduğu gibi farklı etnik yapılanmalar arasında ayrımcılık yapılmayacağı, hiç kimsenin dili, dini, ırkı, inancı yüzünden azınlık konumuna indirgenemeyeceği belirtilmiştir. Halkçılık ilkesinde ise önceki programdan farklı olarak halkçılık ahlaki ve siyasi bir öncelik tercihi olarak görmüş, 1947 programındaki gibi popülist bir ibareye yer vermemiştir. Buna göre halkçılığın gereği sorumluluk olup demokrat değerleri, akılcılık ve üretkenlikle bütünleştirmek gereklidir. Halkçılık ilkesinde kimsenin kimseyi ezemeyeceği, fırsat eşitliğinin sağlanacağı belirtilmiş ancak 1976 programında ki kadar uzun bir açıklama yapılmamıştır. 1976 programında gelir dağılımında adalet ayrıca belirtilirken 1994 programında emek veren ve değer yaranların önde olması gerekliliği vurgulanmıştır (CHP,1994: 18).

1976 Programından farklı olarak piyasa mekanizmasının özel çıkarlar doğrultusunda çarpıtılmasını engellemek, tekel oluşturarak üretici ve tüketicilerin haklarının çiğnenmesini önlemek gibi konulara değinilmiş, uzun vadeli ekonomik stratejilerin yapılmasının gerekliliği savunulmuştur. Ayrıca programda önceki programlardan farklı olarak yurttaşın devlet için değil asıl devletin yurttaş için var olduğu belirtilmiş ve 1976 programında olmayan sosyal Enternasyonal'in ilkeleri doğrultusunda sosyalleştirme veya özelleştirme öngörülmüştür. 1994 programında 24 Ocak 1980 kararları ile benimsenen ekonomi politikalarla paralellik göstermiştir (Bakan ve Özdemir,2012:24). Laiklik ilkesinde diğer programlarda olduğu gibi tüm inançların devlet önünde eşit olduğu savunulmuş, inanç özgürlüğü dokunulmaz bir hak olarak kabul edilmiştir. Din ve devlet işleri yine birbirinden ayrı tutulmuştur. 1976 Programından farklı olarak laik devletin din ve vicdan özgürlüklerinde taraf değil ortak

güvencemiz düzenleyicisi olarak görülmüş ve özellikler eğitim konusunda laikliğin önemi vurgulanmıştır. Devrimcilik ilkesinde ise diğer programlardan farklı olarak sosyal demokrat kimliği doğrultusunda süreklilik içinde değişim, kendi özünün doğrultusundaki yenileşme gibi söylemlere yer verilmiştir. Ayrıca CHP eşitlik ve özgürlük senteziyle çağdaş ve evrensel ilkelerin öncüsü olduğunu vurgulamıştır (CHP,1994:20). 1976 Programından farklı olarak özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü ve bütünlüğü, gelişmenin bütünlüğü ve etkinliği Yeni Koşullar Yenileşen CHP başlığı altında CHP Değişimin Gücü bölümünde yer almış ve ek olarak demokratikleşme başlığı eklenmiştir. Özgürlük bölümü 1976 programıyla aynı içeriğe sahip olmakla birlikte bireyin devlet vesayetinden çıkarılıp özgürleştirilmesi konusuna ayrı bir önem verilmiştir. Eşitlik bölümünde ise 1976 programında olduğu gibi kadın erkek eşitliği, ayrımcılığın yapılmayacağı belirtilmiş ve ek olarak fırsat eşitliğinin kurumsallaşması üzerinde durulmuştur. Dayanışma bölümünde her yurttaşa temel yaşam düzeyi sağlamak önemli bir vazife olarak görülmüş ve 1976 programına ek olarak yaşlılar , yalnızlar ve engelliler toplumun ortak kaygısı olmalıdır ibaresi eklenmiştir. Emeğin üstünlüğü de içerik olarak 1976 programıyla aynıdır. Sadece devletin öncelikli görevinin insanlara iş sağlayan sosyal ekonomik dönüşümler gerçekleştirilmesi olduğunu ve öncelikle işçilerin, köylülerin, küçük esnafın ve dar gelirli kesimlerin çocuklarının eğitiminde karşılaştığı maddi imkansızlıkların giderilmesi ibaresi eklenmiştir. Gelişmenin bütünlüğü ve etkinliği bölümüne de kamu yararı ifadesi eklenmiş ve demokratikleşme bölümünde demokrasinin bir anlayışlar ve değerler bütünü bir kültür olayı olduğu belirtilmiştir. Sivil toplum konusu üzerinde durulmuş, hoşgörü ve sentez anlayışı vurgulanmıştır (CHP,1994).

Kısacası 1980'li dönemde yaşanan darbe ve olumsuzluklar işsizlik, sosyal sorunlar, yolsuzluk gibi durumların iyice artmasına sebep olmuştur. Türkiye böyle bir döneme uzun bir mücadele vermiştir. Hukuksal ve kurumsal düzenlemeler getirilmiştir. Ekonomide dışa açılmak ve rasyonelleşmek adına sanayileşme politikaları ve sosyal fikirler bir yana bırakılmıştı. Türkiye yaşanan olumsuzluklar sonucu mali dengesini kaybetmiş, sanayide durgunluk yaşanmış, gelir dağılımında adaletsizlik ortaya çıkmış, terör, işsizlik, yolsuzluk gibi sorunlar yaşanmıştır. Bu durum insan haklarını, emeği, üretimi, laikliği, bireyi, demokrasiyi, bilgiyi, kültürü, girişimi esas alan yeni bir siyasi programın ve anlayışın oluşmasını zorunlu hale getirmiştir. CHP'nin yeni programı bu

sorunları çözmek ve bu bekleyişi karşılama amacına dönük bir girişimdir. Demokrasi Solun evrensel değerlerini Türkiye ile bütünleştiren, demokrasiyi, özgürlüğü, paylaşmayı, kalkınmayı , büyümeyi, eşitliği, emeği, üretimi, bireyi, toplumu, din ve laikliği hedefleyen bir program olmuştur (CHP,1994:3-5).

Ayrıca bu program yenilikle değişimi, geçmiş ile geleceği bütünleştirip yansıtmaya çalışmıştır. Bu anlamda program hem demokratik hem de sosyal adalet programıdır.1994 programında özellikle demokrasi ve insan haklarına önem verilmiş, hedeflerine özgürlükçü, katılımcı, çoğulcu ve sosyal bir demokrasiyi gerçekleştirmek konulmuştur. Nitekim diğer programlardan farklı olarak insan hakları ve özgürlükleri ilk defa başlıklar halinde sıralı ve detaylı olarak bu programda açıklanmıştır. CHP Programda 1982 Anayasasının sınırlama ve kısıtlama durumlarına ayrı bir başlık altında yer vermemiştir. Özellikle siyasi partiler gibi kuruluşlar üzerindeki sınırlandırılmaların kaldırılmasına yönelik maddelere yer vermiştir. Ekonomi hukukunun çağdaştırılmasını, engellilere duyarlı bir toplumun oluşturulmasını, teknoloji ve bilgi toplumuna geçişi, işsizlik sigortasını, emekli ve dullara maaş bağlanmasını ele almıştır. Diğer programlar da olduğu gibi sanayileşme,ekonomi konularını ele alarak geliştirilmesini öncelikli hedefler arasında görmüştür. Önceki programlardan farklı olarak 1994 programında GAP konusuna değinilerek toplumsal gelişme projesi niteliğinde hızla geliştirilmesini öngörmüştür. Programda terör konusuna da yer veren CHP bunun önlenmesi için ulusal bir politikanın da oluşturulmasını hedefleri arasında saymıştır (CHP, 1994). Ayrıca CHP, 1994 parti programında 24 Ocak 1980 kararlarıyla benimsenen ekonomi politikasına paralel politika takip edilmiş ve bu durum 2010 programında da devam etmiştir.

Deniz Baykal öncülüğünde hazırlanan programda sosyal politikalara yönelik maddelere de yer verilmiştir. Programda, emekli sandığı, SSK ve Bağ-Kur 'un birleştirilmesiyle Ulusal Sosyal Sigorta Kurumu'nun oluşturulacağı, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanacağı, bütün yurttaşların sosyal güvenlik kapsamına alınacağı, eğitim alanındaki eksiklerin giderilmesi için özel yatırım ve girişimcilerin devlet tarafından özendirileceği, ücretsiz aile işçilerinin, tarım ve orman işçilerinin, tarımda kendi hesabına çalışan işçilerin ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun yeniden düzenlenerek sosyal güvenlik kapsamına alınacağı, çalışırken işsiz kalanların işsizlik sigortasından yararlanacağı, iş hukuku alanında düzenlemelerin yapılacağı, kentlerde bulunan

kimsesiz ve sokakta çalışan çocukların sorununa çözüm getirileceği, devletin bütün çalışan kesimine sendikal örgütlenme hakkı tanıyacağı şeklinde bazı maddelere yer verilmiştir (CHP1994).

1976 parti programında bulunan demokratik sosyalizm ilkelerinden eşitlik, dayanışma, özgürlük 1994 programında da yer almış ancak bu üç ilke 1976 programına göre daha liberal bir anlayış çerçevesinde ele alınmıştır. Örneğin demokratik haklar, ifade özgürlüğü gibi özgürlüklerin yanısıra bireyin farklılaşma ve alışılmışın dışına çıkma özgürlüklerinin korunması gerektiği bir temel hak olarak kabul edilmiş ayrıca daha öncede belirtildiği gibi devletin birey üzerindeki vesayetinin sonlandırılması gerektiği savunulmuştur (CHP,1994:23). Böylece bireyin toplum için değil toplumun birey için var olduğu anlayışı benimsenmek istemiştir. Ancak dönemin anayasası olan 1982 Anayasasında devleti ön plana çıkararak otoriter bir bakış açısıyla hazırlandığı için birey konusunda sınırlayıcı özelliğinden dolayı daha geri planda kalmıştır. Sivil toplum kavramı 1994 programında önceki programlardan farklı olarak geniş bir şekilde ele alınmış farklı etni sorunlarına da yer vermiştir. Ayrıca CHP, yasakçı ve baskıcı olan 1982 Anayasası yerine daha özgürlükçü ve liberal eğilimli bir anayasa hazırlanmasını istemiştir. 1947 programında da yer alan yerel yönetimler konusunda 1994 programında oldukça geniş bir yer verilmiş ve güçlendirilmesi vurgulanmıştır. Bunun yanısıra personel reformu ile kamudaki görevlilerin Avrupa Topluluğu ülkelerinde bulunan grevli toplu sözleşme hakkına kavuşturulması gerektiği programda bahsedilen bir diğer önemli olay olmuştur (CHP,1994:42).

Türkiye’de 1980’lerin sonuna doğru terör olayları şiddetlenmiş ve bu terör olayının yansması 1994 programında görülmüştür. 1994 programına göre diğer programlarda farklı olarak terör olaylarında mücadelenin sivil yönetimle yapılacağı, Milli İstihbarat Teşkilatı’nın sivilleştirilmesinin sağlanacağı belirtilmiş ancak bir yandan da olayları ortaya çıkmadan önce engellemek için haber alma ve değerlendirme mekanizmasının kurulacağı planlanmıştır. Türkiye’nin terörle mücadele eden bir ülke olmasına rağmen temel hak ve hürriyetleri nasıl etkileyeceği bilinmeyen bu tür planların programda bulunması savunulan sosyal demokrasi kavramı bağlamında düşündürülen bir konudur.

CHP 2004 ve 2008’de "Çağdaş Türkiye İçin Değişim" başlığı altında yeni bir program hazırlamış ve içerik olarak bir değişikliğe uğramamıştır. CHP parti

programında insan hakları kavramı birçok kategoride geçmektedir. Bu program, hedef ve önceliklerimiz, demokrasiyi güçlendirme ve demokrasi, insan hakları ve özgürlükleri, kamu yönetimi, ulusal güvenlik ve dış politika, üretim ve yeni ekonomik düzen ve sosyal refah devleti olmak üzere altı bölümdür (CHP,2021).

Katılımcılığı ve çoğulculuğu, insan haklarını, hukuk devleti düzenini ve özgürlüğü ; azınlık haklarına saygıyı, adalet ve eşitlik ilkelerini; barışı, hoşgörüyü ve dayanışmayı; emeği; çevrenin ve doğanın korunmasını; sosyal demokrasinin çağdaş evrensel değerlerini her durum ve şartlarda sahiplenmeyi ve politikalarında rehber olarak benimseyeceğini CHP, programında belirtmiştir (CHP,2008). CHP parti programının insan hak ve özgürlükleri başlığı altında yer alan ilk kavram özgür birey olmuştur. CHP'ye göre, özgür birey demokrasinin en temel ögesidir. Nitekim programda, "özgür olmayan bireyin, kendi potansiyelini geliştirebilmesi, yeteneklerini sergileyebilmesi, toplumda demokratikleşmeye, insan hak ve özgürlükleri çitasının yükselmesine katkıda bulunabilmesi, demokrasi bilincini paylaşabilmesi, gerçek anlamda seçme yeterliliğine sahip olabilmesi mümkün değildir" şeklinde belirtilen madde ile özgür bireyin önemi vurgulanmıştır (www.chp.org.tr,2021).

Programda "insan haklarının çağın gereklerine uygun olarak süreklilik içinde geliştirilmesinin gereğine inanmaktadır" maddesi yer almıştır. Bu madde çağın koşullarına göre insan haklarının içeriğinin değiştirilebileceğini ifade etmektedir. CHP hak ve hürriyetlerin daha önce belirtildiği gibi sadece yasa yoluyla sınırlandırılabilceğini yinelemiştir. Özgürlükleri bir bütün olarak değerlendiren ve onların koruyuculuğunu ve savunuculuğunu yapan CHP, yapılacak bütün düzenlemelerin, başta AİHS olmak üzere diğer uluslararası insan hakları belgelerinde yer alan temel ilkeler doğrultusunda olacağını dile getirmiştir (CHP,2008). Hedefler arasına önce "Başbakanlığa bağlı bir İnsan Hakları Müsteşarlığı kurumunun kurulması" ibaresini eklemiş ancak 16 Nisan 2017 tarihinde ki Anayasa Değişikliği Referandumu ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi kabul edilmiştir (24 Haziran 2018 seçimi ile yürürlüğe girmiştir). Böylece yürütme erkinin tüm yetkileri cumhurbaşkanlığına verilmiş ve Başbakanlık Teşkilatı kaldırılmıştır (TBMM,2008).

Ayrıca önceki programda olduğu gibi yönetimin yeniden yapılandırılmasını ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesini istemiştir. Programa göre, demokrasinin olmazsa olmaz ögesi özgür bireydir. Nitekim CHP bireyin özgürlüğünü ve bireyin kendini

geliştirmesinin önündeki engelleri kaldırmayı amaçlamıştır. İnsanlar kişiliklerine bağlı, doğuştan gelen devredilemez, dokunulamaz temel hak ve özgürlüklere sahiptir. Bu temel hak ve özgürlükler ancak ve sadece anayasanın sözüne ve ruhuna uygun biçimde yasayla sınırlanabilir şeklinde 1982 Anayasasında yer alan ifadeye yer verilmiştir. Bu sınırlama sebepler ne olursa olsun farketmeksizin hakkın özüne dokunamaz, demokratik toplumun gereklerinin haklı kıldığı ölçüyü aşamaz ve öngörülen amaç dışında kesinlikle kullanılamaz şeklindedir (CHP,2008).

CHP, temel hak ve hürriyetlerden herkesin eşit şekilde yararlanmasını ister. CHP programlarında ırk, renk, dil, din, cinsiyet, sınıf ayrımı yapılmaksızın tam bir eşitlikle herkesin bu haklardan yararlanmasını sağlayacağını belirtmiştir. CHP çağdaş bir toplum ve devlet yapısı için eğitiminde laikleştirilmesini öngörmüştür. Eğitimi laikleştirilme amacıyla; özel din eğitimlerinin denetlenmesini, imam-hatip eğitiminin din görevlileri ihtiyacı doğrultusunda düzenlenmesini, din derslerinin, inanç ve duyarlılığın gözetlenerek sadece isteğe bağlı getirilmesini, öğrenim birliği yasasının özel ve resmi tüm eğitim kurumlarında işlenmesini öngörmüştür. CHP parti programlarında ilkeli bir iletişim ortamının da demokrasi açısından önemli olduğuna değinmiştir. Yayınlarda ön denetime ve sansüre karşı olan CHP, bu konuda sadece yargıya bağlı kalınmasını vurgulamıştır (CHP,2008).

Ülkemizde farklı etnik grupların, kimliklerin var olması, varlıklarını sürdürmesi çoğulcu demokrasinin bir zenginliğidir ve CHP bu zenginliğin geliştirilmesini amaçlamıştır. CHP, hoşgörü, demokrasi, eşitlik, çoğulcu gibi politikalarla ülkenin her yöresinden her kökeninden olan insanlar arasında toplumsal barışı, dayanışmayı, birlik ve beraberliği arttırmaya çalışmıştır. Ayrıca CHP, her kökenden insanın kendi ana dillerini daha iyi öğrenip geliştirebilmelerine imkan verilmesini kültürde çoğunluk anlayışının ve kültürel kimliğe duyarlılığın gereği olarak görmüştür. Bu anlayışla CHP, Kürt sorununu da aşabileceğine inanmıştır. Bu konular bakımından önceki programla benzerlik göstermektedir. 2008 programında farklı olarak ulusal güvenlik ve dış politika bölümünde AB ile ilişkiler bölümüne yer verilmiştir. AB ile ilgili daha önceki programlarda yer alan ilkeler aynen korunmuş ve uyum yasalarının uygulanmasını taahhüt etmiştir (CHP,2010). Ancak CHP 60. dönem Türkiye Hükümeti (2007-2011) Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın başlattığı insan haklarına saygı, demokrasi, özgürlük ve standartlarını geliştirmeyi amaçlayan "Demokratik Açılım

Süreci"ne destek vermemiş ve sert bir dille eleştirmiştir (Tüysüz,2012:3-4). Ancak bu durum parti programlarına yer verdiği AB politikaları ile çelişmektedir. Nitekim parti AB üyeliği için gerekli olan tüm reformların yapılmasını taahhüt etmiştir.

CHP yeni programında deprem, kentsel planlama, mahkemelerin bağımsızlığı gibi siyasetin alt düzey düzenlemelerine yer vermiştir. Böylece CHP hem Türkiye'nin sorunları çözemediğine yönelik olumsuz eleştirileri bertaraf etmeye çalışmış hem de programına "Sosyal Refah Devleti" ibaresini sokmaya çalışmıştır (CHP,2008:270-290). Önceki programlarda olduğu gibi 2008 programında da altı ok zamanın şartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Bunun sebebi CHP'nin 1994 yılından itibaren hazırlanan parti programlarında Parti'nin merkezine toplum yerine birey koyulmuştur. Ayrıca devlet, kurum ve sınıfları kutsal olarak görmeyen insan odaklı bir sosyal demokrat söylemi geliştirilmeye çalışılmıştır (CHP,2008:19). 2008 Programında önceki programlardan farklı olarak milliyetçilik ve laiklik ilkeleri ön plana çıkmıştır. Sosyal demokrasinin temel taşı olan halkçılık ilkesi ise ilkeler arasında en kısa açıklanan kısım olmuştur (CHP,2008:12-17). Sosyal demokrasiyi geliştirmek isteyen parti programında halkçılık ilkesine kısa değinilmesi bu konuda eksik kalmıştır. 2008 programında haklar bağlamında dini ve etnik kimlikler tanınmış ancak bunların üst düzeyde bağlanması arzu edilmiştir. Önceki programlardan farklı olarak ilk defa bu parti programına 2002 yılında Baykal'ın başlattığı Anadolu'nun Solu söylemindeki Anadolu hümanizmi eklenmiştir. Zira parti programının ideolojisi Atatürk'ün altı oku ve modernleşme devrimi, dayanışma, eşitlik, özgürlük, Anadolu ve Trakya'nın tarihsel ve felsefi birikimi şeklinde esaslara dayanmıştır (CHP,2008:24). Bu bağlamda CHP'nin giderek tarihsel düşüncelerin harmanına dönüştüğünü söyleyebiliriz. Aslında bu durum bir yandan evrensel olmaya çalışan diğer yandan yerelleşmeyi kaybetmek istemeyen ve oy alabileceği seçmen grubunu kaybetmek istemeyen bir CHP varlığından kaynaklanmaktadır.

2008 Parti programında çağdaş bir kamu reformu içinde Devlet Reformu Bakanlığı'nın kurulması hedeflenmiştir. Böylece küreselleşme ile etkisi artan yeni teknolojilerden yararlanacağı ancak iktidara alternatif yerel iktidarların önleneyeceği düşünülmüştür (CHP,2008:81-82). Ayrıca programda yeni bir yerel yönetim reformu önerilmiş ve Türkiye'nin belediyelere dönüştürülmesi, vatandaşların da belediyelerde karar alma mekanizmalarına katılması öngörülmüştür (CHP,2008:84-96). CHP

küreselleşmenin ortaya çıkardığı ekonomik krize karşı güçlü bir ekonomi hedeflemiş ve bu bağlamda G-20 platformunun küresel belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkarılmasına dair vaatler vermiştir (CHP,2008:184).Parti programında vurgulanan sosyal refah devleti ile fırsat eşitliği, insan onuruna yakışır asgari ücret, işsizlik,hastalık, engellilik gibi durumlara karşı duyarlılığı da beraberinde getirmiştir. Bunun yanısıra bir önceki programlardan farklı olarak 2008 parti programında hayvan haklarına, küresel ve çevre konularına karşı duyarlılıkta oldukça önemlidir (CHP,2008:344).

Programda kadınlara yönelik sorunlarda değinilmiş ve kadın erkek eşitliği her programda olduğu gibi savunulmuştur. "Kadın sorunu bir demokrasi, insan hakları ve eğitim sorunudur. Kadınlara her alanda fırsat eşitliği, çağdaş ve laik demokratik cumhuriyetimizin var olma koşuludur." Kadınlara karşı her türlü şiddete, yörelere veya namus sebep gösterilerek yapılan insanlık dışı suç ve davranışlara karşı mücadele edilecek ve en ağır şekilde cezalandırılacaktır ibarelerine yer verilmiştir. Yine aynı şekilde aile içi şiddet, taciz vb. eylemler hukuksal, eğitici, caydırıcı politikalarla önlenecek ve sığınma evlerinin açılmalarına dair destekler arttırılacak, bu evlerde ayrıca ücretsiz psikolojik danışmanlık ve yardım sağlanacaktır. Ayrıca şiddete uğrayan kadınlar için tedavi ve rehabilitasyon merkezleri de açılacaktır. Kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi sözleşmesi ile cinsiyet ayırımına son verilmesine yönelik düzenlemeler yapılacaktır. Kadınlara karşı ayrımcılık anlayışı içeren ya da aileyi korumada yeterli olmayan yasalar değiştirilecektir. TBMM çatısı altında Kadın erkek eşitliği kurumu kurulacak ve bunun yanı sıra düzenlemeler yapılarak eşitlik çerçeve kanunu da çıkarılacaktır. Kadınlara da mesleki alan eğitim olanağı sağlanacaktır. Kamu yönetiminde ve siyasette karar verme mekanizmalarında kadın sayısının yükseltilmesi amaçlanacak ve partiye kadınların aday olmaları özendirilecektir. Kadının ekonomik bağımsızlığını kazanabilmesi için AB ile uyumlu ulusla istihdam stratejisi hızla yaşama geçirilip uzun vadeli bir ulusal kadın istihdamı politikası geliştirilecek ve bu politika yıllık eylem planları ile yürütülecektir (Tahir,2007:169-170).

İşe alımlarda kadınlara karşı uygulanan ayrımcılık kaldırılacak ve kadınların işe alınması teşvik edilecektir. İşyerlerinde kreş sayısı arttırılarak çalışan kadınlara kolaylık sağlanacaktır. Çocuk ve yaşlı bakımı için hizmetler geliştirilecek ve çalışan annelerin iş yükü azaltılacaktır. 18 yaşını tamamlama koşuluyla erken yaşta evlilik önlenmeye çalışılacaktır. CHP bu sorunlara ve hedeflere büyük ölçüde programlarında

yer vermiştir. Kısacası Programda genel olarak insan haklarının iyileştirilmesi, hak ve hürriyetlerin uygun bir biçimde layığı ile kullanılması ve korunması gerekliliği belirtilmiştir (CHP,2021).

CHP, temel hak ve özgürlükleri konusunda yapılacak bütün düzenlemelerde refera Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi başta olmak üzere uluslararası insan hakları belgelerinde yer alan temel ilkelerin etkili olduğunu vurgulamıştır. Bu sözleşmelere değinmiş olması oldukça önemlidir. Nitekim sözleşmelerde bulunan hakları da içerdiği görülmektedir. Önceki programlarda olduğu gibi temel haklara yer vermesi CHP'nin aslında insan haklarına oldukça fazla değer verdiğini göstermektedir. Parti programı; tüm vatandaşların, evrensel insan haklarına sahip olmasını, bu alanda uygulamadan ve kanunlardan kaynaklanan bütün sorunların çözülmesini, azınlıkların haklarının korunmasını ama bunu sağlarken toplumda yeni bir azınlık grubunun oluşmasının da önlenmesini, toprak reformu ile toprağı olmayan vatandaşların topraklandırılmasını, GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi)'i tamamlamayı, terörün bitmesini ve terör kaynaklarının bölge kalkınmasına aktarılması için gerekenin yapılmasını, etnik kökeni koruyarak bölge halkının bütünleştirmesini hedeflemiştir. Ayrıca Kürt vatandaşların yaşadığı bölgelerde sosyoekonomik bir değerlendirme yaparak bölgedeki işsizliğin, feodal ilişki yapıların, yoksulluğun kaldırılmasını hedeflemiştir (CHP,2021). Ancak unutulmalıdır ki insan hakları sadece belirli bir bölge üzerinden görülemeyecek düzeydedir ve toplumun bütününe etkilemelidir. CHP bu parti pogramında bu konulara yer vermesine rağmen ülke gündemini işgal eden Doğu ve Güneydoğu sorununa ilişkin özel bir yaklaşım sergilememiştir. Türkiye'yi yönetmek isteyen bir aday parti için bu durum önemli bir eksiklik olarak görülebilir.

Kemal Kılıçdaroğlu öncülüğünde CHP, şiddete maruz kalan kadınlara yönelik yeterli sayıda sığınma evlerinin açılmasını destekleneceğini, sendika ile toplu iş sözleşmesi grev ve lokavt kanununda değişiklik yapılarak iş kolu sayısının düşürülüp işçilerin lehine düzenlemelerin yapılacağını, grev yasaklarının kaldırılacağını vaad etmiştir (CHP,2010:55-64). Ayrıca dar gelirli ailelerin, emeklilerin, esnafın vergi oranlarının azaltılması ve uzun vadeli vergi oranlarının düşürülmesi taahhüt edilmiştir (CHP,2010:170-173). Sağlık, eğitim hizmetlerinde fırsat eşitliği, bütün çocuklara eğitim hakkı, tüm insanlar için sosyal adalet, sosyal güvenlik, dengeli kalkınma, aile sigortası, insana onuruna uygun şekilde asgari ücret , yoksullukla mücadele, açlık konusunda

sosyal refah devletini uygulamaya koyma, yoksul ailelere vatandaşlık hakkı ödemesi gibi hedeflerden bahsedilmiştir (CHP,2021). İlk defa “Çağdaş Türkiye İçin Değişim” programında aile sigortası Kurumu'nun kurulmasına değinilmiştir. Ayrıca emeklilik prim ödemesi, işsizlik prim desteği, özür lülük oranı yaklaşık %60 ve üzeri olan kişilerin sosyal güvenlik primlerinin devlet tarafından karşılanması, emeklilik intibak yasasının çıkarılması gibi önemli konulara diğer programlarda yer verilmemiştir. İstihdamı artırma konusunda Genç İşKur programıyla gençlere KOSGEB ve Tubitak ile danışmanlık hizmeti, proje ve finansman desteğinin sağlanması hedeflenmiştir. Ayrıca kırsal kesim istihdam projesinin hayata geçirileceği ve el sanatları, ev ekonomisi uygulamaları ile kişisel becerilerin girişimciliğe dönüşmesini isteyen kadınlara yönelik iş kurma ve pazarlama desteği verileceği belirtilmiştir (CHP,2010:280-283). Tubitak, KOSGEB ile ilgili projelerde bu programdan önce yer verilmemiştir. Bu yüzden diğer programlara göre daha ileride olduğunu söyleyebiliriz.

Programda "Tarımda Çıraklık Eğitimi Sistemi"nin getirilmesi öngörölmüş ve bu sistemle 16-18 yaş grubu arasındaki gençlerin sertifikalı çiftçi olarak sosyal güvenlik kapsamına dahil edilmesi hedeflenmiştir (CHP,2008: 294-295). Bunun yanı sıra 2011 seçim bildirgesinde Kılıçdaroğlu, Türkiye'de özgürlükçü bir ortamın oluşması için yeni bir toplumsal sözleşmeye, özgürlükleri genişleten ve koruyan yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğu gerekliliğini vurgulamıştır. Baykal dönemindeki programlardan ve politikalarından farklı olarak Kılıçdaroğlu laiklik ile inanç özgürlüğünü "laiklik ve inan özgürlüğü" başlığı altında belirtmiştir (CHP,2011). Bunun akabinde gerçekleşen 2015 seçim bildirgesinde toplumsal dayanışma, özgürlük, çoğulcu gibi kavramlara daha sık yer vererek inanç, yaşam tarzı ve etnik kimlik üzerinden politika yapılmayacağını dile getirmiştir (CHP,2015). Dolayısıyla Kılıçdaroğlu Baykal'a göre daha liberal bir yol izlemiştir. Örneğin türban ve inanç konusuna da yaklaşımı daha yumuşak olmuştur.

Kılıçdaroğlu döneminde ki bazı olaylarda partinin insan hakları görüşüyle bağdaştırılabilir. Birkaç örnek vermek gerekirse, 2010 yılında anayasa referandumu kampanyasına için yaptığı mitinglerde anayasa değişikliğinde hayır oyu verilmesi konusunda konuşmalar yapan Kılıçdaroğlu yeni yönetim anlayışını da anlatmıştır. Zira Kılıçdaroğlu döneminde demokrasi ve Kürt sorununda yumuşama görölmüştür. CHP'nin parti programında savunulan yargı bağımsızlığı bağlamında Kılıçdaroğlu anayasa değişikliğinin yargıyı siyasallaştıracağını dile getirerek hayır oyu vermiştir.

Ayrıca anayasa değişikliği konusunun yoksulluk, açlık gibi insan haklarına yönelik önemli olayların ihmal edilmesine sebep olduğunu belirtmiştir. Parti programında da yer alan etnik kimliklere saygı ifadesini belirterek kurt sorununun çözümünün CHP'de olduğunu ve merkeze insanı alarak toplumda ayrıştırma yerine kaynaştırma yapacağını belirtmiştir. Kılıçdaroğlu genel başkan olarak seçilmesiyle birlikte halka yakın bir imaj çizmeye çalışmış ancak insanlara neden hayır demesi gerektiğini tam olarak açık şekilde ifade edememiştir (Karataş,2019:81-83). CHP 2011 seçimlerinde "Özgürlüğün ve Umudun Ülkesi, Herkesin Türkiyesi" adı altında bir seçim beyannamesi yayınlamış ve "Herkes İçin CHP" sloganı kullanmıştır. Parti programlarında sürekli vurgulanan insan haklarına seçim beyannamesinde yer vermesi de önemlidir. Beyanname de parti programında yer alan sosyal demokrat ibaresi ön plana çıkarılmış ve CHP'nin çağın gereklerine uygun bir dönüşüm geçirdiği belirtilmiştir (CHP,2011) . CHP'nin bu seçim beyannamesi önemlidir çünkü önceki seçim beyannameleden farklı olarak soyut mesajlardan ziyade işsizlere, emeklilere, gençlere dair somut vaatlere yer verilmiştir. Eski seçimlere göre ufak bir farkla oyunu yükselten CHP ortaya koyduğu vaatlere göre başarısız olmuştur. Mayıs 2013 yılında taksim meydanının düzeltilmesi doğrultusunda bir duvarın yıkılması ve birkaç ağacın sökülmesi ile gezi parkı eylemleri başlamış ve ilk başlarda çevrenin korunmasına yönelik hassasiyet ile başlayan eylem daha sonra hayat tarzlarına saygı ve kimliklerin tanınması şeklinde anlamlar ifade etmiştir. Eylemlere CHP ve diğer bazı partiler destek vermiş ve demokrasi dışı bir olay olarak değerlendirilmiştir. Konumuz açısından değerlendirildiğinde gezi parkı eylemleri ve CHP arasındaki birliktelik özgürlük, insan hakları, çoğulculuk, demokrasi gibi bazı değerleri sağlamıştır. CHP'ye göre, özgürlük gezi parkı eylemlerinde önemli bir unsurdur ve CHP bu özgürlüğü sahiplenmiştir. Nitekim CHP böylece parti programında vurguladığı dayanışma, eşitlik ve barışı toplumda sağlamlaştırmak istemiştir (Ayata,2016:776-778). CHP 2015 seçim bildirgesinde de daha önceki bildirelere göre daha çok ekonomi, büyüme ve üretme konusunda ön plana çıkmıştır. Parti programlarında refah bir toplumu hedefleyen CHP, bunun ancak bilgi ve teknoloji ile üreten bir ekonomi ve insan odaklı kalkınma ile sağlanacağını belirtmiştir (CHP,2015). 2018 yılında inançlara saygı ve özgürlükçü laiklik başlığı altında inanç özgürlüğü yanında ibadet özgürlüğünden de bahsetmiştir. Bu nedenle Kılıçdaroğlu'nun yeni sağın muhafazakar değerlerini yansıtan çalışmalara yer verdiğini söyleyebiliriz.

Kılıçdaroğlu döneminde ekonomi politikalara da daha geniş yer verilmiştir. Baykal döneminden farklı olarak özelleştirme konusuna yer verilmiştir. Ayrıca büyüme, küresel ekonomi, rekabet gibi kavramlara yönelik piyasacı bir ekonomiden bahsetmiştir (CHP,2018). Nitekim Kılıçdaroğlu sosyal politikalara geniş yer verse de bunlar neoliberal ekonomi perspektifiyle sunulmuş ve ekonomi politikasına yönelik radikal çözümler önerilmemiştir. Ayrıca CHP parti programında sosyal politikaların önünü açmak, halkın kollektif kapasitesini arttırmak ve demokratik bir ekonomi sisteminin gerçekleşmesini sağlamak şeklindeki ifadeler ön plana çıkmış ve vatandaşı koruyan bir program olmuştur. Zira önceki programlara göre daha fazla halka yönelik politikalara yer verilmiştir. Özellikle programda ulusal kaynakların kullanımındaki teşvik, gelir dağılımı ve yoksulluk gibi konulardan oldukça fazla bahsedilmesi takdir edilmesi gereken bir sol yaklaşımdır. Ancak bu yaklaşımın devamlılığını sağlayacak etkin projelere yer vermemesi çelişkili bir durumun oluşmasına sebep olmuştur.

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

CHP'nin parti programlarında temel hak ve hürriyetlerin ele alınma biçiminin incelendiği bu araştırmada; temel hak ve hürriyetler kavramı detaylı bir şekilde açıklanmış, CHP'nin tarihsel arka planı incelenmiş, CHP parti programlarında temel hak ve hürriyetlerin ele alınış biçiminin konjonktürle olan ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İlkçağlardan günümüze kadar tartışmaların merkezinde insan yer almış ve bu konu ile ilgili çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. İnsan doğuştan itibaren birtakım devredilmez, dokunulmaz ve vazgeçilmez haklara sahiptir. Doğuştan birtakım hak ve özgürlüklere sahip olan insan devletin koruması altında anayasanın düzenlediği ortamda yaşamını sürdürür. İnsan hakları anayasacılık fikirlerinden önce de var olan bir kavramdır. Ancak anayasalarla temel hak ve özgürlükler yazılı hale getirilmiş ve güvence altına alınmıştır. Türk tarihinde monarşik yetkilerin yazılı olarak sınırlandırıldığı ilk belge Sened-i İttifak olmasına rağmen bu tarihten önce de insan haklarından söz etmek mümkündür. Nitekim Sened-i İttifak öncesi dönemde şeri ve örfi kurullarla düzenlenen insan hakları daha sonra yazılı bir şekilde düzenlenmeye başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sonunu Birinci Dünya Savaşı getirmiş ve bunun üzerine Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Türk Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olağanüstü koşullarda hazırlanan 1921 Anayasasıdır. 1921 Anayasası temel hak ve hürriyetlerle ilgili düzenlemelere yer vermemiştir. Türk Cumhuriyeti'nin ikinci anayasası 1924 Anayasasında "Türklerin Hukuki Ammesi" başlığı altına sınırlı da olsa temel hak ve hürriyetlere yer verilmiş ve 1960 darbesine kadar yürürlükte kalmıştır. 1961 Anayasası ise bireyi devlete karşı koruyan en iyi anayasa olmuştur. Ancak 1961 Anayasası'nın sunduğu özgürlükçü ortam uzun sürmemiş, 1971 Muhtırası ile kesintiye uğramıştır. 1980 darbesi sonucu hazırlanan 1982 Anayasası ise birey yerine devleti ön plana çıkaran bir anayasadır. Bu anayasa ile temel hak ve hürriyetlere sınırlamalar getirilmiştir. Zira çağın gerisinde kalıp ülke ihtiyaçlarını karşılayamadığı için birçok değişikliğe uğramıştır. Anayasalarla güvenceye alınan temel hak ve hürriyetler sürekli gelişim gösteren bir yapıdadır. Bu bağlamda tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerin farkında olmak oldukça önemlidir.

CHP'nin 1931,1935,1939 ve 1943 parti programlarında aynı temel haklara yer verildiği görülmektedir. Ancak yaşama hakkı gibi önemli olan bazı temel haklar ihmal edilmiştir. Çünkü o dönemde savaş, isyan ve sosyal sıkıntılar sebebiyle İstiklal Mahkemeleri kurularak yargılamalar yapılmıştır.

Tek partili dönemde yaşanan uzun savaşlar, ekonomik krizler ve toplumsal sıkıntılar doğrultusunda temel hak ve özgürlüklerden ziyade temel hedef olarak yeni bir ulus devlet inşası görülmüştür. Zira 1931,1935,1939 ve 1943 parti programlarında temel haklar sınırlı kalmış daha çok sosyoekonomik politikalar ön plana çıkmıştır. Ayrıca tek partili dönem boyunca dönemin anayasası olan 1924 Anayasası yerine siyasi rejimi belirleyen asıl unsur CHP'nin parti programları olmuştur. 1931-1943 arası parti programlarının hazırlandığı dönemde yürürlükte bulunan 1924 Anayasası ise dönemin şartlarına göre hazırlanan bir anayasa olmuştur. Anayasa da bazı temel hak ve hürriyetlerden bahsedilmiş ancak 1931,1935,1939 ve 1943 parti programlarındaki gibi ekonomik ve sosyal haklara yer verilmemiştir. Zira 1924 Anayasasının cari olduğu dönemde demokrasiyle yönetilen ülke sayısı yok denecek kadar azdı, Türkiye'de zorlu bir dönemden geçiyordu. Böyle bir ortamda hazırlanan 1924 Anayasası da hak ve özgürlükleri kısıtlayıcı bir anayasa niteliğindedir. 1924 Anayasasında anayasa yargısı düzenlenmemiş ve olağanüstü mahkemelerin kurulmasına açık bir kapı bırakılmıştı. Böylece yaşama hakkı İstiklal mahkemeleri etkisiyle ihlal edilmiştir. 1924 Anayasasında her ne kadar Anayasanın üstünlüğüne ilişkin hükme yer verilse de bir Anayasa yargı mekanizmasının olmayışı hak ve hürriyetlere ilişkin sınırların belirlenmesinde iktidar partisinin her dediğinin kabul edildiği bir parlamentonun inisiyatifine bırakılmıştır (Küçük,2016:44-50). Nitekim bu durumu 1935 ve 1939 parti programlarında bireyin hak ve özgürlüklerinin devlet otoritesi ve kamusal çıkarlarla sınırlandırılması maddesinde görmek mümkündür. Böylece hak ve özgürlükler kısmen veya tamamen ortadan kaldırılabilir duruma gelmiştir. 1931 parti programında yer almayan bu ifade doğrultusunda daha önce de belirtildiği gibi 1935 ve 1939 parti programları 1931 programının gerisinde kalmıştır.

1943 parti programında önceki programlardan farklı olarak inanç özgürlüğünün eklendiği görülmektedir. Aslında 1937 Anayasa değişikliğiyle eklenen laiklik ilkesini her zaman savunan CHP'nin ancak 1943 parti programında inanç özgürlüğüne yer vermesi, parti içindeki dini muhalefetle ilgilidir. Akabinde hazırlanan

1947 programıyla birlikte parti programlarında yer alan temel hak ve hürriyetlerinde arttığı gözlemlenmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında daha öncede belirtildiği gibi çok partili hayata geçiş, İHEB, AİHS gibi insan hakları bildirelerinin yayımlanması, Batıya doğru açılım süreci, NATO'ya üyelik gibi önemli gelişmeler etkili olmuştur. Nitekim artık ulus devletinin inşa edildiğini düşünen CHP, İkinci Dünya Savaşı sonrası soğuk savaşın etkisi ve batıya yakınlaşma süreciyle birlikte daha refah bir devlet için kalkınma ve insan hakları temelli politikalara daha çok önem vermiştir. 1969 parti programının hazırlandığı dönemde ise 1961 Anayasası yürürlükte idi. Ancak anayasadaki temel hakları yeterli bulan CHP özellikle 1960 sonrası köyden kente başlayan göç sebebiyle bozulan köy düzenine yönelik bir parti programı olmuştur. 1971 Muhtıra sonrası kesintiye uğrayan ve 1961 Anayasasının sağladığı özgürlükçü ortamın bozulmasıyla birlikte 1976 parti programında temel haklara verilen önem artmıştır. 1961 Anayasasının sağladığı özgürlükçü ortam 1971 Muhtırasına kadar kendini hissettirmiştir. 1961 Anayasası genel olarak CHP'nin savunduğu ilkeleri ve daha fazlasını içermektedir. Nitekim 1961 Anayasasında 1924 Anayasası'ndan farklı olarak Kemalizm daha fazla vurgulanmıştır. Böylece Atatürk devrimleri sınırları içinde hak ve özgürlükler teminat altına alınmaya çalışılmıştır.

1980 darbesi sonrası yürürlüğe giren 1982 Anayasasında ise 1961 Anayasasının aksine devlet otoritesi ön planda tutulmuş, temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması gibi hükümler üzerinde durulmuştur. 1994 ve sonrası parti programlarında CHP, 1982 Anayasasının baskıcı ve kısıtlayıcı olduğu dile getirmiş ve özgürlükçü bir anayasa yapılmasını öngörmüştür. 1980 sonrası dünyada başlayan küreselleşme bağlamında CHP artık hazırladığı parti programlarında değişen dünyaya ve teknolojiye ayak uydurmaya yönelik hedeflere yer vermiştir.

Görüldüğü üzere CHP parti programlarında özellikle 1947 parti programından sonra temel hak ve hürriyetlere geniş bir şekilde yer vermeye başlamıştır. Burada altı çizilmesi gereken en önemli husus CHP, temel hakların geliştirilmesine dair söylemlere oldukça fazla vurgu yapmıştır. 1994 ve 2008 parti programında birey özgürlüğü ön planda tutulmuş ancak dönemin anayasası olan 1982 Anayasası, 1961 Anayasasının aksine daha az özgürlükçü ve daha katı sert bir anayasa olmuştur. Zira 1982 Anayasasında otorite lehine düzenlemeler esas alınmıştır (www.anayasa.gov.tr,1982). Bunun yanısıra 1982 Anayasası daha az katılımcı bir demokrasi anlayışı benimsemiş ve

1961 anayasası toplumsal grupların politikaya olan ilgisini arttırmaya çalışırken 1982 anayasası siyasetten uzaklaşmayı hedeflemiştir. Sonuç olarak 1982 Anayasası devleti ön plana çıkararak otoriter bir bakış açısıyla hazırlandığı için birey konusunda sınırlayıcı özelliğinden dolayı 1994 parti programına göre daha geri planda kalmıştır. Zira 1994 ve 2008 parti programında da 1982 Anayasasının özgürlükçü olmadığı savunulmuştur. Darbe, muhtıra gibi çeşitli sebeplerle temel hakların kesintiye uğramasına ve darbe sonucu yapılan anayasaya karşı çıkan CHP, temel hak ve hürriyetlerin modern çağa uygun şekilde geliştirilmesi gerektiğini programlarında vurgulamıştır.

Yukarıda elde edilen bulgular ışığında, içinde bulunulan konjonktürün CHP'nin parti programlarını şekillendirdiği ortaya konulmuştur. Böylece araştırmanın denencesi olan “CHP parti programlarında temel hak ve hürriyetlerin ele alınış biçimi Türkiye'nin iç siyasal koşullarına göre belirlenmiştir” iddiası “Anayasal Değişiklikler Bakımından CHP Parti Programları” ve “Uluslararası Konjonktür ve CHP Parti Programları” alt başlıklarında analiz edilmiştir.

CHP parti program metinlerinde insan hakları felsefi açıdan iyiniyetli ifade olarak yer alırken hukuki açıdan anayasal hak ve hürriyetlerin korunmasının devamlılığı olarak ele alınmıştır. İnsan hakları kavramı politik açıdan ise partinin ideolojik tutumunu doğrulama vasıtası olarak görülmüştür. Ayrıca konjonktür ve anayasal değişiklikler parti programlarındaki insan hakları teorisini şekillendirmiştir. Her ne kadar temel haklar, özgürlük, demokrasi gibi konularda olumlu görüşlere ve sorunlara çözüm olunacağına dair söylemlere yer verilse de temel hak ve hürriyetlere yönelik soyutlamalara, ahlaki ve felsefi ifadeler yer verilen program metinlerinde, teorinin pratiğe dönüşümünde ortaya çıkan sorunların ve ihlallerin önlenmesine yönelik çözüm önerilerine ve mekanizmalara pek rastlanmamıştır.

KAYNAKÇA

Abadan, Y., (1957), “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt 14, sayı 1, s. 18-19.

Adalet Fermanı, http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/islam-dunyasi/adalet_fermani.htm, Erişim Tarihi:20.12.2021

Ağaoğulları, M.A. ve ark., öz(2015), Sokrates'ten jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, (6.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Ağaoğulları, M., (2010), Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği, (2.Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.

Ajami, F., (1978), “Human Riights and World Order Politics”, Princeton Universty, Cilt:3, Sayı:3, ss:28.

AK Statüsü,

https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2712020093815001_tur.pdf,

Erişim Tarihi:20.12.2020.

Akay, A. S., (2004), “Türkiye’de İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi (1919-1938)”, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Akay, A.S., (1998), “İnsan Hakları ve Türkiye (1839-1923)”, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Akbulut, T.Z. (2010) , “Siyasi Parti Programlarında Temel Hak ve Hürriyetler Meselesi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Akın, D.,(2021), “II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri”, Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:4, ss.23.

Akıncı A. ve Usta S., (2016), “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.21, S.1, ss.270-284.

Akşin, S. (1994), “Sened-i İttifak İle Magna Carta'nın Karşılaştırılması”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:16, Sayı:27, ss.119-121.

Aktan, C., (2018), Özgürlükler Antolojisi, (3.Baskı), Ankara.

Akyılmaz, S.G., (2008), “Osmanlı Devletinde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1-2, ss.391.

Alacı, B., (2016), “Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, Nizamnamelerinde Ve Programlarında Kadın Algısı”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:3, Cilt:14, ss.223-226.

Albayrak, M., (2014), “Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı”, Ankara Baro Dergisi, Sayı:1, ss.297-298.

Alfredsson, G. and Eide, A., (1999), The Universal Declaration of Human Rights: A Common Standard of Achievement, Martinus Nijhoff Publishers, London.

Altıntaş, Ş., (2019), “Türkiye’de İnsan Haklarının Gelişimi ve Kurumsal Yapılanması: İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Örneği”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

Altuntaş, M., (2002), Türk Anayasalarında İnsan Hakları, Uzmanlık Tezi, Ankara, T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, s. 86-90.

Aral, B., (2017), “Osmanlı Bakış Açısıyla İnsan Hakları”, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, ss.57-77.

Ardıç, Ö., (2019), “Türkiye’de Siyasi Partilerin Örgütsel Yapısı ve Parti İçi Demokrasi: CHP Örneği(1923-1980)”, Necmettin Erbakan Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Aristoteles, Politika, çev. Mete Tunçay, (1.Baskı), Remzi Kitabevi, Ankara 1975.

Armaoğlu, F., (2010), 19.Yüzyıl Siyasi Tarih, (6.Baskı), Alkım Yayınevi, İstanbul.

Armaoğlu, F., (2009), 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, İstanbul.

Arslan, A., (2013), “Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi”, Hukuk Okumaları, İstanbul.

Arslan, G., (2004), “Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına Dair Sözleşme”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:62, Sayı:1-2, ss.8-19.

Aslan, Seyfettin (2013). “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin Dinamikleri”, Osmanlıdan Cumhuriyete Türkiye’de Siyasal Hayat, der: Ahmet Karadağ, (1. Baskı), Orion Kitabevi, Ankara.

Atar, Y., (2009), Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınları, İstanbul.

Avcıoğlu, D. (1976), Türkiye’nin Düzeni Birinci Kitap (Dün-Bugün-Yarın), (10.Baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul.

Ayata, A.G., (1992), CHP (Örgüt ve İdeoloji). Çev. Belkıs Tarhan- Nüvit Tarhan, Ankara: Gündoğan Yayınları, Ankara.

- Ayata, S., (2016). CHP: Söylem/ Politika/ İdeoloji, Ka Yayınları, İstanbul.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, ECHR (2010). “European Convention on Human Rights”, https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf, Erişim Tarihi:22.12.2020.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İHD (2011) , www.ihd.org.tr/avrupa-insan-haklari-sozlesmesi-ve-eki-protokollerde-yer-alan-haklar-ve-ozgurlukler/, Erişim Tarihi:22.12.2020.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Yargıtay (2010), <https://www.yargitay.gov.tr/documents/AIHM.pdf>, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Erişim Tarihi:27.12.2020.
- Ayata, S., (2016). CHP: Söylem/ Politika/ İdeoloji, Ka Yayınları, İstanbul.
- Ayata, A.G., (1992), CHP (Örgüt ve İdeoloji). Çev. Belkıs Tarhan- Nüvit Tarhan, Ankara: Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Aydoğdu, M., (2016), “Ortaçağ Feodal Mülkiyet Anlayışı ve Osmanlı Hukukundaki Toprak Sisteminin Türk Hukukundaki Tarımsal İşletmelerin Mirasçılara özgülenmesine Etkileri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, ss.15-16.
- Aysal, N., (2017), “Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı (9-16 Mayıs 1935)”, History Studies, Cilt:9, Sayı:1, ss.5-9.
- Bakan ve Özdemir, (2012), “ Sosyal Politika Açısından CHP ve AKP'nin Karşılaştırılması” Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, ss.24.
- Bal, H., (2014), “Pozitif Özgürlük'ün Zorunlu Paternlizmi” , Sayı:9, Cilt:1,ss.66-67.
- Balcı, A., (2019), “Demokrat Parti Ve Cumhuriyet Halk Partisi Dönemlerinde Türkiye'nin Nato'ya Giriş Denemeleri Ve Türkiye'nin Nato'ya Girişi 1945-1960”, SiirT Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:13, ss. 12-17.
- Barry, N., çev. M. Erdoğan ve Y.Şahin, Modern Siyaset Teorisi, Ankara 2003.
- Bassiouni, C., (1970), “Islam: Concept, Law and Habeas Corpus”, The Human Right to Individual Freedom, Luis Kutner Florida, ABD, ss. 98-107.
- Berlin, I., (1969), Two Concepts of Liberty, Oxford University Press.
- Bila, H., (1999), CHP 1919-1999, (2. Baskı), Doğan Kitapçılık, İstanbul.

Bill of Rights, http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/magna-carta/ingiliz_insan_haklari.htm, Erişim Tarihi: 15.12.2020.

Birinci, G., (2017), “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyetinden Birleşmiş Milletlere”, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, ss.52-53..

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi , İHD (1989), <https://www.ihd.org.tr/blemletler-cuk-haklarina-da-slee/>, BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, Erişim Tarihi: 17.12.2020.

BM Çocuk Sözleşmesi,
<https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme> , Erişim Tarihi: 17.12.2020.

BM Andlaşması, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf>, Erişim Tarihi: 18.12.2020.

BM Antlaşması, <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf>, Erişim Tarihi:18.12.2020.

Bond, M., (2018), An introduction to the European Convention on Human Rights, Council of Europe.

Boydağ, N. , (2020), İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Bozkurt, G., (1993), “ Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:43, Sayı:1-4, ss. 50-51.

Böcükçü, A., (2019), “ İnsan Hakları ve Türk Kamu yYönetiminde İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları” Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Bravo, I., (2011), “Thomas Hobbes ve John Locke'un Doğal Hak Anlayışları”, Süleyman Demirel Üniversitesi.

Bulut, N. (2009), Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.

Bulut, F., (2011), “68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı”, ÇITAD, Cilt:11, Sayı:23, ss.126-127.

Bülbül, G., (1989), “Islahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:2 , Sayı:2, ss. 176.

Carpenter, D., (2014), Magna Carta, Penguin Classics.

Caniklioğlu, Ç., (2020), “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız” Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, ss. 462-463.

CEDAW, <https://ailevecalisma.gov.tr/ksgm/duyurular/kadinlara-karsi-her-turlu-ayrimciligin-onlenmesi-sozlesmesi-cedaw-8-donemsel-ulke-raporu-hazirlik-calismasi/>, Erişim Tarihi: 26.12.2020.

Civelek, J., (1989), “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, Sayı:1, Cilt:9, ss.1-2.

Çakmak, F., (2017), “Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde CHP Kurultay Görüşmeleri ve Müfettiş Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar (1945-1950)”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 17, Sayı:34, ss.325.

Çalık, E., (2017), “İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasi ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi”, 21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum , Cilt: 6,Sayı: 16, ss.44.

Çalık, T., (2015), “Birleşmiş Milletler Organi’nin İnsan Hakları ile İlişkisi”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Özel Sayı, Cilt:2, ss. 1093.

Çalık, T., (2016), “ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:24, Sayı:1, ss.78-98.

Çavdar, T., (2004). Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950), (3. Baskı), İmge Kitapevi, Ankara.

Çavuşoğlu, N., (2005), “ Avrupa Birliği ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Katılım Meselesi”, Cilt:21, Sayı:1, ss.2.

Çelebican, Ö., (2012), Roma Hukuku, (15.Baskı), Yetkin Yayınları, Ankara.

CHP, 27. Olağan Kurultayı Parti Meclisi Raporu, (Parti Meclisi Çalışma Raporu: 9-10 Eylül 1995, Ankara).

CHP Kılıçdaroğlu Dönemi, NTV (2011). “Kılıçdaroğlu: ‘Ana dilde eğitim’ ama sonra” (<https://www.ntv.com.tr/turkiye/kilicdaroglu-anadilde-egitim-ama-sonra,SLXvGLoYxEi9R5BVzcdAw>), Erişim Tarihi: 21.12.2021.

Coşkun, V., (2006), İnsan Hakları, Liberte Yayınları, Ankara.

Darraj, S. M., (2010), The Universal Declaration of Human Rights, Chelsea House Publishers.

Demirbaş, T., (2011), “Kişi Güvenliği”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Cilt:XLIII, Sayı:1-4, ss.153-155.

Demir, Ş., (2011), “Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi, ss.339-340.

Dereköy, S., (2018), “Magna Carta Bir Büyük Kutsal Mı?”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:11, Sayı:56, ss.158-159.

Doğan, İ., (2019), İnsan Hakları Hukuku,(3.Baskı), Astana Yayınları, Ankara.

Doğan, V., (2006), “Türk Anayasalarında Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsan”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van.

Dokuz Umde 1923, <https://kutuphane.chp.org.tr/>, Erişim Tarihi:12.10.2021.

Donnelly, J., çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut, Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları, Ankara 1995.

Duguit, L., çev. Süheyp Derbil, Kamu Hukuku Dersleri, Ankara 1954.

Duman, Ö., (2016), “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Parti Marşı Arayışı (1935-1947)”, Journal of History Studies, Cilt:8, Sayı:2, ss. 3-9.

Dursun, İ., (2009), “Devletin Faaliyet Alanını Belirleyen Temel Özgürlükler: Negatif Ve Pozitif Özgürlükler”, Akademik İncelemeler, Cilt:4, Sayı:1, ss.3.

Dündar, B., (2017), “Atatürk Dönemi Siyasi Parti Programlarının Karşılaştırmalı Analizi”,Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

EDB (2020), Üçüncü Kuşak Hakları,

<https://edb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/26620201533421-%C4%B0NSANHAKLARI.pdf>, Erişim Tarihi: 27.12.2020.

Ekici, Y., (2017), “Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, ss.352-359.

Ekinci, E.B.,(1998), “Kanuni Esasi’nin İlanını Hazırlayan Şartlar”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:6, ss.35-36.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Sözleşme (1976),
<https://www.ihd.org.tr/ekonomik-sosyal-ve-ktel-haklar-uluslararası-sleesi/>, Erişim
Tarihi:25.12.2020.

Ekonomik Sosyal ve Kültürel Sözleşmesi,
<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPCESCR.aspx>, Erişim
Tarihi: 25.12.2020.

Emini, M.E., (2004), ‘‘Hak Kavramı’’, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi, Sayı:12, ss.206.

Er, C., (2005) , ‘‘İşkenceye Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, TBB Dergisi,
Sayı:60, ss.170. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2005-60-175>, Erişim
Tarihi:14.12.2020.

Erdoğan, M., (1983), ‘‘İnsan Hakları Öğretisine Giriş’’, Hacettepe Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:11, ss. 26-27.

Erdoğan, M., (2013), Anayasal Demokrasi, (10.Baskı), Siyasal Kitabevi,
Ankara.

Erdoğan, C.,(2018), CHP:1919-2018, Sokak Kitapları, Ankara.

Erdoğan, M, (2012), Türkiyede Anayasalar ve Siyaset, Liberte yayınları,
Ankara.

Erdoğan, C., (2017), ‘‘Tek Parti İktidarı Dönemi’nde (1923-1950) Cumhuriyet
Halk Partisi’nin İdeolojik Değişim Ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi’’,
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:10, Sayı:51, ss.303-304.

Ergül, T. (1995), Sosyal Demokraside Ayrışma Yılları (Sosyal Demokratların
On Yılı). Ankara.

Ergül, E., (2019), Anayasa Hukukuna Başlangıç, (1.Baskı), Adalet Yayınevi,
Ankara.

Eroğlu, H., (1990). Türk İnkılâp Tarihi, (1. Baskı), Savaş Yayınları Ankara.

Fabre, Cecile (2018), ‘‘Toplumsal Sözleşme’’, (M.Fatih Deniz), Felsefe
Arkivi, Cilt:1, Sayı:48, ss. 124-133.

Fendoğlu, H. T., (1994), Hukuk Tarihimizde Temel Haklar, Mimoza
Yayınları, Konya.

Firat, M.S., (2015), ‘‘Hukuk Devleti Açısından İnternette İnsan Hakkı ve Kişilik Haklarına Saldırı Sorunu’’, Hacettepe Üniversitesi, Cilt:5, Sayı:2, ss.105. Hakemli Makale.

Funda, M.N., (2012), ‘‘İnsan Hakları, Sağlık Hakkı ve Hasta Hakları’’, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Genç , M.,(1997), İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler, Uludağ Üniversitesi, Bursa

Gemalmaz, M.S. ,(1997), Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, Beta Yayınları, İstanbul.

Gezgüç, G. M.,(2011), ‘‘1970’lerde CHP’nin 2000’lerde AKP’nin Yükselişi Üzerine Karşılaştırılmalı Bir İnceleme’’, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Gökınar, M. (2015), ‘‘Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması’’, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2015-120-1507>,

Erişim Tarihi:28.12.2020.

Gölcüklü, F. ve Gözübüyük, Ş., (2005), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, (6. Baskı) , Ankara.

Görücü, Ç., (2016), ‘‘Muhalefet Döneminde (1950–1960) Chp’’de İdeolojik Ve Örgütsel Arayışlar’’, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Görücü, Ç., (2017), ‘‘Tek Parti Döneminde Halkçılık ve Sosyal Politika: Solidarizm ve Korporatizm Kavramları Çerçevesinde 1936 İş Kanunu Hakkında Bir Değerlendirme’’, Çalışma ve Toplum Dergisi, ss.1348-1349.

Gözler, K., (2020), Türk Anayasa Hukukuna Giriş, Ekin Kitabevi, Bursa.

Gözler, K., (2017), İnsan Hakları Hukuku, (1.Baskı), Ekin Yayınları, Bursa.

Gözler, K., (2011), Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt II, (1.Baskı), Ekin Yayınları, Bursa.

Gökburun, İ., (2007), ‘‘Türkiye’de İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve İlköğretim Ders Kitaplarına Yansıması’’, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Güler, M., (2019), ‘‘Otoriteryanizm Bağlamında Tek Parti (1930- 1945) Ve Ak Parti (2002-2017) Dönemleri Karşılaştırması’’, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Harel, A., (2003), “Theories of Rights”, Hebrew University of Jerusalem Faculty of Law.

Hamdemir, B., (2009), “Türkiye’de İnsan Haklarını Koruma Amaçlı Resmi ve Sivil Girişimler”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi Tokat.

Hasanova, S., (2019), Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku Açısından Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri Temel Hak ve Hürriyetler Sistemi, (1.Baskı), Astana Yayınları, Ankara.

Hazır, H., (1984), “Senedi İttifak’ın Kamu Hukuku Bakımından Önemi”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, ss.17-28.

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc086/kanuntbmmc086/kanuntbmmc08604750.pdf, Erişim Tarihi:26.12.2020.

Hobbes, T., (1993), çev. Semih Lim, Leviathan, İstanbul .

Hoşten, Z., (2019), “Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasal Güvenceleri”, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

İnalçık, H., (2009), Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I, Klasik Dönem(1302-1606), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (3. Baskı), Ankara.

İHA (2013). “Kılıçdaroğlu, bugün çok mutluyum”, (<https://www.iha.com.tr/haberkilicdaroglu-bugun-cok-mutluyum-308826/>), Erişim Tarihi: 21.12.2021.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, https://kdkcocuk.gov.tr/anasayfa/contents/files/YasalDuzenlemeler/BM_Insan_Haklari_Evrensel_Beyannemesi.pdf, Erişim Tarihi: 16.12.2020.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf>, Erişim Tarihi:21.12.2020.

İlal, A., (1968), “Magna Carta”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:34, Sayı:1-4, ss.211-212.

İşkence ve Diğer Zalimane Gayrıinsani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, <https://tihv.org.tr/wp->

content/uploads/2020/04/bm-iskence-ve-diger-zalimane-gayriinsani-veya-kucultucu-muamele-veya-cezaya-karsi-sozlesme.pdf, Erişim Tarihi:16.12.2020.

İzgili, M., (2013). CHP Yeni Oldu Mu? Tüzük Demokratikleşti Mi? , Karınca Yayınları,Ankara.

İzmir İktisat Kongresi (1948), <https://kutuphane.chp.org.tr/>, Erişi Tarihi:15.11.2021.

Jennings, S. I., (1965), Magna Carta And Influence In The World Today, London.

Jellinek, G., (1993), L'État Moderne Et Son Droit, Professeur A L'Université De Heidelberg.

Kahraman, H.B., (2008), Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1, Kavramlar Kuramlar Kurumlar. Agora Kitaplığı, İstanbul.

Kalabalık, H., (2019), İnsan Hakları Hukukuna Giriş, (2.Baskı), Seçkin Yayınevi, Ankara.

Kalabalık, H. (2013), İnsan Hakları Hukuku Kavram-Uygulama-Hak ve Ödevler, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Kabasakal, M., (1991), Siyasal Parti Örgütlenmesi. Tekin Yayınevi, İstanbul.

Kaboğlu, İ., (2002), Özgürlükler Hukuku, (6.Baskı), İmge Kitabevi, İstanbul.

Kaboğlu, İ., (2013), Özgürlükler Hukuku 1, (7.Baskı), İmge Kitabevi, İstanbul.

Kapani, M. (1976), Kamu Hürriyetleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.

Kara, B., (2001), “1982 Anayasası Sonrasındaki Kurulan Hükümetlerin İnsan Haklarının Gelişimine Katkısı (1983-200)”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Kara, H., (2017), “Tek Parti Dönemi Din Politikası”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:9, Sayı:19, ss. 122-128.

Karadağ, E.,(2018), “İnsan Hakları Bağlamında Türk Siyasal Hayatı (1923 – 2002)”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Karataş, İ., (2020), “ 2000`li yıllarda muhalefet partisi olarak CHP” Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Karpat, K.H., (2010). Türk Demokrasi Tarihi, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Karpat, K.H. (2015). Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi, 6. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.

Karataş, İ.,(2019), 2000’li Yıllarda Muhalefet Partisi Olarak CHP, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Karatepe, Ş., (2011), Tek Parti Dönemi, (4. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul.

Kanun-i Esasi, <http://www.anayasahukuku.net/kanun-i-esasi/>, Erişim Tarihi:20.12.2021.

Kasa, Ö., (2014), “Bir Örgüt Olarak Siyasi Partiler (CHP Örnek Olayı)”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Kayıran M. ve Metintaş M. Y., (2017), “Türkiye’de Anayasal Gelişme (1876 - 1924)”, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, ss. 20.

Kaştan, Y., (2019), “Türkiye Cumhuriyet Dönemi’nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçiste Chp’nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, ss.38.

Keskin, S. (2002), “Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkına İlişkin Anayasal Değişiklikler”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:LX, Sayı:1-2, ss. 49-51.

Kılınç, A., (2005), “Kanuni Esasini İnsan Hakları Yönünden Analizi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Kili, S. (1976), 1960- 1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler, (1. Baskı), Çağlayan Basımevi, İstanbul.

Kocabaş, S., (2009), “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Taraf Devletlere Yüklediği Pozitif Yükümlülükler”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Konan, B.(2011), “ İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:15, Sayı:4, ss:256-266.

Koca, S., (2002), “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, Genel Türk Tarihi-2, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, T., (2014), ‘‘Türkiye’de Tek Partili Dönemin Toplum ve Siyaset Anlayışının Dünya Konjonktürü Bağlamında Değerlendirilmesi’’, Akademik Barış Dergisi, Sayı:43,ss.11.

Kömürcü, D., (2010), Türkiye’de Sosyal Demokrasi Arayışı, SODEP ve SHP Deneyimleri, Orion Yayınları, Ankara.

Köseoğlu, B., (2012), ‘‘ Toplum Sözleşmesi Kuramcılarında Hak ve Özgürlük Kavramları’’, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kumaş, Rahmi (1999). CHP’nin Soyağacı, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Kuran, E., (1997), Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Kuyaksil, A., (2012), İnsan Hakları, Kavram, Tarihçe, Korunması ve Geliştirilmesi, Ada Kitabevi, Gaziantep.

Kuzu, B., (1994), ‘‘Türkiye Cumhuriyeti’nin Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi’’, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: 54, Sayı : 1-4, ss. 77.

Küçük, A. , Bakan, S., Karadağ, A., (2005), Türkiye’de Siyasal Hayat I.Cilt, (1.Baskı), Aktüel Yayınları, İstanbul.

Küçük, A.,(2016), ‘‘1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler’’, Lberal Düşünce Dergisi, Cilt:82, Sayı:5, ss. 44-50.

Locke, J., (1993), Political Writings, London.

Luchaire, F., (1989), ‘‘1789 Beyannamesini Güncelleştirilmiş Anlamı’’, İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, Sayı:1-3, Cilt:10, ss.125-127.

Magna Carta Libertatum Büyük Özgürlükler Sözleşmesi
<https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/docs/Magna2017-2.pdf>, Erişim Tarihi: 10.04.2020.

Meşrutiyet Dönemi, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> , Erişim Tarihi:20.12.2021.

Metin, Y., (2002), ‘‘AB Temel Haklar Şartı’’, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:57, Sayı:4, ss.54.

Metintaş M.. ve Kayıran M. (2011), “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Ekonomi Politikası (1939-1942), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:21, Sayı 1, ss. 155.

Mill, J.S., (2003), çev.M. Osman Dostel, Hürriyet Üstüne, Liberal Düşünce Topluluğu Ankara.

Mumcu A. ve Küzeci E., (2005), İnsan Hakları ve Kamu özgürlükleri, Eskişehir.

Mowbray, A., (2007), Cases and Materials on the European Convention on Human Rights, (Second Edition), Oxford University Press.

Morsink,J.,(1999), The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent, University of Pennsylvania Press.

Mumcu, A, (2007), Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, (3.Baskı), Phoenix Yayınevi, Ankara.

Mumcu, A. (1992), İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Savaş Yayınevi, Ankara.

Murdoch, J., (2007), Freedom of Thought, Conscience and Religion: A Guide To The Implementation of Article 9 of The European Convention on Human Rights, Strasbourg:Council of Europe.

Nal, S., (2010), “İnsan Hakları Hukuku”, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul.

Nohutçu, A. ve Kaya, G., (2019), İnsan Hakları ve Demokratikleşme, (5.Baskı), Savaş Yayınevi, Ankara.

NTV (2011). “Kılıçdaroğlu: ‘Ana dilde eğitim’ ama sonra” (<https://www.ntv.com.tr/turkiye/kilicdaroglu-anadilde-egitim-ama-sonra,SLXvGLOYxEi9R5BVzcdAw>), Erişim Tarihi: 21.12.2021.

Okandan, R. G., (1965), “1215 Büyük Hürriyet Fermanı”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:31, Sayı:1-4, ss. 256-260.

Orhan, A.,(2009), “Tek Partili Yılların Ekonomi-Politiği ve Kadro Hareketi”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:17, Sayı:1, ss. 126-133.

Ökte, S.K., (2019), “Cumhuriyet Halk Partisi Vilayet Kongrelerinin Parti Politikalarına Etkileri (1930-1950)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi.

Önal B. ve Altan M., (2012), “Balkan Paktı (1934) ve Dışarıdaki Yansımaları”, U.Ü. Dergisi, Cilt:1, Sayı:22, ss. 47-68.

Önder, İ., (2017), “Sosyal Hakların Ekonomik Açıdan İrdelenmesi”, *Fiscaeconomia*, Cilt:1, Sayı:1, ss.3.

Öztürk, A., (2017), “İsaiah Berlin Düşünüşünde Özgürlüğün Sınırları”, Artvin Çoruh Üniversitesi, Sayı:2,Cilt:10, ss.162-163.

Özden , Y., (2012), “Cumhuriyet Dönemi Türk Anaysalarında Temel Hak ve Özgürlüklerle İgili Yapılan Düzenlemeler” İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Ölmeztoprak, İ., (2011), “Türk Anayasalarında İnsan Hakları”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

Özdağ, Ü., (1996), *Batıda İnsan Haklarının Doğuşu, Antik Yunan’dan Fransız Devrimi’ne*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Özdoğan, F, (2020), “ Tek Parti Hükümet Programlarında İktisat Politikaları Bağlamında Sosyal Politikaların İncelenmesi”, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Özkan, U. B., (2018), “Tek Parti Döneminde Hazırlanan Parti Programları Temelinde Eğitimin Uzak Hedefleri”,Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:21, Sayı:39, ss.195-196.

Özkan, S., (2015), “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Kuşak Sınıflandırılması”, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:5, Sayı:1, ss.3

Özalp, H., (2021), “1982 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması ve Durdurulmasındaki Kriterlerin Hukuk Devleti İlkesi Çerçevesinde İncelenmesi”, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Platon, *Devlet*, çev. Selahattin Eyüpoğlu- M.Ali Cimcöz, (4.Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

Rousseau, J.J., çev. Vedat Günyol, *Toplum Sözleşmesi*, İstanbul 2012.

Salep, M., (2020), “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde CHP’nin Siyasal Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1938-1950)”, İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt:9, Sayı:2, ss. 1110.

Sarıdoğan, E., (2015), “Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Hakkı”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Sambur, B., (2019), “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, Liberal Düşünce Topluluğu, Sayı:76, ss.181-185.

Sastry, T.S.N., (2011), Introduction to Human Rights and Duties, (First Edition), University of Pune.

Savcı, B., (1974), “Batılı İlkeler Altında Demokratikleşme” Ankara Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:29, Sayı:1-2,ss.10.

SETA, (2011), “12 Eylül’den 12 Haziran’a Siyasi Partiler Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)”, der: Mahmut Övür, Ankara.

Shue, H., (1980), Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy, Princeton University Press.

Silier, Y., (2003), “İki Özgürlük Anlayışı”, Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Tartışmaları Özel Sayı, Cilt:31, ss.3-4.

Susoy, Ö. F., (2021), “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Korunması”, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Şen, A.F. ve Altın, Ş., (2019), “Sosyal Demokrasiden Yeni Sağa CHP’nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:21, Sayı:3, ss. 439-441.

Şenol, C., (2012), “AİHS Hükümleri ve AİHM Kararlarının Devletin Egemenlikleri Üzerindeki Etkisi ”, Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:1, ss.265.

Tanör, B., (1992), Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), Afa Yayınları, İstanbul.

Tanör, B., (1994), İki Anayasa: 1961 ve 1982 Anayasası, Beta Basımevi, İstanbul.

Tanör, B., (2002), Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Tanör, B., (2018), Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Tanilli, S., (1988), Devlet ve Demokrasi, (5.Baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Tangör, B., (2001), “Avrupa Birliğinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, Gzi Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı:1, ss.233-235.
- TESAV, (2021), Akt. Hakkı Uyar, CHP Parti Programları (1923-1976), Ankara.
- Teziç, E. (1977), 1923-1938 döneminde siyasi parti programlarında sosyal ve ekonomik görüşler. Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul.
- TDK, Büyük Sözlük, www.tdk.gov.tr, Erişim Tarihi: 17/10/2019.
- Tuğluoğlu, F., (2017), “CHP’nin 14. Kurultayı ve İlk Hedefler Beyannamesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:60, ss.296-298.
- Tunaya, T.Z., (1952), Türkiye’de Siyasi Partiler, İstanbul.
- Tunçay, M., (2012). Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923- 1931), (6. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TUSİAD (2006), Türk Demokrasisinde 130 Yıl, Mikado yayıncılık, İstanbul.
- Tüysüz, E., (2012), “1990 sonrası MHP, CHP ve AKP’nin Avrupa Birliği Politikalarının Karşılaştırması”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.3.
- Uracin, M., (2017), “Magna Carta Libertatum”, <http://www.istanbulbarosu.org.tr/files/docs/Magna2017-3.pdf>, Erişim Tarihi: 19.12.2020.
- Uzun, H. (2005), “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:6, Sayı:2, ss.153-155.
- Uzun, H.(2010), “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları”, ÇTTAD, Cil:9, Sayı:20-21, ss. 239-240.
- Uzun, H., (2017), “Cumhuriyet Halk Partisi Kongrelerinde Devletçilik Tartışmaları (1931-1947)”, Avrasya İncelemeleri Dergisi, Sayı:2, ss. 288.
- Uyar, H., (1999). Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, (2. Baskı), Boyut Kitapları, İstanbul.

Ünal, Ş., (1997), Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara.

Ünlen, E.,(2017), “Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik Ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu”, Cilt 1, Ankara.

Virginia Haklar Bildirgesi, <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource>, Erişim Tarihi: 16.12.2020.

Yamaç, M., (2014), “İlk Anayasa (1876 KANUN-İ ESASİSİ)”, BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi ,Cilt:3 , Sayı:5, ss.58.

Yapıcı, H., (2021), “Dünya’da Konjonktürel Değişimler Ve Chp: 3. Ve 7. Kurultayların Türkiye’ye Yansımaları”, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Araştırma Enstitüsü, Sayı:22, ss.363-365.

Yazıcı, H., (2015), “Türk Anayasalarında Siyasi Partiler”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yıldırım, B., ve Aslan, H., (2019), “İnsan Hakları ve Sosyal Hizmet: Ortak Bir Kader Mümkün Mü? Nasıl Bir İlişki, Ne Çeşit Bir Etkileşim?. Toplum ve Sosyal Hizmet”, Cilt:2, Sayı:30, ss.643-664.

Yılmaz, S., (2007), “İdris Küçükömer’in Siyasal Tezleri Bağlamında AKP ve CHP Parti Programlarının Analizi” Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Cilt:5, Sayı:1,ss.169-171.

Yücel, Y., (2010), “Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme”, TBB Dergisi, Sayı:91, ss.344, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/ViewPDF-hak-ve-menfaatler-uzerine-bir-inceleme-663>, Erişim Tarihi:26.12.2020.

Zürcher, E.J. (1993), Turkey, A Modern History (Modernleşen Türkiye’nin Tarihi) , (1.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Weber, Alfred, Felsefe Tarihi, çev. H.Vehbi Eralp, (5.Baskı), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

1961 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>, Erişim Tarihi:28.12.2021.

1982 Anayasası, <https://www.anayasa.gen.tr/1982ay.htm>, Erişim Tarihi:21.12.2021.

<https://www.humanrights.com/>, Petition of Rights, Erişim Tarihi: 21.12.2020.

https://www.anayasa.gov.tr/media/3542/aihs_tr.pdf, Avrupa Antlaşmaları Serisi, No. 5, Erişim Tarihi:26.11.2020.

<https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/3193/tur>, Erişim Tarihi: 25.12.2021, İnalçık, H., (1964), “ Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Belleten Dergisi, Cilt:28, Sayı:112, ss.606.

1921 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>, Erişim Tarihi: 25.12.2021.

1924 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>, Erişim Tarihi:25.12.2021.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070409-1.htm>, Erişim Tarihi:27.12.2020.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070409-1.htm>, Erişim Tarihi:27.12.2020.

<http://www.milliyet.com.tr/siyaset/kurtlerle-barisip-ozur-dilemeliyiz-1356368>, Erişim Tarihi: 21.12.2021.

Resmi Gazete, Sayı: 25298, 23.11.2003, <http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

Resmi Gazete, Sayı: 28338, 29.06.2012, <http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

Resmi Gazete, Sayı: 28339, 30.06.2012, <http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

Milli Koruma Kanunu 1940,

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc021/kanuntbmmc021/kanuntbmmc02103780.pdf, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

Varlık Vergisi Kanunu 1942,

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc024/kanuntbmmc024/kanuntbmmc02404305.pdf, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

IMF 1947,

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim_baslangic?P4=21191&P5=H&page1=35&page2=35, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

Çağdaş Türkiye İçin Değişim CHP Programı, <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf>, Erişim Tarihi: 20.07.2021.

CHP Programını güncelliyor, www.cumhuriyet.com.tr, Erişim Tarihi: 02.01.2022.

1931 CHF Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1930 Belediye Seçim Hakkı, TBMM ZC., D.3, C.18, İ.3, 43. İnikat (3.4.1930).

1933 Köy Kanunu, TBMM ZC., D.4, C.17, İ.2, 76.İnikat (26.10.1933).

1935 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1943 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1947 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1953 CHP , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1957 CHP, <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1959 CHP, <https://kutuphane.chp.org.tr/>, Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1965 CHP Söz Veriyor – CHP'nin 1965 Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi Özeti, Ankara.

1969 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1973 CHP, Ak Günlere Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi, Ankara.

1976 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1993 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

1994 CHP Programı , <https://kutuphane.chp.org.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

2001 Demokratikleşme Raporu, <https://kutuphane.chp.org.tr/>, Erişim Tarihi: 20.07.2021.

2002 CHP Seçim bildirgesi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/955> Erişim Tarihi: 21.07.2021.

2008 CHP Programı , <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/> , Erişim Tarihi: 20.07.2021.

2010 CHP Programı , http://www.chp.org.tr/?page_id=67&output=pdf, Erişim Tarihi: 20.07.2021.

<https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf>, Erişim Tarihi: 20.07.2021.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923a). Meclis reisliğine intihap olunan Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin nutukları. (Cilt 1, Devre II, Üçüncü İçtima, 13.8.1339 Pazartesi, s. 41.). doi:https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d1yy.htm, Erişim Tarihi:20.11.2021.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923b). “Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Ankara Mebusu Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin birinci devre dördüncü içtima senesini açış nutukları” DII, C.7, s.6-7.

https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/01_03_1339.pdf, Erişim Tarihi:20.11.2021.

CHP Seçim Bildirgesi (2011) ,

<https://chp.azureedge.net/2a443c86b19546e7b44a41bd05750242.pdf> Son Erişim Tarihi: 25.08.2019.

CHP Kasım Seçim Bildirgesi (2015)

<https://chp.azureedge.net/1ad6a863883e456ea3eb6c84db38c771.pdf>, Erişim Tarihi: 25.08.2021.

CHP Seçim Bildirgesi (2018) <http://secim2018.chp.org.tr/files/CHP-SecimBildirgesi2018-icerik.pdf?v=3>, Erişim Tarihi: 25.08.2021.